

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту
України**

***Тернопільська національний економічний
університет***

Юридичний факультет

Кафедра теорії та історії держави і права

**Проблеми теорії
держави і права
(опорні конспекти)**

ВСТУПНЕ СЛОВО

Відомо, що зацікавленість юридичною освітою і юридичною професією, яку маємо змогу спостерігати в нашій відродженій державі (нині здійснюють підготовку юристів 189 вищих навчальних закладів різних форм власності), спричинила великий попит на юридичну літературу, в тому числі з – проблем теорії держави і права.

Теорія держави і права традиційно відіграла велику роль у розвитку концепцій, основних засад вдосконалення найголовніших суспільних інститутів держави і права. Це зумовлено тим, що від рівня розвитку теорії держави і права, від ефективності використання її досягнень у великій мірі залежить розвиток галузевих юридичних наук. Відношення до загальнотеоретичних знань у вітчизняних вищих навчальних закладах завжди було поважним. Крім вивчення базового предмета теорії держави і права на першому році навчання, студенти, випускники опановували, як правило, відповідний спеціальний курс “Проблеми теорії держави і права” чи “Правові системи сучасності” і завершали навчання державним іспитом з теорії держави і права. Оцінка, отримана в результаті цього державного іспиту, є основною при визначенні рівня підготовки юриста незалежно від обраної спеціалізації.

Роль теорії держави і права особливо зростає на сучасному етапі державотворення. Вона сьогодні виконує соціальне замовлення переоцінки, переосмислення класичного державно–правового матеріалу. Під впливом нових фактів, відносин і потреб суспільного життя теорія держави і права надає нового змісту соціальним інститутам, таким, як: громадянське суспільство, правова держава, приватна власність, публічне і приватне право, верховенство права, принципи розподілу влади, правові системи сучасності. Крім того, теорія держави і права виступає теоретичною основою сучасної правотворчості держави. Вона безпосередньо, з допомогою своїх методів і прийомів, виявляє головне і найбільш важливе у державі і праві, виходячи з юридичної практики.

Отже, з’являються нові розробки, матеріали, які відмінні за рівнем і якістю, але в цілому відображають позитивний процес формування різних напрямків об’єктивного наукового аналізу проблем держави і права. Виникло розмаїття підходів до розуміння сутності й вивчення інститутів держави і права. У зв’язку з цим постало питання оптимального поєднання сучасних розробок державно–правових явищ з традиційними, усталеними, визнаними класичними для державно–правового життя матеріалами та поглибленого вивчення різноманітних правових систем сучасності.

Предмет “Проблеми теорії держави і права” спрямований на висвітлення феномена права з позиції зміни нашого світогляду, зорієнтованого на загальнолюдські проблеми й ідеали, загальновизнані гуманістичні ідеї. Для піднесення в ролі складного багатогранного явища – права – необхідно включитись у всесвітній цивілізаційний процес і йти вперед шляхом істини, утверджуючи ідеали свободи і цінності права, його високе покликання у житті суспільства та кожної людини.

Наступним завданням цього курсу є поглиблене вивчення у проблемному плані такого важливого соціального інституту, як держава, її сутність, головні ознаки та основні напрямки розвитку. Найбільша частина цієї навчальної дисципліни передбачає вивчення порівняльного правознавства, основних правових систем сучасності. Адже, розвиток Української держави, на думку авторів монографії “Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизація. Розвиток” за загальною редакцією В. С. Журавського”, обумовлює необхідність прискореного формування національної правової системи як чинника впливу і регуляції державно-правових процесів, засобу демократизації суспільства. ...У процесі формування нової державності на пострадянському просторі суттєвого значення набуває юридична компаративістика як сукупність знань, що дає можливість порівняти різні правові системи на макро – і мікрорівнях, одержати полівекторну картину сучасної юридичної реальності, побачити і проаналізувати те правове розмаїття, яке як відрізняє, так і зближує країни і регіони. Вступ до світового юридичного співтовариства викликає актуальну необхідність дослідження загального та особливого в правових процесах країн, що вступили в нове тисячоліття, спроб подолання відмінностей, які перешкоджають подібному правовому регулюванню, і в той же час пошук шляхів збереження національного, специфічного у власному законодавстві” [63: 4, 294].

Курс “Проблеми теорії держави і права” має суттєве значення для ліквідації розриву між наукою і вузівською освітою, для зміцнення наукових основ навчально-освітнього процесу. Він не претендує на охоплення всього курсу теорії держави і права, який розглядається в проблемному плані. У ньому акцентується увага лише на окремих, найбільш важливих у теоретичному і методологічному плані напрямках.

За суттю цей курс аналогічний навчальному предмету “Правові системи сучасності”, але за структурою та обсягом матеріалу в певній мірі розширений.

Особлива увага приділяється проблемам сутності держави і права, розподілу влади, методологічним питанням порівняльного

правознавства (юридичній компаративістиці), проблемам праворозуміння і змісту права, сутності та загальній характеристиці правових систем сучасності, проблемам правозастосовчих процесів тощо.

Державно-правове життя суспільства є цілісним соціальним явищем, і особа, яка вивчає право, повинна глибоко пізнати основні, загальні закономірності розвитку, функціонування держави і права, правової системи в їхньому діалектичному зв'язку, щоб активно використовувати знання у майбутній професійній діяльності. Як відомо, саме через правову систему, її елементи відбувається зв'язок позитивного права з державою, її органами, з усією політичною структурою кожного суспільства.

Метою і завданням власне названого курсу є формування загальнонаукових поглядів, знань про державу і право, юридичну компаративістику, правові системи сучасності.

У ході підготовки навчального посібника використані наукові праці відомих вчених: М. І. Абдуллаєва, С. С. Алексєєва, О. М. Бандурки, М. О. Баймуратова, А. М. Васильєва, О. Б. Венгерова, О. Ф. Вишневського, В. Г. Гончаренко, Рене Давида, В. Н. Дмитрука, В. С. Журавського, О. В. Зайчука, І. О. Ільїна, Ю. М. Оборотова, Т. В. Кашаніної, Д. А. Керімова, С. В. Ківалова, М. І. Козюбри, А. М. Колодія, С. О. Комарова, В. В. Копейчикова, В. С. Кульчицького, О. Л. Копиленка, В. О. Котюка, В. В. Лазарєва, О. В. Малька, М. М. Марченка, М. І. Матузова, П. П. Михайленка, Р. Т. Міхаєва, В. С. Нерсесянца, П. П. Недбайла, Н. М. Оніщенко, М. П. Орзіха, П. М. Рабіновича, С. Г. Рябова, О. Ф. Скакун, Л. І. Спірідінова, О. В. Сурілова, Ю. А. Тихомирова, Б. Й. Тищика, Є. О. Харитінова, В. Н. Хропанюка, М. В. Цвіка, О. О. Шевченка, Ю. С. Шемшученка, О. Ф. Черданцева, В. О. Четверніна, О. Н. Ярмиша та ін.

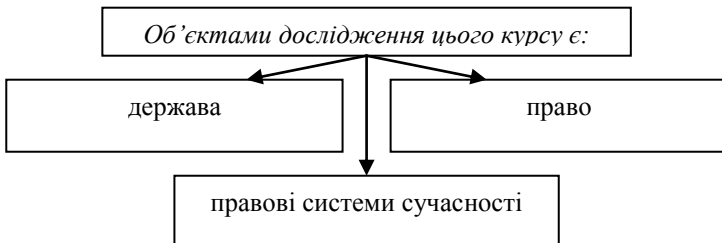
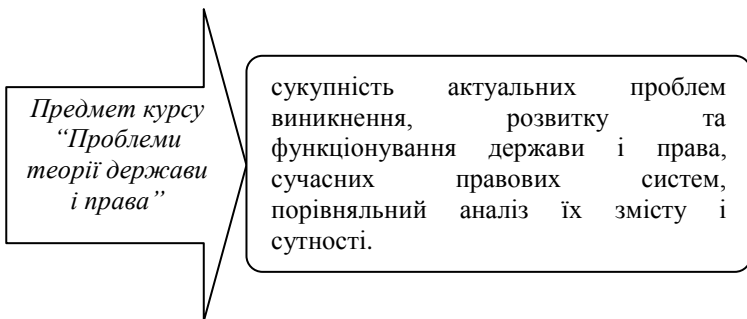
АВТОР

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 1

Загальна характеристика, поняття, предмет, методологія курсу “Проблеми теорії держави і права”

1. Поняття та предмет курсу “Проблеми теорії держави і права”.
2. Проблеми сутності теорії держави і права.
3. Методи дослідження держави, права, правових систем сучасності.
4. Значення курсу “Проблеми теорії держави і права”.

“Проблеми теорії держави і права” – це система різноманітних поглядів, ідей, уявлень, теорій щодо актуальних, дискусійних питань виникнення, розвитку та функціонування держави і права, правових систем сучасності.

Назва кожної наукової галузі і навчальної дисципліни відображає не тільки особливості їх предмету, а також їх характер і зміст. Це стосується як природничих, технічних, так і гуманітарних, суспільних наук. “Проблеми теорії держави і права” не є винятком. Характер і зміст її значною мірою відображені у назві:

→ **По-перше**, ця галузь знань і навчальна дисципліна охоплює найважливіші методологічні і теоретичні питання курсу теорії держави і права в *проблемному* плані.

→ **По-друге**, *теорія* розуміється як система узагальнених знань, тобто пояснює досліджувані явища з різних сторін і точок зору. Вона дає цілісне уявлення про закономірності і суттєві зв'язки дійсності.

→ **По-третьє**, це не абстрактна теорія, а узагальнені знання про конкретні явища, в якості яких виступають *держава і право*.

→ **По-четверте**, ці явища, а отже, і відповідні їх інститути та установи, розглядаються не як ізольовані одне від одного, а як *взаємопов'язані, взаємозалежні і взаємодоповнюючі*.

→ **По-п'яте**, досліджувані феномени (держави і право) за своїм походженням не є природничими чи технічними, а суто *суспільними, соціальними* явищами.

Виходячи з того, що державу апріорі вважають політичним явищем, а право, відповідно, – юридичним, можна зробити висновок про те, що дана галузь знань і навчальна дисципліна повинна одночасно розглядатися як політична і юридична, тобто вона має політико-правовий характер, що впливає з аналізу назви цієї дисципліни.

Теорія держави і права пройшла довгий шлях свого формування. Вважається, що сучасна теорія держави і права як наука виникла на основі енциклопедії права, яка на думку Г. Ф. Шершеневича, функціонувала в кінці XVIII – на початку XIX ст. і представляла собою поєднання елементів юридичного, філософського та історичного. Спочатку ця галузь знань висвітлювала уявлення про позитивне право, пізніше – обґрунтовувала основні поняття і концепції про право, почала наближатися до філософії права. З часом енциклопедія права за своїм змістом і назвою перейшла в теорію права, а на Заході під її впливом сформувалася така дисципліна, як сучасна юриспруденція .

Що стосується теорії держави, то на ранніх стадіях розвитку суспільства, держава і політика практично не розмежовувались, тому терміни “наука про державу” і “політика” застосовувались як рівнозначні. Причиною цього був також не – достатньо досліджені взаємозв’язок і взаємозалежність держави і права. Пізніше, з розвитком суспільства, виникла потреба в юридичній загальній і узагальнюючій науці, якою і стала *теорія держави і права*.

Сьогодні, як і раніше, серед науковців, які займаються проблемами юриспруденції, немає єдиної думки ні про предмет, ні про методологію, ні про характер цієї важливої юридичної галузі знань і дисципліни – *теорії держави і права*. Так, зокрема:

американські юристи вважають, що юриспруденція це:

- ✓ система знань і вмінь в правовій галузі;
- ✓ наука, яка вивчає права людини;
- ✓ система права і саме право.

канадські вчені визначають юриспруденцію як науку про право, яка вивчає принципи позитивного і реально існуючого прав, а також правові відносини.

японські дослідники розглядають юриспруденцію як наукову і навчальну дисципліну, що вивчає природу права, причини і умови його виникнення і розвитку.

вітчизняні вчені–юристи ототожнюють юриспруденцію з правознавством і юридичною наукою і розглядають її як суспільну науку, що вивчає право як особливу систему соціальних норм, правові форми організації і діяльності держави і політичної системи суспільства.

Суть теорії держави і права полягає у вирішенні, як мінімум, двох комплексних завдань:

побудові логічно завершеної системи понять, які лежать в основі всіх спеціальних юридичних (галузевих) наук і узагальненні результатів всіх цих наук в одне гармонійне ціле, просякнуте зовнішньою і внутрішньою єдністю.

вивченні і вдосконаленні методів, за допомогою яких розробляються спеціальні науки.

Поряд з методологічними завданнями *теорія держави і права* вирішує також:

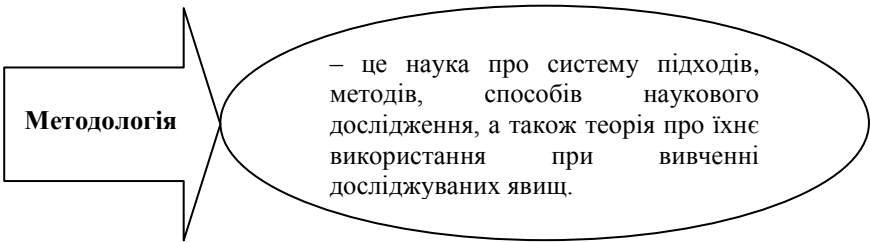
політико–юридичні завдання

Наприклад, вирішуючи питання про поняття і визначення держави, права, ми встановлюємо, чий соціальні, політичні і правові інтереси дані поняття і визначення відображують, за якими соціально–політичними і юридичними уявленнями створюються ті чи інші державно–правові конструкції, в чий інтересах вони функціонують, чий інтереси при цьому захищають.

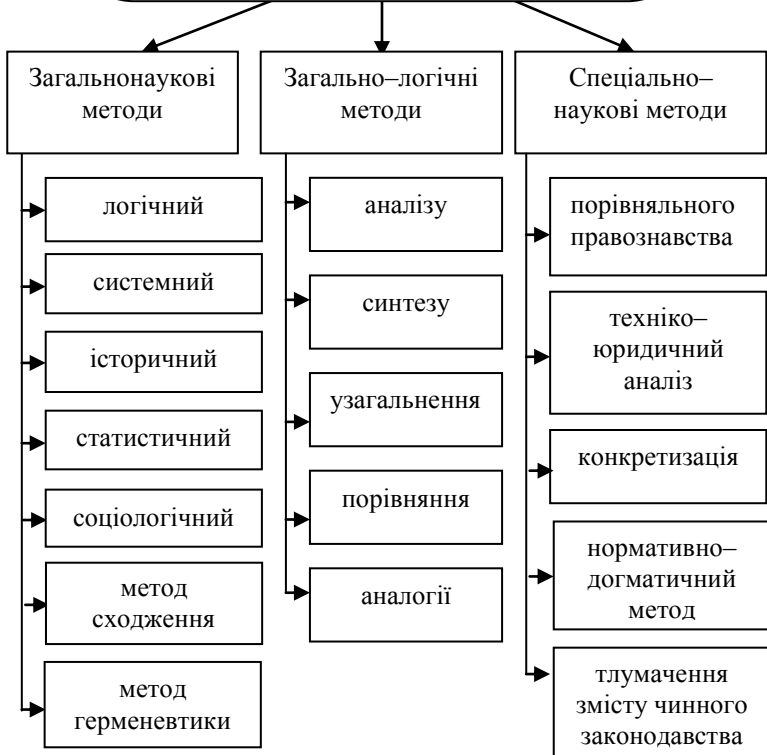
світоглядні питання

Світогляд в широкому розумінні слова охоплює сукупність різноманітних уявлень і поглядів людини про навколишній світ, серед яких важливу роль відіграють знання, що формуються при вивченні теорії держави і права. Наукові за своєю природою, вони об'єктивно відображують державно–правовий світ, що оточує людину виражають чітке бачення державно–правових явищ, інститутів, установ.

Теорія держави і права, виробляючи певні поняття і формулюючи їх визначення, аби запобігти їх явній суб'єктивності та суспільній неприйнятності, незмінно враховує всі соціальні цінності та інтереси і об'єктивно створює тим самим необхідні передумови для формування як окремих політико–правових поглядів громадян, так і їх світогляду в цілому. У цьому також проявляється і політико–юридичний характер даної галузі знань та навчальної дисципліни.

Методи, які використовуються для дослідження актуальних проблем держави і права та правових систем сучасності, і суттєво не відрізняються від загальних методів теорії держави і права. Це сукупність прийомів, способів і операцій практичного засвоєння дійсності, які виражають вихідні позиції й підходи до досліджуваних явищ. Всі методи можна умовно поділити на три групи:

На думку окремих авторів, в юридичній науці поряд із класичною методологією все ширше застосовується сучасна методологія, для якої характерні такі особливості:

→ визнання неспроможності реалізації проєктів раціоналізації і реформування суспільства з метою досягнення свободи і справедливості;

→ відмова від жорстких детерміністичних схем в поясненні соціальної реальності;

→ визнання можливості і навіть необхідності використання різноманітних дослідницьких парадигм;

→ забезпечення єдності казуального і аксіологічного підходів;

→ використання методів і методик, які об'єднують об'єктивні (ритми, цикли, ресурси, стимули, тенденції) і суб'єктивні (стереотипи, орієнтації, мотиви, оцінки, забобони, страхи, потяги) основи соціальної активності;

→ ствердження зв'язку раціональності, здатності руху до істини з такими соціальними умовами, як свобода, автономія, добробут.

Засвоєння і використання знань інших наук відбувається шляхом так званої юридизації методів різних наук і формуванням нових юридичних дисциплін на межі юриспруденції і суміжних наук. Однією з сучасних дисциплін, яка проходить процес такої трансформації і активного включення в методологію правознавства, є *герменевтика*.

ГЕРМЕНЕВТИКА

це теорія (наука) тлумачення та інтерпретації текстів, для якої характерна установка на роз'яснення предмету, тобто на привнесення в нього свого розуміння.

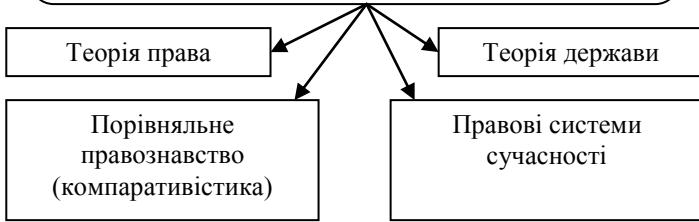
за Вільгельмом Дільтеєм, це методологічна основа гуманітарного знання, мистецтво розуміння письмово фіксованих життєвих проявів.

За П. Ріквором, *герменевтикою* є всяка дисципліна, яка бере початок у інтерпретації. А слову інтерпретація він надає справжній сенс – виявлення прихованого змісту в змісті очевидному.

Правнича герменевтика

на сьогодні сприймається не тільки як метод розв'язання проблем правотворчого і правозастосовчого характеру (роз'яснення і тлумачення законодавства і його проєктів, інтерпретація нормативних положень в процесі реалізації, застосування права тощо); вона також здатна забезпечити визначення і розуміння базових правових цінностей, здійснити розробки тлумачення тексту правової культури, психоаналізу учасників правовідносин, скласти картину правових систем, правових сімей світу, оскільки такі поняття, як свобода, демократія, відповідальність інтерпретуються в праві різних цивілізацій по-різному.

Враховуючи, що навчальний курс “Проблеми теорії держави і права” обмежений обсягом відведеного часу, він **структурно складається з таких розділів:**

Значення курсу “Проблеми теорії держави і права” розкривається при визначенні його завдань:

- ✓ поглиблене вивчення і засвоєння більш широкого кола актуальних загальнотеоретичних проблем і тим самим сучасної юриспруденції;
- ✓ переосмислення і переоцінка усталених положень, оптимальне поєднання нового, сучасного з традиційним, класичним державно–правовим матеріалом;
- ✓ стимулювання позитивного процесу формування різноманітних напрямків об’єктивного наукового аналізу проблем держави і права, правових систем сучасності;
- ✓ подолання розриву між наукою і вузівською освітою, закріплення наукових основ навчально–освітнього процесу, посилення і збагачення наукового змісту навчального матеріалу;
- ✓ та інші завдання.

Засвоєння студентами основних положень навчальної дисципліни “Проблеми теорії держави і права” дозволить їм:

→ всебічно характеризувати загальнотеоретичні поняття і категорії державно–правової дійсності, використовуючи нові підходи та ідеї;

→ більш широко та всебічно усвідомлювати сутність права, його ознаки, функції та тенденції розвитку;

→ класифікувати держави та визначати характерні їм функції;

→ аналізувати правові системи сучасності, давати для них оцінку;

→ здійснювати порівняльний аналіз державно–правових явищ;

→ вести дискусію з проблем теорії держави і права;

→ використовувати теоретичні знання в юридичній практиці;

→ самостійно знаходити основні напрямки, правові засоби побудови сучасної держави та системи права.

Основною метою запровадження курсу “Проблеми теорії держави і права” є:

всебічне і поглиблене вивчення базової, фундаментальної, загальнотеоретичної, методологічної навчальної дисципліни “Теорії держави і права” на основі пізнання правових систем сучасності та використання знань, отриманих студентами при вивченні галузевих юридичних наук;

сприяння подальшому формуванню високої правової свідомості на базі розширеного розуміння та усвідомлення правової матерії, понятійного матеріалу, правових принципів, з’ясування актуальних проблем теорії держави і права та вивчення загальних закономірностей розвитку основних правових систем сучасності;

На сучасному етапі розвитку теорії держави і права можна виділити основні актуальні наукові проблеми теорії держави і права:

Щодо теорії права	Сутність, поняття і цінність права: проблеми юридичної онтології, гносеології і аксіології.
	Основні концепції праворозуміння. Плюралізм у праві.
	Дозволи та заборони, пільги і заохочення у праві.
	Співвідношення внутрішньодержавного і міжнародного права. Забезпечення національного правового суверенітету.
	Правові засоби забезпечення ефективності правового регулювання.
	Ефективність дії права. Взаємопов'язаність права і моралі.
	Верховенство права і верховенство закону.
	Позитивне право і соціальний процес його формування.
	Загальноправовий розвиток і збереження національної правової культури.
	Традиції в праві і правова спадщина.
Щодо теорії держави	Багатоманітність підходів у визначенні понять та сутності держави. Феномен держави: рівні розгляду.
	Публічна політична влада.
	Зіставлення політичної і державної влади.
	Основні тенденції та перспективи розвитку держави і права в громадянському суспільстві.
	Співвідношення суспільства, держави та права.
	Розподіл влади у державному механізмі.
	Держава, право та демократія.
	Взаємодія держави і громадських організацій в громадянському суспільстві.

Щодо порівняльного правознавства

Сутність і значимість розвитку порівняльного правознавства.
Правові системи і критерії їх класифікації. Поділ правових систем на правові сім'ї та їх характеристика.
Функції правових систем та основні принципи їхнього буття.
Тенденції розвитку сучасних правових систем.
Роль, значення та співвідношення джерел права в різних правових системах та їх типах.
Звичай в системі джерел романо–германського права.
Особливості розвитку соціалістичної державно–правової системи.
Євразійська правова сім'я.
Характерні риси правової системи України та розвитку.
Роль та значимість правових систем для розвитку суспільства.

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 2

Право – першооснова цивілізації і культури суспільства

1. Поняття та сутність права.
2. Основні ознаки права.
3. Плюралізм у праві.
4. Співвідношення права і закону.
5. Взаємозв'язок права і моралі.
6. Цінність і значимість права.
7. Основні напрямки розвитку і впливу права на сучасне суспільство.
8. Традиції в праві та правова спадщина.

Під терміном (словом) “**право**” розуміють:

- формальну рівність;
- всезагальну і необхідну форму свободи у суспільних відносинах людей;
- всезагальну справедливість;
- систему норм, що видаються державою (позитивне право);
- систему ідей, уявлень про те, яким повинне бути позитивне право (природне право);
- встановлену правову можливість конкретного суб'єкта (суб'єктивне право);
- ним визначаються явища етичного, морального характеру.

Право у повсякденному житті покликане:

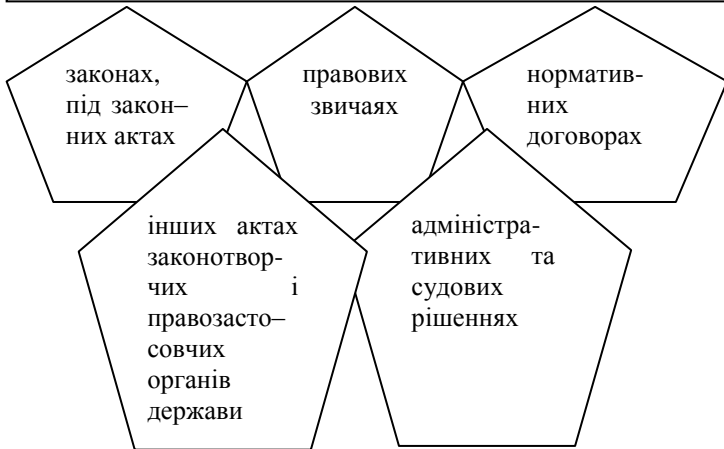
→ забезпечувати умови для приватної діяльності людей;

→ узгоджувати протилежні інтереси та розв'язувати конфлікти різних груп людей;

→ визначати систему управління суспільством;

→ створювати офіційну систему примусу.

Право впливає на всі сфери функціонування суспільства і життя його індивідів. **Право виражається і реалізується в:**

Право є універсальним, загальним, найефективнішим регулятором функціонування суспільства і життя його індивідів. Цей інститут, маючи фундаментальне, доленосне значення для людей, їхніх спільностей, об'єднань, привертая велику увагу визначних діячів у сфері політики, науки, мистецтва, мислителів різних країн і народів протягом тисячолітньої історії розвитку цивілізації. Сутність та цінність права висвітлено у численних працях вчених-юристів. Вони вважають, що **право – це історично обумовлена людською свободою динамічна рівновага між особистим інтересом і суспільною необхідністю.**

Право повинно забезпечувати спільне громадсько-політичне буття людей на засадах особистої свободи при мінімальному каральному насильстві. *Основними ознаками права, поряд з нормативністю і загальною обов'язковістю є, рівність, справедливість, свобода.*

АЛЬТЕРНАТИВНІ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВА

ПРАВО – це історично обумовлена способом виробництва воля економічно панівної групи (страти) населення, виражена у законі.

ПРАВО – це система загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих, встановлених або санкціонованих державою норм (правил поведінки), які виражають волю домінуючої частини населення соціально неоднорідного суспільства, встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин і спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі, а також до загальносоціальних потреб і охороняються державою.

ПРАВО, у загально-соціальному відношенні – це певні можливості суб'єктів суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства.

ПРАВО – це оформлена в офіційних джерелах і гарантована державою єдина в масштабі суспільства нормативна система, покликана регулювати соціально значиму поведінку учасників суспільного прогресу на основі встановлення рівноваги інтересів, узгодження волевиявлення і правових вимог для всіх верств населення.

Більш повне визначення сутності права подається вченим-юристом С. С. Алексєєвим, за яким **ПРАВО** – це система норм, виражених у законах, інших визнаних державою джерелах, які є загальнообов'язковим, нормативно-державним критерієм правомірно-дозволеної (а також забороненої, рекомендованої) поведінки.

“ПРАВО” – це одна із форм суспільної свідомості, яка відображає суспільні відносини в нормативно-правових актах, що встановлюються державою, є загальнообов'язковими і охороняються нею від порушень, виражають міру свободи, юридичної відповідальності, соціальну справедливість, рівність і рівноправність громадян, направлені на регулювання і охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

У своїх наукових працях вчений–юрист, новатор Ю .М. Оборотов подає власну концепцію праворозуміння.

Правова реальність в епоху постмодерну зазнає істотних змін. Основа права, іменована догмою права, втрачає свою стійкість, стає рухливою, плинною. Розвиваються кризові явища у правовій реальності й одночасно відбувається процес формування її нових властивостей. Стає дедалі більш зримою межа між традицією праворозуміння, що стала класичною (нормативною, соціологічною й філософською), і тим баченням права і правової реальності.

Новий тип праворозуміння пов'язаний з використанням таких філософських концепцій, як феноменологія, герменевтика, антропологія, синергетика. Вихід до сучасного праворозуміння бачиться на шляху розуміння права в його русі в різних цивілізаціях і культурах, ролі права у світі, що глобалізується, осмислення сполучення загальнолюдського й національного у правовому розвитку, аналізу права як першооснови світопорядку, що складається.

Питання праворозуміння не можуть вирішуватися без урахування конфліктного призначення права. Тому необхідно виходити із сучасних розробок у сфері конфліктології. ... Нові риси права можуть бути розкриті через призму визнання загальності конфліктів, а також їх корисності й необхідності.

У сучасному праворозумінні потрібно врахувати:	← минуле (матеріальні причини)	Для права кожна з цих причин складає комплекс факторів, що справляють вплив на генезис правової реальності.
	← сьогодення (діяльнісні причини)	
	← майбутнє (цільові причини)	
	← вічне (формальні причини)	

При вирішенні питань правоутворення не можна обійти релігійний вимір права, оскільки справедливо зауважено, що у праві зберігається не тільки традиція, але й віра у Всевишнього, котрий освячує шлях праву у соціальному світі.

Отже,
Ю .М. Оборотов
пропонує таку
дефініцію:

Право – це історично сформована, морально обґрунтована й релігійно вивірена, легалізована нормативна система, розрахована на загальне визнання (легітимацію) й відповідну поведінку людей, організацій, соціальних спільностей, що використовує процедуру, формалізоване рішення й державний примус для запобігання й вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності.

До основних ознак, характерних рис права науковці відносять такі:

право – явище суспільне. Воно виникає на певному етапі суспільного розвитку як його продукт;

право виступає регулятором соціально значимої поведінки людини і є різновидом соціальних норм, що узгоджує поведінку між людьми і їх об'єднаннями;

право за своєю сутністю є, в масштабі всього суспільства, засобом (формою) соціального компромісу, встановлення паритету соціальних інтересів;

право – це формально виражені норми, які свій зовнішній вияв знаходять в його джерелах (формах);

право як особливий різновид соціальних норм наділене якісною нормативністю, що діє як типовий регулятор однотипних ситуацій, передбачених цими нормами без обмеження кількості застосувань. Нормативність формується як результат узагальнення і фіксації сталих, повторюваних соціально корисних відносин, вчинків людей;

зміст **права** визначається потребами суспільного розвитку, інтересами учасників відносин, вираженими у їх свідомості;

право є цілісна система взаємозв'язаних структурних елементів (інститутів, галузей);

право – це інтелектуально-вольовий регулятор поведінки. Воно має не тільки спеціально-юридичний або правовий механізм дії, але й психологічний. Право не може регулювати поведінку інакше, як через свідомість і волю людини. У певній мірі право можна розглядати як інформаційну систему, наділену інформацією владного характеру, яка після усвідомлення перетворюється у волю і поведінку суб'єктів;

право є загальнообов'язковим. На відміну від інших соціальних норм воно репрезентує загальнодержавну нормативну систему, вимоги якої, без винятків, обов'язкові для всіх членів суспільства;

для **права** характерна чітка регламентація. Процедура як регламентований порядок, що у певній мірі характерний і для інших соціальних регуляторів, для права має більш глибокі засади. Система права має цілі процедурні галузі, які стосуються реалізації і вироблення юридичних норм;

право тісно пов'язане з державою. Держава виявляє правові потреби суспільства і оформляє їх у нормативно–правових актах, а пізніше здійснює контроль за виконанням цих приписів, забезпечуючи в необхідних випадках їх примусову реалізацію;

право базується на принципі рівності. Цей принцип передбачає рівність вимог нормативних приписів до всіх учасників суспільних відносин не залежно від індивідуальних властивостей (принцип формальної рівності).

ОТЖЕ, виходячи з
вказаних ознак:

ПРАВО – це оформлена в офіційних джерелах і гарантована державою єдина в масштабі суспільства нормативна система, покликана регулювати соціально значиму поведінку учасників суспільного процесу на основі встановлення рівноваги інтересів, узгодження волевиявлення і правових вимог для всіх верств населення.

Терміном “ПРАВО”, на думку давньоримського юриста Павла, позначаються різні правомочності: *по–перше*, “право” є те, що завжди виражає справедливість і добро – природне право; *по–друге*, “право” – це те, що корисне всім чи багатьом у межах певної держави – цивільне право. Всі ці чесноти одночасно присутні в загальному понятті “*права*”.

Право – це зовнішня свобода, надана і обмежена нормою.
див. працю С. Н. Єгорова

Свобода є право чинити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж могли б робити й інші громадяни.

Ш. Л. Монтеск'є

Поняття "ПЛЮРАЛІЗМ" (від лат. pluralis – множинний) – філософська позиція, згідно з якою існує багато незалежних і фактично не взаємопов'язаних початків і видів буття, основ і форм знання, згідно з якою все існуюче складається з кількох або багатьох самостійних, рівнозначних духовних сутностей, які не зводяться до

дуалізм, згідно з яким існують два начала: ідеальне і матеріальне

**ФОРМИ
плюралізму**

поліізм, де начало не одне, а багато

Сучасна правова наука характеризується плюралізмом концепцій права, причому зміст права становлять не лише норми правових актів, судова правотворчість, а й мораль, традиції, звичаї, етикет, правосвідомість різних правових груп.

Сучасний плюралізм представлений як методологічна орієнтація в ряді концепцій: теорії факторів, теорії політичного плюралізму, так званої плюралістичної демократії. *Плюралістична демократія* – це концепція, згідно з якою політична влада в сучасній державі перетворилась у "колективну владу" багатьох організацій.

Незважаючи на протилежність щодо підходів до історичної форми права, основою їх було уявлення про право як явище, що виражає відповідно до першої з названих концепцій – історичні традиції, а відповідно до другої – природні права людини. Кожна з цих теорій розглядає право як виразник моралі, справедливості, а закон – як закріплення волі держави.

*Існує багато концепцій,
що стверджують відмінність ПРАВА І ЗАКОНУ:*

ПРАВО є продуктом діяльності держави (її владних структур), і тому правом необхідно вважати всі офіційні джерела норм незалежно від їх змісту. Прихильником цього підходу був російський правник Г. Ф. Шершеневич. Він стверджував, що державна влада є джерелом всіх норм права.

ЗАКОН, навіть прийнятий найвищим представницьким органом влади з дотриманням всіх процедурних вимог, може бути не правовим законом і виражати політичне свавілля.

Сучасний вчений юрист В. С. Нерсесянц дотримується думки, що правом може бути тільки правовий закон. Норми діючого законодавства є правовими лише тоді, коли вони нормативно стверджують принцип формальної рівності і формальної свободи особи. Загальновизнана концепція, що право і держава – це самостійні суспільні інститути, плоди суспільного розвитку. У такій же мірі від держави незалежні сучасні процеси державотворення: вони відбуваються у лоні самого суспільного організму, проявляються у вигляді стійких, повторюваних соціальних відносинах та інших різних актах поведінки, формуються у вигляді правових вимог суспільства і фіксуються суспільною свідомістю.

Порушена ще в працях стоїків, софістів, Платона, Арістотеля теорія відмінності "закону" і "права" знайшла розвиток у багатьох **сучасних концепціях права**, багатоманітність яких є свідченням того, якою складною є природа права. Поділяючи зміст одних теорій і відхиляючи інші, слід і в останніх бачити раціональне зерно.

Концепція соціологічного права.

Засновником концепції був Є. Ерліх. Право коріниться не в законах, а в самому суспільстві. Джерело його слід шукати у поведінці людей, які реалізують право. З цих позицій він висунув ідею "живого права спільнот", що віддавала перевагу судовій та адміністративній правотворчості. Сучасна соціологічна концепція представлена Гарвардською школою права (Р. Паунд) і "реалістами" (Д. Френк). Гарвардська школа вивчає право в зв'язку із суспільством, використовуючи історію, психологію. Право оголошено головним інструментом соціального компромісу і розуміється як правопорядок, протиставлений праву в законі.

Психологічна теорія права.

Психологічна теорія права виникла в XIX ст., а найбільшого поширення досягла на початку XX ст. Її засновником в Україні та Росії є Л. Петражицький, а в Західній Європі – Г. Тард. Представники психологічної школи перетворюють право у психологічний процес, вважаючи джерелом права переживання та емоції людини. Л. Петражицький відкидав спроби обґрунтувати взаємозв'язок людських емоцій та об'єктивного світу, що призвело до висновку про незалежність права відносно політики, економіки та держави.

Теорія інтегративної юриспруденції.

Засновником інтегративної юриспруденції є Д. Холл. Він спробував поєднати окремі елементи теорії природного права, позитивізму, соціологічної школи права, створивши тим самим нову школу. Так, із позитивного права запозичене вчення про юридичні терміни, з природного права – вчення про моральну цінність права, з соціологічної юриспруденції – умови виникнення і розуміння права, процес його функціонування.

**Характеризуючи співвідношення закону і права,
необхідно виділити таке:**

Право і закон необхідно відрізнити. Закон (офіційні джерела норм) – це зовнішня форма виразу права, це система документів, які є реальним відображенням, виявом, способом об'єктивізації права, а право – це єдність цієї форми і змісту (правил поведінки);

Не може бути права до закону і поза законом. Форма права (закон та інші джерела права) – це спосіб життя права. Вчені-правознавці стверджують, що всі системи права одягнуті в мундир законодавства;

Крім того, закон може бути неправовим. Тобто він може мати беззмістовну форму;

Право має горизонтальну (галузеву) структуру, а закони систематизуються за горизонтальною, вертикальною, комплексною системами;

Право об'єктивізується, проявляється, окрім нормативних актів, у правових звичаях, нормативних договорах, правових прецедентах тощо, а закон, крім норм, включає інші елементи – преамбули, назви розділів, статей тощо;

Право є загальнообов'язковим, а закон має певну юридичну силу.

Отже, ПРАВО І ЗАКОН є юридичними категоріями, перша з яких характеризує систему норм, що встановленні державою, друга визначає спосіб закріплення та формального вираження цих норм.

У загальнообов'язковості закону (позитивного права) є два різних, але взаємопов'язаних моменти:

офіційно–владний, який полягає в тому, що закон, встановлений офіційною владою, наділений також її підтримкою і захистом, забезпечується також відповідною державною санкцією на випадок його порушення тощо.

правовий, який полягає в тому, що закон забезпечується примусовою силою тільки тому, що він виступає правом, а не просто будь-якою загальнообов'язковою, але неправовою настановою чи явищем.

Все вищевказане ще раз доводить твердження, що загальнообов'язкову силу повинен мати тільки правовий закон. Інакше довелося б визнати, що нічого власне правового немає, що за допомогою сили і насильства можна будь-яке свавілля перетворити в право.

Зі змісту цієї концепції можна сформулювати відповідну дефініцію позитивного права. Так, **позитивне право**, яке відповідає об'єктивним вимогам права, можна визначити як загальнообов'язкову систему норм формальної рівності; як рівну міру свободи, яка володіє законною силою; як справедливість, що має силу закону. В більш розгорнутому вигляді загальне поняття такого позитивного права визначається як загальнообов'язкова форма рівності, свободи і справедливості.

У системі соціального регулювання, крім права, велику роль відіграє мораль. Призначення правових і моральних норм, які виникають безпосередньо з суспільних відносин і фіксують специфічні способи взаємодії людей, полягає в цілеспрямованому впливові на поведінку людей і забезпеченні інтересів різних соціальних груп, індивідів або всього суспільства.

Мораль

– система історично визначених поглядів, норм, принципів, оцінок, переконань, що виражаються в поведінці людей, в їх діях, у відносинах між собою і з суспільством та підтримуються власним переконанням, традицією, вихованням, силою громадської думки. Критеріями таких норм є категорії добра і зла, чесності, благородства, порядності, совісті.

Специфіка права

встановлення формальної рівності;

зв'язок з державою, оскільки правові норми, хоч і виникають безпосередньо з суспільних відносин, однак виражаються в законодавстві держави. Крім того, специфічними є правові санкції і, зокрема, способи їх забезпечення. Держава має особливі засоби і інститути, які спроможні змусити дотримуватися правових норм. Мораль же має інші “захисні” механізми – силу суспільної думки (громадського осуду), соціально-психологічні стереотипи, традиції і звички духовно-практичного життя людей.

Найбільш вдало висвітлив питання про спільність права і моралі професор В.С. Нерсесянц, і визначається вона такими загальними рисами:

єдністю сфер їх діяльності – вони діють в єдиному “полі” соціальних зв’язків і розмежовувати їх за предметними сферами не доцільно;

єдністю структурних характеристик – і право, і мораль мають спільні елементи: суспільні відносини, суспільну свідомість, норми, але констатація такої єдності не означає ігнорування специфіки кожної з цих систем;

спільністю характеру взаємодії внутрішніх структурних елементів цих систем, прямими і зворотними зв’язками між відносинами, свідомістю, нормами тощо;

фіксацією тієї реальності, яка покликала їх до життя, і формулюванням на цій основі бажаного, потрібного, необхідного з точки зору суспільства, що завжди пов’язано з оцінкою фактичної соціальної дійсності;

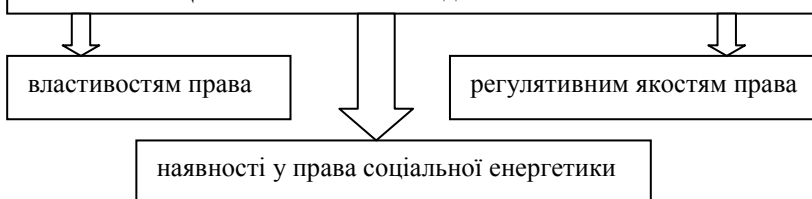
залежністю їх як соціальних регуляторів від волі індивіда і його відповідальності за свої діяння. Ні право, ні мораль не виникли б і не існували би, якщо б людина не була вільною;

вони звернуті до розуму і волі людини і допомагають їй адаптуватися в складному і мінливому світі суспільних відносин, виступають “мірилом” свободи, встановлюють межі вільної поведінки особистості.

Тісний зв’язок права і моралі, аналіз однорідності ряду їх властивостей дає можливість зробити висновок про органічну необхідність морального виміру права. Мораль виступає ціннісним критерієм права. Норми моралі задіяні у всіх етапах формування і соціальної дії права, тому оцінка правових норм в моральних категоріях – важливий фактор вдосконалення правових систем.

Значимість законів і їх зв'язок з державною найбільш вдало обґрунтував відомий давньогрецький філософ Платон. Про це він висловився так: "Я бачу загибель тієї держави, де закон не має сили й перебуває під чисею владою. Там, де закон – володар над правителями, а вони його раби, я бачаю порятунок держави й усі блага, які тільки можуть дарувати державам боги".

Після свого утвердження ПРАВО зайняло основне, найважливіше місце в усій системі соціального впливу на суспільне життя. Власне, у праві народжуються, фіксуються і реалізуються процеси співжиття людей. Право перетворилося у соціальний феномен – головний регулятор, при допомозі якого ефективно, економічно і раціонально вирішуються істотні питання цивілізованого розвитку спільноти людей, створюють умови для піднесення соціальної активності учасників відносин, кожної особистості. Це стало можливим завдяки:

Цінність права – це категорія міри, а тому вона проблемна. Розвиток права та законодавства в кожній країні має бути спрямованим на посилення їх цінності, тобто соціальної ефективності. Саме тому і є таким головне завдання правових реформ у країнах колишнього Радянського Союзу.

Таким чином, соціальна цінність права, виражена в загальній формі, проявляється в регулюванні ним суспільних відносин, встановленні правопорядку, який відповідає інтересам суспільства, держави, громадян. Його роль особливо зростає в переломні періоди історії, зокрема, в умовах краху тоталітарних режимів. У цих умовах право сприяє формуванню якісно нових суспільних відносин – економічних, соціальних, політичних, а також закріпленню і охороні моральних засад суспільства.

Найбільша цінність права не у встановленні заборон, обов'язків, відповідальності, а у ствердженні дозволів, що регламентують соціальну свободу, громадянську активність людей.

Воно характеризується тим, що за своєю регулятивною, нормативною суттю і сталістю покликане бути першоосною, головною цінністю суспільства. Така історична місія і призначення права викарбувались завдяки його престижності і суспільному авторитету. Право є показником суспільного розвитку і культури людства. Роль в житті загалу (соціуму) визначена його **особливими властивостями та завданнями, що покладені на нього.**

Властивості права:

- ✓ нормативність,
- ✓ формальна визначеність,
- ✓ державна забезпеченість,
- ✓ загальна обов'язковість,
- ✓ системність,
- ✓ регламентованість,
- ✓ рівність вимог,
- ✓ ефективність,
- ✓ регулятивність.

Завдання права:

- ✓ ввести чіткі, постійні, гарантовані, зразкові нормативні критерії, побудовані на принципах громадянського миру, злагоди, врахування різних інтересів, у складне, соціальне життя, зумовлене політичною боротьбою, етнічними конфліктами, особистими колізіями у стосунках між людьми;
- ✓ забезпечити і захистити статус автономності особи та межі її вільної поведінки.

Імператор Юстиніан в “Конституції про утвердження Дигест” проголосив, що немає нічого більш вагомого, ніж влада законів, яка розставляє у порядку божественні і людські справи і відганяє всяку несправедливість.

ПРАВО:

виступає ознакою цивілізації тому, що виражає глибинні потреби суспільства у визначальних цінностях, створює ідеал поведінки, орієнтованої на ці цінності;

є вираженням соціального прогресу, розвитку, поступу всього суспільства вперед, його гарантом та засобом реалізації;

включається у соціальний прогрес усім своїм змістом, де все більше розширюється, збагачується як явище цивілізації і культури;

не просто взаємозв'язане з соціальним прогресом суспільства, з його еволюційним поступальним розвитком, а є його інструментом. Тому соціальний прогрес реалізується через право, знаходить у праві свій безпосередній натуральний вияв;

є виразником найвищого досягнення цивілізації – свободи, гуманізму, культури;

вбирає у свої формалізовані нормативні приписи цілий всесвіт складних людських відносин надзвичайно широкого спектру – від доленосних і глибинних сторін життя, що визначають політичні, економічні, соціальні основи суспільства, до простих побутових питань;

це соціальне усвідомлення справедливості, воно втілюється в ідеї, які живуть у свідомості людей, втілюються не лише в юридичні закони, але і в правила морально–етичного ряду.

Традиції в праві та правова спадщина:
(див. праці Ю. М. Оборотова)

Традиції в праві – це правове спадкування, вони є синонімом абсолютного, вічного, що існує в різні часи. Їхній авторитет забезпечується корисністю, поширеністю, масовістю застосування, ефективністю дії. Традиції в праві в більшості випадків не мають потреби у примусі.

Традиції в праві, їхня історична доля, збереження і зміна, безпосереднє своє вираження знаходять у проблемі наступності права (зв'язку між етапами чи ступенями, розвитку що полягає в збереженні елементів права як цілого чи окремих його сторін при переході правової системи з одного стану в інший). Наступність у праві здійснюється використанням як традиційних регуляторів (звичаїв, традицій, звичок), так і залученням раціональних регуляторів (закони, рішення, договори).

Цілісність права досягається не тільки збереженням і використанням традицій, забезпеченням наступності, але самим існуванням правової спадщини. ...Національна правова культура в кожний конкретний момент містить у собі правову спадщину і творить її.

Сучасний правовий розвиток України слабо орієнтований на використання своєї правової спадщини, характеризується значною правовою акультурацією (запозичення положень інших правових культур, яке підриває наступність власної правової культури), некритичним запозиченням досягнень західної традиції права.

Західна традиція права, пов'язана з автономністю, чіткою відособленістю права від моралі, політики, релігії, ідеології, основну увагу приділяє правам і свободам, чітко розмежовує сфери приватного й публічного права; право розвивається юристами–професіоналами і підтримується юридичною елітою, в юридичних навчальних закладах розробляються правові концепції й систематизації, юридичне навчання складає мета права, за допомогою якого оцінюється і пояснюється.

Східна традиція права пов'язана з проникненням у правову сферу інших систем соціального регулювання, тут право – це встановлення влади народу, Всевишнього. Визначальними є юридичні обов'язки, відсутній чіткий поділ сфер приватного й публічного права, розвиток права визначається державною владою, відсутня юридична еліта, що відокремилася.

Sub clypeo legis nemo desipitur
(Під захистом права ніхто не буває ошуканим) –
стверджували давньоримські юристи.

Сучасний розвиток людства все більше викристалізовує загальні закономірності вдосконалення права як першооснови цивілізації і культури:

по–перше, це поліпшення правової діяльності держави, тобто перехід її від правового регулювання, що полягає у встановленні заборон і дозволів, до, головним чином, дозвольного регулювання відносин громадян і їхніх об'єднань, основу якого складають юридичні дозволи та суб'єктивні права:

по–друге, все більше обмеження повноважень держави, в особі її органів, шляхом встановлення в їхній діяльності суворих заборон і стримувань;

по–третьє, всебічне закріплення у законах та юридичній практиці гарантованого правового статусу автономної особи;

по–четверте, запровадження досконалої, ефективної системи правового захисту (в тому числі процесуального), побудованої на ідеалах свободи та гуманізму, легкодоступної для користування всіма суб'єктами правовідносин і в першу чергу особою як найвищою соціальною цінністю.

по–п'яте, все більше втілення права в законодавство, а законодавства в суспільні відносини, таким чином підвищення ефективності права, створення соціально здорових умов для життя людини.

ПРАВО – одне з найскладніших суспільних явищ. При цьому воно викликає до себе надзвичайно широкий інтерес, оскільки завжди торкається інтересів кожної людини, різних соціальних груп населення.

Цінність права виражається у тому, що воно є юридичною мірою досягнутої в суспільстві соціальної свободи. В процесі соціального прогресу воно все більше наповнюється ідеями свободи, рівності, справедливості і внаслідок цього здійснює все більший моральний, виховний вплив на суспільство.

ПРАВО виступає своєрідним індикатором досконалості суспільства, його правового регулювання. У державі, що нехтує правовими формами діяльності, система соціального регулювання переважно складається із: норм моралі, традицій, норм громадських об'єднань, релігійних норм. Інші соціальні норми, так би мовити, компенсують недостатній розвиток юридичної нормативної бази.

Тільки право може виступати фундаментом розвитку нових суспільних відносин, бути їх гарантом. Право як першооснова цивілізації та культури здатне докорінно якісно і ефективно змінити життя української нації на краще. Ось тому розвиток національної системи права набуває невідкладного, першочергового значення для кожного громадянина України, для всієї держави в особі її органів. Вирішення цього завдання, безперечно, необхідно починати із вдосконалення правової освіти, культури. Підготовка нової генерації юристів–правників, які в основу своєї діяльності ставлять справедливість, правду та завдання служити людині – вищій соціальній цінності суспільства, наповнить реальним змістом конституційне положення “правова держава”.

Право є мистецтвом чинити добро і справедливість – так стверджував визначний юрист стародавнього Риму Ульпіан.

Християнські корені сучасного права

На початку III тисячоліття розвитку людства важливою проблемою в юриспруденції є з'ясування християнських коренів сучасного права. Нині нерідко юристи забувають про духовні основи функціонування правової матерії. Наслідки бездуховності ми все більше і більше відчуваємо у всіх сферах суспільного, державного та міжнародного життя. Тому з'ясування проблем держави і права в руслі духовних канонів, на нашу думку, надзвичайно актуальним і значним.

Отже, впливає потреба досліджувати Божественне і мирське, небесне і земне в єдності і взаємозв'язку. У Біблії вказані шляхи приведення державної влади у “Божий стан”, представлено Царство Небесне прообразом земного царства, влада Божа – прообразом влади державної.

Дійсна наука, чи то фізика, чи біологія, філологія чи математика, нічого не придумує, а тільки виявляє реально існуючі у природі, у суспільному житті явища, феномени, закономірності.

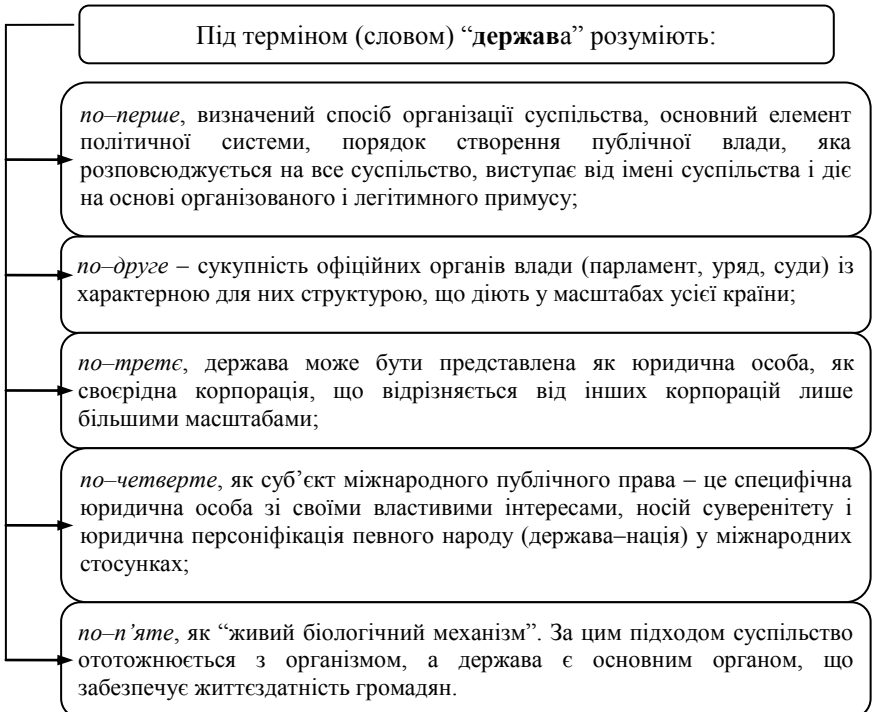
Юриспруденції, якщо вона прагне бути істинною наукою, належить діяти аналогічно, виявляти ті правові відносини, які споконвіку були основою функціонування особи і людства.

Звичайно, реалізуючи духовність у праві, необхідно усвідомлювати релігійне, морально–етичне, філософське сприйняття християнського світу відповідно до концепції створення Всесвіту, викладені у Святій книзі Біблії. Науковець, вважаючи себе носієм цього світогляду або просто симпатиком християнських цінностей, покликаний досліджувати та відкривати у природі і в житті закономірності Божого творіння, і тоді правові норми будуть не створені, а відкриті.

Християнська мораль відіграє важливу роль у функціонуванні Всесвіту, в тому числі і правових явищ. Для підтвердження цих слів ще раз звернемо свою увагу на десять Божих заповідей та Кredo життя (*див. додаток 12*). Це питання надзвичайно масштабне і багатогранне та потребує окремого висвітлення. Тому для його опрацювання рекомендуємо монографії Р.А. Папаяна “Християнські корені сучасного права” та Ю.М. Оборотова “Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права)”.

Характерні ознаки та сутність держави. Основні підходи до її розуміння

1. Багатоманітність підходів у визначенні поняття держави, їх причини.
2. Поняття держави.
3. Сутність та ознаки держави.
4. Тенденції якісної зміни змісту держави.
5. Публічна політична та державна влада, їх спільність та відмінність.
6. Аналіз концепцій соціологічної, ліберальної, поліцейської, деспотичної, легістської, правової держав, держави “арбітр”).
7. Основні тенденції та перспективи розвитку держави і права в громадянському суспільстві.
8. Взаємовідносини держави і громадських організацій у громадянському суспільстві.
9. Держава, право та демократія.

**Отже, сутність держави,
на думку професора
О. Ф. Скакун,**

– це внутрішній зміст діяльності цього інституту, який виражає єдність загальносоціальних і групових (класових) інтересів людей.

Сьогодні у політико–правовій літературі можна віднайти **різноманіття понять держави**. Неоднозначність розуміння держави, як поняття, ідеї розвитку, її ролі і призначення, обумовлена в першу чергу складністю цього явища, рівнем розвитку суспільства, різним світосприйняттям, свідомістю загалу.

Традиційні визначення держави:

Держава є особливою організацією політичної влади, що існує в соціально–неоднорідному суспільстві забезпечує його єдність, цілісність і безпеку та здійснює управління загальносуспільними справами на основі права з допомогою спеціального механізму.

Держава – це особлива політико–територіальна організація, що володіє суверенітетом, спеціальним апаратом управління і примусу і здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкової сили для всього населення країни; яка створюється для керівництва суспільством і виконання загальносуспільних справ.

Держава – це суверенна, політико–територіальна організація суспільства, що наділена владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм та забезпечує захист і узгодження суспільних, групових та індивідуальних інтересів, при необхідності, опорі застосовуючи примус (проф. О. Ф. Скакун).

Держава – це територіальна, суверенна організація політичної влади в неоднорідному суспільстві, що з допомогою законів робить свої веління обов'язковими, забезпечує їх організованим примусом і володіє монополією на збір податків (О. Ф. Черданцев).

Складність держави як соціального явища обумовила і багатоманітність визначень її поняття. У навчальній юридичній літературі останніх років “**держава**” визначається як:

- ✓ “форма організації політичної влади в суспільстві, яка володіє суверенітетом і здійснює управління суспільством на основі права з допомогою спеціального механізму”;
- ✓ “публічно–правова і суверенна організація влади, що забезпечує загальні інтереси всього населення і виступає гарантом прав і свобод особи, громадян”.

Термін “держава” може використовуватись у двоякому розумінні:

особлива організація, апарат публічної влади

“країна” – державно–організаційна спільність, що розташована на певній території

На думку проф. В. С. Нерсесянца держава в цілому охоплює єдність трьох елементів. Держава існує постільки, постільки існують:

→ населення держави (нація, державно–організований народ);

→ державна територія;

→ державна влада.

Всю багатоманітність визначень держави можна об'єднати у декілька груп.

→ **Перша група** визначень акцентує увагу на публічно–владній природі держави, розглядаючи її як природну форму спілкування, як універсальну організацію суспільства, створену для досягнення загального блага. Населення, що проживає на території держави, представляє собою асоціацію громадян, підкорених владі, пов'язаних загальною метою і обов'язком дотримуватися законів держави.

→ **Друга група** уявлень розглядає державу як особливу організацію політичної влади. У цьому випадку увага звертається не на природну схожість інтересів і потреб індивідів, а на їхні відмінності, які необхідно узгоджувати, а на їх основі формулювати загальнозначимі інтереси і реалізовувати їх через спеціальні органи влади.

→ **Третя група** визначень пов'язує розуміння держави з соціальним інститутом, що має ряд ознак, які відрізняють її від інших соціальних інститутів. Основна увага приділяється зовнішньому вигляду держави, структурі органів державної влади. Кількість цих ознак – від трьох до півтора десятка.

→ **Четверта група** уявлень акцентує увагу на функціональній характеристиці держави, її ролі в житті суспільства, призначенні держави.

→ **П'ята група** визначень характеризує державу в юридичному сенсі, за словами австрійського юриста Г. Кельзена, як “нормативний порядок”. У цьому випадку держава розуміється в якості правової організації влади на протигагу антиправовій організації населення. Цей ряд визначень розвиває концепцію правової, демократичної держави

→ **Шоста група** уявлень визначає сутність держави, виходячи з процесу її виникнення, пов'язує її генезис чи з божою волею, чи з природними або соціальними властивостями людини, з природнокліматичними умовами.

Ознаки держави як єдиної політичної організації:

охоплює все населення країни у просторових кордонах. **Територія** – **матеріальна основа існування держави**. Сама територія не породжує державу. Вона тільки створює простір, у межах якого держава поширює владу на населення. Територія породжує громадянство – юридичний зв'язок особи з державою, що виражається у встановленні спільних прав і обов'язків, основним її призначенням є здійснення владних, управлінських функцій у суспільстві;

населення, яке пов'язане з державою громадянством чи підданством;

вона має **організацію особливої публічної влади**: держава це така публічна влада, яка не зливається з суспільством, а стоїть над ним; це система спеціальних професійних органів як єдине ціле, що виконує функції, пов'язані з управлінням суспільними справами; держава формально зовні представляє все суспільство;

це організація влади, яка має у своєму підпорядкуванні **апарат примусу** (армія, поліція, виправні установи), побудований на правовій основі;

це організація суверенної влади

виражає верховенство і повноту державної влади у відношенні до суб'єктів політичної системи, її монопольне право на законотворчість, управління і юрисдикцію. Він полягає в захищеності від внутрішніх насильницьких дій. Єдність державної влади означає, що єдиним джерелом влади у державі є народ і лише народ може визначати питання про організаційні форми і межі її здійснення;

Внутрішній прояв

Суверенітет є політико-юридичний вираз автономії держави (неподільність, недоторканість незалежність та єдність влади і території). Він як ознака держави має внутрішній і зовнішній прояв.

Зовнішній прояв

виражається у незалежності і рівноправності держави як суб'єкта міжнародних відносин, полягає в охороні влади і території держави від будь-яких впливів інших держав чи сил.

це організація влади, фінансову основу діяльності якої складають **податки**;

наявність **загальнообов'язкових правил поведінки** (правових норм), які розробляє, приймає і охороняє держава. Вони визначають сферу відносин, що охороняються державою, роблять державні рішення обов'язковими на рівні суспільства та встановлюють можливі міри покарання за порушення встановлених норм. Без права, законодавства держава не в змозі ефективно управляти суспільством, забезпечувати виконання прийнятих нею рішень

Два аспекти сутності держави визначились з моменту її виникнення:

класовий аспект – захист інтересів економічно домінуючого класу при допомозі легітимного організованого примусу.

загальносоціальний – захист інтересів всього суспільства, забезпечення всіх благ громадян; підтримка громадського порядку, виконання інших суспільних потреб.

Зміст діяльності держави набув нових якостей:

- держава стала на шлях подолання суспільних протиріч не насильницькими методами, а на основі досягнення компромісу, терпимості, сприяння розвитку громадянського суспільства;
- вона у своїй діяльності широко використовує такі загальнодемократичні ідеї та інститути, як розподіл влади, плюралізм думок, високозначуще становище суду, гласність;
- основу діяльності держави складає захист всіма засобами людини праці, соціальний захист всіх громадян;
- на міжнародній арені держава проводить політику, побудовану на взаємних уступках, компромісах, спільних домовленостях з іншими країнами

Для розкриття сутності держави необхідно повернутися все ж таки до **виявлення її сутнісних ознак**. І такі риси, на думку багатьох вчених–юристів, необхідно шукати у самому змісті терміну “державна”:

- по–перше, це сукупність людей, що проживають на визначеній території і знаходяться під єдиною публічною політичною владою (оцінка ззовні);
- по–друге, це організація людей, сукупність державних органів, посадових осіб, які наділені державно–владними повноваженнями і здійснюють її владу;
- по–третє, це політично організоване суспільство, яке виступає як політичний інститут, організація, що здійснює політичну владу, чи апарат цієї влади (оцінка ізсередини).

Влада характеризується такими ознаками:

Є явищем завжди соціальним (суспільним); легітимним.

Виступає невід’ємним атрибутом суспільства на всіх етапах його розвитку. Ця її особливість викликана тим, що суспільство є складним соціальним організмом, який постійно потребує управління, упорядкування, з метою підтримання функціонування системи.

Може існувати і функціонувати тільки в межах суспільних відносин, відносин тільки між людьми.

Завжди виступає як інтелектуально–вольовий процес. Не можуть бути учасниками відносин влади і підпорядкування люди з деформаціями свідомості і волі.

Це формування такої залежності, коли людина поступається владній настанові не тільки через страх або з розсудливості, а й з власної волі, внаслідок визнання й прийняття авторитетності, необхідності, вираженням якої є владна настанова.

Соціальна (публічна) влада – це вольове відношення між людьми з приводу організації їхньої спільної діяльності, вироблення і здійснення спільної, для цього соціального утворення, волі (інтересу).

Політична влада – це вироблення і запровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи, а також різними неформальними угрупованнями; це домінування або прагнення до домінування інтересів одних верств над усіма іншими.

Державна влада – це публічно-політичні, вольові відносини, що виникають між державним апаратом і суб'єктами політичної системи суспільства на основі правових норм, з легітимним правом застосування примусу.

Дійсно **політична влада** нерозривно пов'язана з владою державною, знаходить у ній своє продовження. **Державна влада** – основний типовий спосіб здійснення політичної влади.

Ознаки, які характеризують публічну державну владу:

Володіє **суверенітетом** і правотворчістю, відділена від інших влад – церковної, партійної від влад інших держав. Вона незалежна і має монопольне становище у сфері державного управління ;

Здійснюється **спеціальним апаратом**, відокремленим від суспільства, для керівництва ним із застосуванням різних владних методів (примусу, насильства, заохочення й переконання);

Універсальність влади – поширює владні повноваження на все суспільство, її рішення обов’язкові для всякої іншої влади;

Публічність влади, тобто всезагальність і безособовість, що є виразом не приватної, особистої, а всезагальної волі;

Верховенство влади – юридично репрезентує загальнообов’язкову волю всього суспільства, наділена монопольним правом на видання законів, застосування примусу;

Об’єднує підвладних (народ, населення країни) за територіальною ознакою, створює **територіальну організацію підвладних**, державний кордон є межею поширення державної влади;

Легітимність і легальність влади. **Легітимно** – це юридично (конституційно) влада закріплена, визнана народом країни; **легальність влади** – це юридичний вираз легітимності, функціонування влади в межах законів.

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА – ширша за змістом, ніж державна влада, оскільки відносно самостійне значення мають владні відносини у політичних об'єднаннях. В умовах правової держави та громадянського суспільства найбільш широкі повноваження у здійсненні політичної влади надаються об'єднанням громадян та ін. недержавним утворенням. Отже, політична влада здійснюється більш широким колом суб'єктів політичної системи. **Політична влада має визначені відмінності від державної влади:**

- всяка державна влада має політичний характер, але не кожна політична влада є державною;
- державна влада служить арбітром між різними верствами, вирішує різні колізії та виконує загальносуспільні справи;
- політична і державна влада мають різні механізми її здійснення – через апарат і через політичні партії, рухи тощо. Політична влада соціальної спільноти здійснюється – безпосереднім шляхом – через політичні виступи і опосередкованим шляхом – через їхні організації. Якщо влада партії реалізується з допомогою апарату держави, то це уже не політична, а державна влада;
- політична, партійна влада теж має ознаки верховенства. Проте таке верховенство не стосується всього населення країни, а відноситься тільки до членів відповідної політичної організації та осіб, що їй співчують;
- атрибутом державної влади є її територіальна організація, а політична влада, влада якоїсь партійно–політичної ідеології може виходити поза межі однієї країни;
- альтернатива державної влади – безвладдя, альтернатива політичної влади – влада опозиції, іншої ідеї;
- мета державної влади – функціонування суспільства, мета політичної влади – перемога “наших”.

СУТНІСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

У будь-якій державі влада в загальному здійснюється в правовій формі, однак на деяких етапах розвитку людства в державах виникають авторитарні правління. Влада при цьому свідомо порушує правову форму, застосовує насильство, ігнорує вимоги законів. Авторитарна держава не знищує свободу підвладних, але й не забезпечує її гарантії, безпеку, захист власності. В залежності від забезпечення свободи підвладних, їх безпеки та захисту власності в теорії держави і права сформувалося декілька концепцій, кожна з яких висвітлює якусь одну групу рис держави і має в своїй основі певне раціональне підґрунтя і тому заслуговує на існування

(Див. праці В. С. Нерсесянца):

Соціологічна держава

У соціологічній концепції держава визнається як найбільш дієва (найбільш сильна, верховна, суверенна) організація влади для населення, що проживає на визначеній території. Це організація публічної політичної влади будь-якого типу незалежно від форми і змісту. Сутність держави, за цією теорією, визначається як організоване насилья, як політична сила, яка не може бути обмежена правом і на свій розсуд встановлює міру свободи підвладних, допускаючи необмежену політичну владу.

На думку авторів цієї концепції, держава не має юридичної природи. Вона не може бути обмежена правом, держава як сила первинна, а право (закони) – вторинне. Право (закон), за цією теорією, є наказ держави, верховної влади, суверена своїм підвладним, це все те, що бажає верховна влада, волевиявлення суверенної влади. Держава, з позиції цієї концепції, – це абсолютна монополія сили, що передре закону. Її діяльність може бути регламентована законами, але закони для державної влади є не обов'язковими.

Різновидом соціологічної концепції є марксистсько-ленінська концепція держави. Сутність держави проявляється у класовому пануванні та класовому насильстві. Держава, на думку засновників, є машина в руках панівних класів для придушення опору своїх класових ворогів.

Сучасні прихильники соціологічної концепції стверджують, що класовий, диктаторський, деспотичний характер влади характерний для початкових стадій розвитку держави, а для сучасних держав більш характерне прагнення влади до соціальних компромісів.

Легістська держава

Держава визначається як оформлений законами апарат політичної влади. Виникла у Німеччині в другій половині XIX ст. і розвинута Г. Кельзенем. На думку авторів, не державна влада творить закони, а, навпаки, закони створюють державу. Фактично держава ототожнюється з приписами конституційного, кримінального, адміністративного законодавства, законодавства про судоустрій незалежно від його змісту. Державою вважається все те, що визначають закони про монарха, президента, уряд, суд, прокуратуру, поліцію, про інші інститути влади. Законна форма є невід'ємною рисою державної влади. Легістська концепція абстрагується від фактичних політичних відносин і представляє державу як законодавчі приписи про владу. Те, що державна влада в дійсності може функціонувати за межами регламенту, встановленого законом, легістською концепцією не береться до уваги.

Концепція “держава – соціальний арбітр”

Суспільство неоднорідне, і тому на цій основі можуть виникати різні конфлікти. У таких випадках держава виступає як арбітр, вирішуючи конфлікти, вона ліквідує протиріччя у суспільстві. Тут держава виступає як організований примус.

Деспотична держава

Держава розглядається як організований примус, включаючи насилля. Вона не обмежується свободою підвладних. Деспотична влада не обмежує себе законами.

Ліберальний підхід

Держава, за цією концепцією – “нічний сторож”: не втручається в економічні і соціальні відносини, не втручається у керівництво економікою і культурою тощо, а тільки встановлює “правила гри” – норми права, охороняє в суспільстві порядок та ін. Така держава максимально обмежена свободою підвладних і мінімально втручається в їх життя. Інститути влади орієнтовані на те, що громадяни, як автономні суб'єкти, здатні самостійно вирішувати свої приватні справи і тому держава допомагає лише тоді, коли їм необхідний правовий чи судовий захист свободи, безпеки і власності. За такої організації держави влада не прагне перерозподілу національного бюджету на користь бідним за рахунок багатих.

Поліцейська держава

Поняття правової і поліцейської держави застосовується до реальних сучасних держав. Протилежністю правової держави є поліцейська держава. Це такий тип, де влад мінімально обмежена свободою підвладних. У такій державі закони дозволяють урядово-адміністративним (поліцейським) інститутам влади все, що грубо не порушує права людини. Влада у поліцейській державі постійно прагне вирватися з правових рамок. Закони тут певною мірою обмежують права людини, мотивуючи це необхідністю захисту моральності, державної безпеки, суспільною корисністю тощо. Завдяки цьому поліцейські органи втручаються в сферу мінімальної невід'ємної свободи. Типовими є неправові, хоча й законні, обмеження свободи думки, свободи пересування, недоторканості житла, особистого життя, свободи створення політичних партій та інших громадських організацій і участь у них, свободи зборів і маніфестацій, а також свободи підприємництва. Зокрема, деякі свободи не забороняються (збори і маніфестації), але для їх проведення потрібні дозволи адміністративних органів. У сфері підприємництва влада дозволяє, регулює, контролює, ліцензує діяльність приватних осіб. Поліцейська держава зводить до мінімуму дію принципу "не заборонено те, що дозволено". Поліцейська держава більш-менш ефективно захищає свободу, безпеку і власність від посягань приватних осіб, але не від поліцейського втручання. Для таких держав характерне збільшення чисельного складу поліцейського апарату.

Правова держава

Це ідеал, ідеальний тип держави, в якій влада максимально обмежується правом. Вона передбачає високий рівень розвиненості права і державності. Така держава – це форма інституціонального буття і здійснення свободи людей в їх соціальному житті. У такій державі неодмінно панують закони, які виражають волю всього або більшості населення і неухильно виконуються всіма учасниками суспільного життя (і в першу чергу – державними органами). Громадяни правової держави мають високу правову культуру та правосвідомість, юридичні знання. Влада обов'язково чітко поділяється на законодавчу, виконавчу та судову. Основне призначення держави – забезпечення реалізації, охорони та захисту основних прав людини, її свободи і безпеки.

Правова держава – це політична організація суспільства, в якій право обмежує і підпорядковує собі державну владу, а основні права особи і її соціальна безпека є змістом свободи, закріпленої в законах; це підґрунтя громадянського суспільства. Тільки існування розвиненого, стабільного **громадянського суспільства** надає можливість створити правову державу.

Виходячи із можливості існування у громадянському суспільстві різних суперечливих інтересів, **ідея держави** проявляється як забезпечення всезагального інтересу, як інституція гарантування й захисту прав людини.

Сучасні вітчизняні і закордонні концепції правової держави сходяться на тому, що:

правовою може вважатись тільки та держава, яка в своїх відносинах з громадянами погодилася з таким ступенем самообмеження, при якому загальне благо і благо кожної окремої особи утворює гармонійне ціле. При цьому зв'язність держави "суб'єктивними інтересами" не повинна вступати в протиріччя з правом законодавчої влади і підконтрольного їй уряду у здійсненні "об'єктивних інтересів".

На нашу думку, найбільш вдало розроблені загальні ознаки правової держави професором П. М. Рабіновичем. Він їх поділяє на:

соціально змістовні

формальні

Серед ознак правової держави слід окремо відзначити:

→ **принцип верховенства закону** в усіх сферах життєдіяльності держави і суспільства. Зміст цього принципу охоплює дві сторони.

Перша полягає в тому, що особі дозволено все, що прямо не заборонено законом. Особа при цьому стає найвищою цінністю. Ці відносини мають визначатися тенденцією до самообмеження влади держави над особою, пріоритетом її інтересів перед усіма іншими цінностями.

Друга – в тому, що в правовій державі найвищим принципом є безумовне підкорення усього і всіх закону. Логічним продовженням цієї мети стає принцип, відповідно до якого держава, її органи і посадові особи зобов'язані діяти у повній відповідності із законом.

→ **принцип науково обґрунтованого розподілу державної влади.** Суть цього принципу полягає не тільки в розподілі функцій, а у взаємодії всіх гілок влади і в їхній рівності. Принцип розподілу влади є основною умовою забезпечення незалежності судової гілки влади у правовій державі. Без цього суд буде відчувати тиск з боку двох інших гілок, а тоді не буде й мови про верховенство закону і права, а отже, і про існування правової держави.

→ **правосвідомість і висока правова культура громадян** є важливим фактором побудови правової держави. Правова культура формується тоді, коли в суспільстві достатньо юридичної інформації, доступної для широкого використання. Тут потрібні не поодинокі акції, а система знань про державу і право.

→ **принцип неухильного і загального виконання законів та підзаконних актів** усіма учасниками суспільного життя і в першу чергу – державними органами.

→ **принцип панування законів**, які виражають волю всього або більшості населення, в яких закріплені основні права та свободи людини.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:

це свого роду соціальний простір, в якому люди взаємодіють між собою незалежно від держави. Самореалізація індивідів і колективів відбувається через такі інститути, як сім'я, церква, засоби масової інформації, різного роду громадські об'єднання.

це панування дійсного життя людей на противагу штучності, умовності, формальності й бюрократичності державницького стандартного, офіційного його шару; це культ свободи на відміну від необхідності, вимушеності дотримання встановленого владою порядку.

це суспільство, емансиповане від держави, царина спонтанного самовияву вільних індивідів і добровільно сформованих асоціацій та організацій громадян, яка захищена законом від прямого втручання і доцільної регламентації з боку органів державної влади. Воно втілюється у приватному житті громадян, в існуванні вільного ринку, у безперешкодному поширенні духовних, релігійних, моральних, національних цінностей, у визнанні особи як вищої цінності суспільства.

Громадянське суспільство починає зароджуватися на певному етапі суспільного розвитку та є продуктом природного історичного процесу, який передбачає гармонійний розвиток таких елементів цивілізації, як природа – суспільство – людина. Людство на певному етапі свого розвитку не могло не прийти саме до громадянського суспільства, соціальна та політична організація якого найбільшою мірою служать інтересам і проблемам конкретної людини. Отже, громадянське суспільство постає бажаною, а на деяких етапах розвитку необхідною формою співжиття людей, які зацікавлені у впорядкованості відносин, захищеності інтересів та можливості впливати на вирішення проблем особи.

*Відмінність ознак і цінностей
держави і громадянського
суспільства можна
відобразити у такій таблиці:*

<i>Громадянське суспільство</i>	<i>Держава</i>
природні права людини визнаються домінуючими, а поведінку регулюють, як правило, норми моралі;	встановлює загальнообов'язкові правила поведінки і забезпечує їх виконання навіть у примусовому порядку;
економіка – основна сфера діяльності;	державна політика;
приватне життя	публічне життя;
свобода	обов'язок

З проблеми взаємодії громадянського суспільства та держави у науковій літературі існує кілька напрямків:

По-перше, громадянське суспільство розглядається як загальний елемент людського суспільства, який охоплює і поняття держави, тобто домінує над державою.

Інший напрямок розглядає безпосередньо взаємодію і висуває концепції переважаючої ролі держави, рівного партнерства, пасивної ролі громадянського суспільства.

Наступний підхід – це відведення громадянському суспільству ролі посередника між державою і особою.

З четвертої точки зору, громадянське суспільство – окремий елемент суспільної структури, що за своїм значенням посідає таке ж місце, як і держава. При цьому обидва утворення можуть розглядатися як рівноправні партнери, які взаємодіють і впливають один на одного, або як антагоністичні структури, розв'язання суперечностей між якими є основою суспільного розвитку, або ж як нейтральні у відношенні один до одного елементи.

З позицій ще однієї точки зору, держава носить тимчасовий характер. Утвердження постулату про швидке відмирання держави з поступовою зміною її суспільним самоуправління призвело б до знищення громадянського суспільства.

Здійснюючи
політичну владу в
громадянському
суспільстві, держава:

підпорядковує свою діяльність служінню цьому суспільству,

забезпечує рівні можливості для всіх людей у всіх сферах їхньої життєдіяльності на засадах соціальної справедливості, гуманізму та милосердя,

не втручається в особисте життя людини і громадянина.

регулює соціальні відносини в межах чинної конституції, законів та інших нормативно–правових актів.

Громадянське суспільство є запорукою “стримування” держави, контролю над владою, важливою складовою поділу влади поряд з її “гілками”, через те, що держава, влада завжди тяжіє до абсолюту. Адже світова та вітчизняна історія багаторазово доводила той факт, що подібно до того, як стрілка компасу тяжіє до півночі, так і держава проявляє тяжіння до посилення своєї влади. Посилаючись на різні причини, держава століттями обмежувала чи стримувала самостійність інших складових частин політичної системи, якщо суспільство не змушувало її до зворотної дії – додержання і захисту прав людини. Суспільство однозначно потребує, щоб існували важелі “противаг” щодо держави. Порушення балансу між державою та громадянським суспільством призводить зазвичай до політики *етатизму* – надмірного втручання державних органів влади у справи суспільства, дріб’язкової бюрократичної опіки і регламентації суспільного життя, обмеження прав і свобод

Виділяють *кількісний* і *якісний* аспект відносин між громадянським суспільством і державою.

Ступінь занурення держави у громадянське суспільство і його питома вага в суспільстві складають *кількісний аспект проблеми*.

Якісний аспект взаємовідносин громадянського суспільства і держави пов'язаний з механізмом взаємодії між ними. У цьому механізмі фіксується два основних елемента:

система взаємодії через партії, вибори, представницькі органи влади;

взаємодія громадянського суспільства і держави через групи і об'єднання за інтересами (лобізм).

Однією з *головних ознак громадянського суспільства* є відокремлена від держави структура суспільства, яка складається з різноманітних асоціацій, добровільних об'єднань людей, тобто, простіше кажучи, недержавних організацій у широкому значенні цього терміну.

За своєю сутністю термін “недержавні організації” можна застосувати до будь-якої організації, яка не є частиною державної структури. У такому розумінні даного терміну вважаються недержавними і “традиційно” недержавні громадські організації (групи захисту прав громадян, організації, що здійснюють соціальні послуги, освітні ресурсні центри, екологічні організації тощо), і такі громадські об'єднання, як політичні партії, профспілки, спортивні клуби, релігійні установи, бізнесові об'єднання тощо.

Досить важливе значення у процесі розвитку громадянського суспільства мають *відносини громадських об'єднань з державою*, які більш доречно, звичайно, називати взаємовідносинами. Охарактеризувати вичерпно стосунки громадських об'єднань з державними установами досить складно, але у науковій літературі сформувалося з цього приводу декілька думок:

Перший і досить розвинутий **тип** стосунків громадських об'єднань з державними установами як місцевого, так і національного рівня характеризується певною взаємною зацікавленістю. Тобто громадське об'єднання забезпечує громадську підтримку певним діям держави в обмін на пільги для своїх членів. Державні рішення, що приймаються всупереч інтересам такого об'єднання, можуть нашкодитися на відкритий опір з його боку.

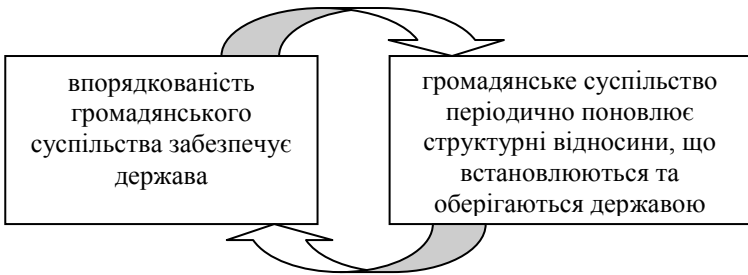
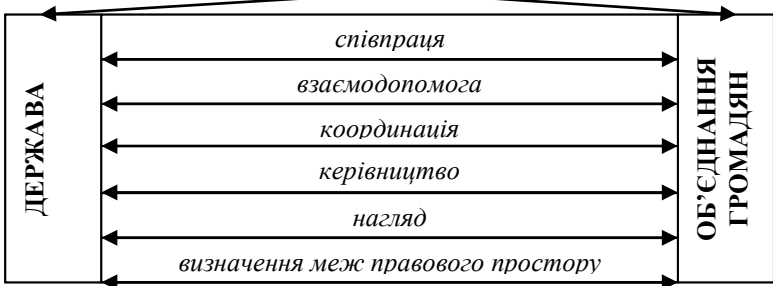
Другим типом відносин є модель, що широко використовується на пострадянському просторі для створення владою “офіційних”, конструктивних політичних партій, рухів і профспілок за допомогою так званого адміністративного ресурсу. Їх визначальною рисою є контрольованість з боку влади та підпорядкованість діяльності потребам державних установ і державної політики.

Третій тип, що поступово розвивається, – це так званий “цивілізований” тип відносин громадських організацій з державними установами. Співробітництво або опозиція, консультування або навіть протистояння відбуваються відкрито й виключно в межах правового поля України. Співпраця з громадськими об'єднаннями може зробити реформування більш ефективним і прозорим.

Співробітництво з громадськими об'єднаннями дозволяє опрацювати інноваційні механізми взаємодії держави з громадськістю та форми державної інформаційної підтримки процесів і реформ, отримувати детальну та актуальну інформацію про хід реформ в Україні. Можливість залучення недержавних іноземних чи вітчизняних фінансових ресурсів для виконання окремих заходів використовується для підтримки співробітництва держави з громадськими об'єднаннями.

Нині громадські об'єднання перебувають на шляху до того, щоб стати однією із найефективніших артерій взаємодії держави і суспільства та важливим інструментом стабілізації трансформаційних процесів, що відбуваються в ході реформ. Але для забезпечення належного місця в суспільстві громадські об'єднання України потребують підтримки з боку держави та міжнародної спільноти.

Взаємозв'язок держави і об'єднань громадян:

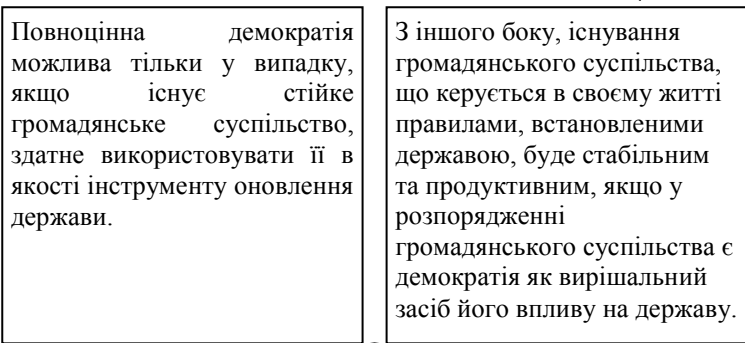
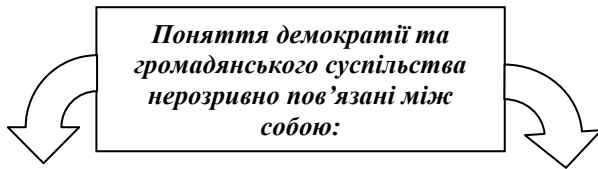
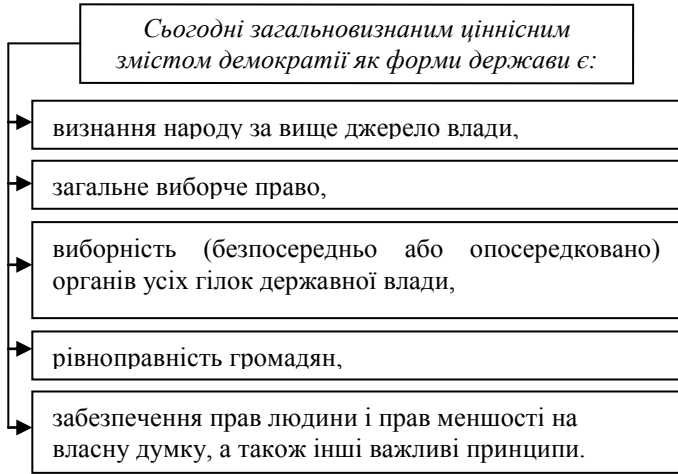
Історія знає різні форми державних режимів, та для громадянського суспільства на рівні політики характерна лише демократична форма існування. Саме демократія є інструментом впливу громадянського суспільства на державу. Так, науці вірні демократичні вибори органів державної влади – це короткі періоди безроздільного домінування громадянського суспільства над державою. Результатом є оновлена держава, здатна протягом певного періоду знаходитись у відносній гармонії з громадянським суспільством. Чим розвиненіше громадянське суспільство, тим ширша основа виникає для демократичних форм держави. І, відповідно, навпаки – чим менше розвинене громадянське суспільство, тим імовірніші авторитарні і тоталітарні режими. На думку Е. Арато та Д. Когена, авторитарна і тоталітарна влади взагалі виключають можливості існування громадянського суспільства.

Демократія

зароджується в давньогрецькому демократичному суспільстві на певній системі ідеалів та цінностей, основними складовими яких є свобода, рівність, суверенітет народу, права людини тощо. З тих давніх часів і до сьогоднішнього дня поняття “демократія” залишається предметом незгасного інтересу вчених, політиків, громадян. Особливо гостро проблема демократії постала перед країнами, які здійснюють модернізацію суспільства, перехід від авторитарно–бюрократичних режимів до ефективних форм демократії, громадянського суспільства.

“Демократія”
(походить з
грецької мови
demos – народ,
kratos – влада)

– народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв’язанні проблем і питань суспільного врядування.

Цей зв'язок демократії з розвинутим громадянським суспільством є ключем до розуміння демократії та пояснення того, чому в країнах, де держава не має в якості протидії собі стійкого громадянського суспільства, демократія виявляється неефективною, а іноді навіть шкідливою.

Стосовно оцінки міцності громадянського суспільства в Україні в США відбулася науково–практична конференція “Громадянське суспільство в Україні” (2003 р.). За виступами українських та американських політологів і правників можна стверджувати, що громадянське суспільство народжується тоді, коли тоталітарний режим переходить у завершальну стадію свого існування і вже не здатний на масові репресії. Будучи інтелектуальним опонентом держави, воно змушує її орієнтуватися на громадські інтереси, громадську думку в головних аспектах внутрішньої та зовнішньої державної політики.

За оцінками спеціалістів, Україна у порівнянні з Росією і Білоруссю виглядає більш демократичною країною, громадянське суспільство більш життєздатне, ніж в Росії, опозиційні партії кращі, медіа дівіші. Безумовно, ситуація в Україні не ідеальна, але громадянське суспільство не дало главі держави створити керовану демократію, як це сталося в Росії.

Громадянське суспільство не запроваджують законом, нехай навіть і основним у державі, воно виникає, формується спонтанно у суспільній історії шляхом суверенізації життя особистостей та громад. Держава ж певним чином регламентує діяльність інституцій громадянського суспільства, підтримуючи їхній розвиток або гальмуючи його.

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 4

Порівняльне правознавство

1. Виникнення та основні школи порівняльного правознавства поняття порівняльного правознавства.
2. Особливості предмета порівняльного правознавства, його об'єкти та значимість для юридичної теорії і практики.
3. Поняття типу (сім'ї) правової системи.
4. Загальна характеристика класифікацій правових систем світу.

Утвердження властивих капіталізові ринкових відносин суттєво розширило контакти між державами у цілому, а також між їх органами, громадськими організаціями та громадянами. Значно зросли міжнародні зв'язки, що призвело до виникнення практичної потреби у вивченні іноземного законодавства та його порівняння з національним правом.

ТОМУ

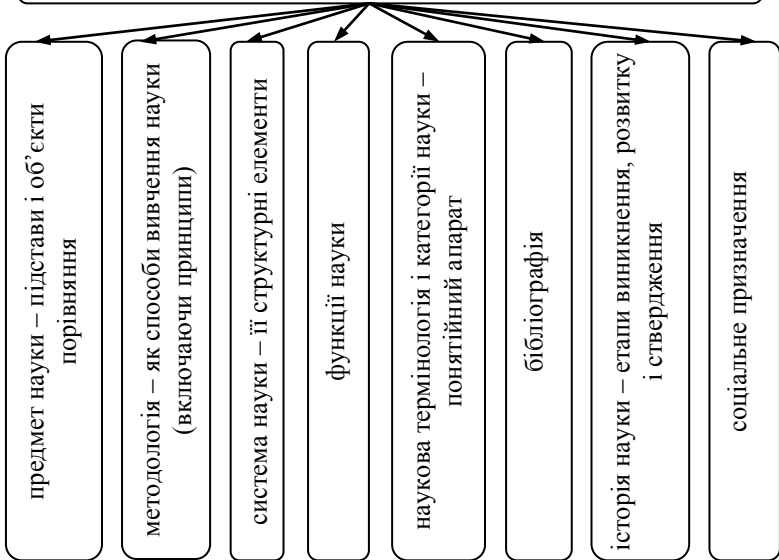
Відбувались дискусії щодо того, розглядати порівняльне правознавство як самостійну галузь правознавства чи як порівняльний метод, що використовується цією наукою. Поступово науковці відмежували порівняльне правознавство від історії, теорії, соціології права та філософії права в більш-менш самостійну наукову дисципліну. Почали виникати спеціальні наукові товариства і асоціації порівняльного правознавства (Франція, 1869 р., Англія 1898 р.).

ОТЖЕ

Ці дискусії склали основу перших праць з порівняльного правознавства, які виникли в різних країнах, і саме тому починають проводитись міжнародні конгреси, присвячені проблемам порівняльного правознавства, перший з яких відбувся у 1900 р. у Парижі. У розвинутих країнах порівняльне правознавство як окрема навчальна дисципліна стає обов'язковим для вивчення предметом у програмі юридичної освіти. Створюються спеціальні кафедри компаративістського (порівняльного) напрямку.

Порівняльне правознавство чи юридична компаративістика (лат. *comparativus* – порівняльний) – наука, що займається дослідженням загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування сучасних правових систем світу.

Склад порівняльного правознавства як самостійної науки:

На сучасному етапі юристи–компаративісти, на думку проф. Копейчикова В. В. та інших вчених, прагнуть вирішити три *основних комплекси проблем*:

загальнотеоретичні питання порівняльного правознавства: його предмет, цілі, функції тощо;

порівняльні дослідження основних правових систем сучасності;

порівняльні дослідження у межах галузевих юридичних наук.

Школи або напрямки порівняльного правознавства

Порівняльно-історичне правознавство:

виникло першим, було дуже впливовим у Німеччині та Росії. Цей напрям сформувався під дією історичної школи права, і тому в ньому під порівняльним правознавством розумілась загальна порівняльна історія права. Зіставляючи різні правові системи в різних історичних умовах, представники цього напрямку обґрунтовували ідею виникнення і розвитку права в кожній державі безпосередньо із "народного духу", незалежно від будь-яких зовнішніх чинників. На основі цього посилення формулювався висновок, що правовий розвиток у кожного народу, у кожній державі відбувається своїм, не схожим і незалежним від інших народів і держав шляхом. Отже, історичний напрям від порівняння правових систем фактично перейшов до їх протиставлення, а тому не сприяв взаєморозумінню і зближенню різних народів.

Історично-філософська школа:

виникла пізніше, у рамках цього напрямку зарубіжне законодавство розглядалось не тільки як об'єкт вивчення і пізнання, а й як дієвий інструмент вдосконалення національного законодавства. Представники цього напрямку вважали, що будь-яке історичне дослідження, яке не наводить формулювання понять, по суті є поверхнево заняття для розваг. Історія — не тільки знання минулого, це й вивчення сучасного. Власне минуле повинно допомагати розкриттю процесів послідовного розвитку поняття права і пов'язаних з ним явищ. Історія права у кожній нації розглядається як певна стадія універсального для всіх народів розвитку права, яке визначається як елемент цивілізації. Воно може ефективно здійснювати свої функції лише тоді, коли відповідає вимогам культури даного часу. Отже, ця школа в порівняльному правознавстві була зорієнтована на ідею загальності у розвитку права різних народів, а тому підтримувала тенденції їх зближення.

Школа порівняльного законодавства:

виникла, виходячи з позитивістського праворозуміння, була зорієнтована не на розгляд права взагалі, а на вивчення конкретних правових норм та інститутів. Відповідно і мета їх розгляду полягала у формулюванні конкретних висновків і рекомендацій, спрямованих на удосконалення національного законодавства.

Школа "Вільного права":

виходила із спільності еволюції правових систем, які належали до однієї і тієї ж цивілізації, із аналогії у вирішенні конкретних юридичних проблем, спорідненості певних правових інститутів. В основу цієї школи було покладено розроблення ідеальних типів, зразків певних правових інститутів, а пізніше в окремих сферах приватного права – намір створити загальне право всього людства. Ці ідеї створення "світового права ХХ століття" підтримувались і міжнародними організаціями – аж до Ліги Націй. Було підготовлено ряд проектів "загальних законів", серед яких найвідомішим є франко-італійський проект "Кодексу зобов'язального права" (1929 р.), що був результатом співробітництва провідних юристів цих країн і мав за мету зближення правових систем Франції та Італії.

Предметом порівняльного правознавства

є загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування правових систем світу в їх порівняльному пізнанні. Це означає, що предмет порівняльного правознавства як самостійної науки не тільки включає процес порівняння окремих нормативно-правових актів, галузей права чи інститутів, а охоплює в цілому правові системи сучасності.

Нормативний (формально–юридичний):

при цьому підході вихідною основою є подібні, як правило, в межах відповідних галузей права норми, правові інститути, конкретні нормативно–правові акти. При цьому метою дослідження є встановлення їх змісту, як і які суспільні відносини вони регулюють. Порівняння відбувається від норми права до відповідних суспільних відносин.

Підходи до здійснення конкретних порівняльно–правових досліджень:

Функціональний:

при цьому підході визначається певна соціальна проблема, а на цій підставі відшукується комплекс правових норм, які їх вирішують. У цьому випадку порівняння здійснюється від певного соціального факту до засобів і умов його правового врегулювання.

Значення порівняльного правознавства для розвитку юридичної науки та вирішення актуальних проблем суспільного розвитку вбачається, на думку проф. В. В. Копейчиков, у тому, що воно:

допомагає глибокому вивченню вітчизняного й зарубіжного права, філософському усвідомленню його змісту та шляхів розвитку;

сприяє взаєморозумінню між народами і створенню найефективніших правових форм відносин у міжнародному спілкуванні;

дає можливість шляхом вивчення різних явищ правової дійсності вийти за межі національної правової системи і встановити конкретні правові проблеми інших країн і на різних етапах їх розвитку з метою врахування як позитивного, так і негативного правового досвіду;

забезпечує галузеві юридичні науки матеріалами, які сприяють формулюванню узагальнень та висновків з більш широких позицій, ніж це можна зробити, спираючись лише на національну правову систему.

Порівняльне правознавство відіграє важливу роль в оновленні правової науки й у виробленні нового міжнародного права, яке відповідало б умовам сучасного світу.

Всі юристи повинні цікавитися порівняльним правознавством для того, щоб краще виконувати свої завдання. Поряд з юристами, які використовують порівняльне правознавство як метод, є також місце для компаративістів, які готують ґрунт для успішного використання порівняння в своїй роботі іншими. З розширенням найрізноманітніших міжнародних зв'язків виникла потреба навчити юристів розуміти своїх співрозмовників і бути зрозумілими для них, попередити юристів про труднощі, які можуть зустрітися. Цим і пояснюється інтенсивний на сьогоднішній день розвиток інститутів і курсів, де викладають порівняльне правознавство.

Найбільш детально і всебічно провела наукову розвідку правової категорії “правова система” вчений – правознавець Н. М. Оніщенко, яка своєрідно висвітлює її поняття, зміст, ступінь, функції та структуру. У своїх працях вона стверджує:

Теоретична розробка концепції *правової системи* становить одне з першочергових завдань, від розв’язання якого залежить вирішення багатьох інших соціальних, економічних, політичних і правових проблем, зокрема, питань, пов’язаних з мораллю, з трактуванням понять “правове життя”, “правові засоби”, “правова діяльність”, “правові процеси”, співвідношення права і правової системи, стабільність і динамізм правової системи. Концепція права є складовою частиною концепції правової системи.

Адаптація загальної теорії систем до дослідження проблеми *правової системи* дозволяє усвідомити її як комплексну інтегруючу категорію, що відображає всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність.

Соціальна цінність *поняття правової системи* полягає в тому, що воно дає додаткові аналітичні можливості для комплексного аналізу правової сфери життя суспільства. Це новий, більш високий рівень наукової абстракції, інший зріз правової дійсності і, отже, інша площина її розгляду. Такий підхід дає змогу відобразити цілісну панораму правового простору, виявити кореляційні, субординаційні та інші зв’язки й відносини між цілим і його частинами, а також частин між собою.

Сучасну правову дійсність важко відобразити за допомогою старих, іноді досить вузьких конструкцій. Необхідні ширші комплексні конструкції, що дозволить проводити більш гнучкі й адекватні наукові операції, досягти більш високих рівнів узагальнення, абстракції. Одна з таких категорій – *правова система* – дає можливість аналізувати й оцінювати всю правову реальність у цілому, а не тільки окремі її компоненти.

У *правовій системі* суспільства є комплексні категорії які

Сьогодні правова наука має широкий спектр дефініцій “*правова система*”, які залежать від елементного складу, співвідношення правової системи і права, правових відносин і юридичної діяльності, Основними з них є.

Ю. Тихомиров вважає, що поняття “*правова система*” представляє собою структурно–інтегрований засіб цілісного юридичного впливу на суспільні відносини. Як елементи системи він виділяє: по–перше, межі і принципи правового регулювання; по–друге, основні різновиди правових актів та їх об’єднань; по–третє, систематизуючі зв’язки, які забезпечують

О. Скакун під *правовою системою* розуміє комплекс взаємопов'язаних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають внаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правова свідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та його деформація, правопорядок тощо). Іншими словами, це обумовлена об'єктивними закономірностями розвитку суспільства цілісна система юридичних явищ, які постійно діють внаслідок відтворення і використання людьми та організаціями, і в першу чергу державою, для досягнення певних цілей.

Із поданих вище дефініцій видно, що до *правової системи* входять також законність і правопорядок. З цього приводу авторка зауважує, що вищевказані явища скоріше можна назвати наслідками функціонування правової системи, показником їх ефективності або, навпаки, недосконалості (залежно від того, який рівень законності і правопорядку в країні). Законність і правопорядок – закономірний підсумок діяльності правової системи, що вказує на ступінь упорядкованості, стабільності суспільних відносин, який свідчить про ефективність дії правових інститутів. І в цьому з авторкою можна цілком погодитися.

Отже, на думку Н. М. Оніщенко, *правова система* – це *об'єктивне, історичне закономірне правове явище, яке включає в себе взаємопов'язані, взаємозумовлені і взаємодіючі компоненти: право і втілююче його законодавство, юридичні установи і юридичну практику, суб'єктивні права і обов'язки, правовідносини, правову ідеологію тощо. Завдяки правовій системі держава здійснює визначений нормативний вплив на суспільні відносини (закріплення, регулювання, охорона, захист).*

Такий погляд на *правову систему* дає можливість подолати вузьконормативне праворозуміння, розкрити структуру реально існуючої в суспільстві правової системи, її статус, усвідомити, що правове регулювання, соціальне життя права – не просто текст закону, а цілісний і складний соціальний механізм, який залежить не тільки від правових норм, а й рівною мірою – від правосвідомості, правової діяльності, правових відносин. Поза і крім правової діяльності, правових відносин, активності суб'єктів, немає і не може бути ні генезису, ні цілісності, ні функціонування будь-якої правової системи, тобто немає права як такого.

Сутність і поняття функцій правових систем сучасності

Нині найбільш ґрунтовно опрацьоване питання про значимість, сутність, зміст, принципи, функції правових систем у працях вченої-юриста Н. Оніщенко (Дет. див. [67. 76. 118. 119]).

Для характеристики, пояснення і прогнозування діяльності сторони правової системи використовується поняття **“функція”** (лат. *functio* – здійснення, виконання) як напрям, предметі змісті її діяльності. Саме у **функціях правової системи** реалізуються потреби суспільного розвитку, яким надається нормативний дозвільно-заборонний вираз у правових нормах.

На думку вченої, вищезначений термін використовується у різних значеннях. Деякі автори підкреслюють, що поняття “функція” виражає залежність або взаємозалежність між різними чинниками. Інші автори під функцією розуміють сукупність процесів, що мають місце у рамках об’єкта дослідження. Її також можна визначити як результат якої-небудь соціальної дії, процесу, явища. Слово “функція” означає сукупність усіх як очікуваних, так і виявлених

Функції правової системи виражають її сутність, напрям впливу на суспільні відносини, потреба у здійсненні якого породжує необхідність існування правової системи як соціального явища. **Функція** виражає найсуттєвіші головні риси правової системи і спрямована на здійснення глобальних завдань на даному етапі розвитку.

Значимість та ознаки функцій

Н. Оніщенко підкреслює, що у своїй концепції В. Афанасьєв як і інші вчені, відмічає, що саме **функції визначають** структуру, зміст системи, розподіл ролей, повноважень і відповідальності будь-якого органу системи, будь-якого робітника цього органу. **Система функцій** зумовлюється системою завдань **правової системи**. З урахуванням цього, **правова система** – це функціонуюча структура, оскільки обмін, узгодженість її компонентів, їх взаємодія – це зміст і процес її функціонування.

Більшість авторів як суттєву **ознаку функцій** системи визнає, те що вони детерміновані інтересами, які, у свою чергу, визначають завдання системи.

Реалізація функцій правової системи у інформаційній формі забезпечує доведення до респондентів державних дозволів та заборон, даних про методи, засоби і шляхи досягнення суспільно корисних цілей. **Правова інформованість** членів суспільства – необхідна **умова функціонування правової системи**.

Однією з **форм реалізації функцій правової системи** є їх орієнтаційний вплив. Ця форма сприяє виробленню у громадян позитивних правових установок, які формують правову орієнтацію. *Правова установка* – це схильність особи до сприйняття норм права, його оцінки, готовність до здійснення дій, що мають юридичне значення.

Правова система має бути інструментом інтеграції та взаємодії елементів, сторін політичної, економічної та інших соціальних систем

Види функцій правових систем сучасності

Цілоком можна розділити позицію авторів про визначення таких **основних функцій правових систем сучасності: інтегративну, регулятивну, комунікативну й охоронну.**

Головною і визначальною є **функція інтеграції** суспільства, об'єднання різних верств населення для досягнення певного рівня життя, реалізації певної важливості ідеї (стосовно, наприклад, України – побудова демократичного громадянського суспільства і правової, соціальної, демократичної держави) тощо. При цьому **правова система** шляхом взаємодії з суміжними соціальними системами – політичною, економічною, духовною та іншими – повинна діяти для досягнення основної мети: соціальної і національної злагоди і забезпечення інтересів, а також стимулювати поведінку і діяльність людей таким чином, щоб вони були солідарні з прогресивними загальнолюдськими демократичними принципами і нормами.

Інтегративна функція забезпечує об'єднання всіх правових інститутів з правовою поведінкою і правовою діяльністю в єдине ціле, їх взаємодію з іншими соціальними інститутами, які і дозволяють забезпечити цілісність соціуму. **Роль цієї функції** має постійно зростати в умовах трансформування українського суспільства, необхідності подолання криз, створення консенсусних стосунків соціальних груп, поєднання розвитку демократії з відповідальністю, підвищення довіри населення до держави, підтримання суспільного спокою і соціального миру.

Інтегративна

Філологічний зміст назви цієї **функції правової системи сучасності** сам по собі розкриває її зміст. Разом з тим важко не погодитися з авторами монографії “Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток” за загальною редакцією В. С. Журавського щодо загальнотеоретичної характеристики цієї та інших функцій. У якій підкреслюють, що **регулятивна функція правової системи** знаходить вираження у формуванні нормативної основи, нормативних взірців діяльності, їх включення у масову і професійну правову свідомість і поведінку. Ця **функція правової системи** не тотожна правовому регулюванню. Їх подібність полягає у тому, що права система і правове регулювання є продуктами певного способу соціальної організації. Однак правове регулювання визначає через юридичні засоби і напрями спрямування суспільно корисної діяльності, у чому полягає його основна характеристика.

Регулятивний вплив правової системи становить найсуттєвішу особливість правового впливу, що охоплює всі сторони управління соціальними процесами – від регуляції окремих актів поведінки до координації всіх видів суспільно корисної діяльності шляхом використання економічних стимулів, запровадження більш досконалих систем управління, змін умов праці і побуту тощо. Разом з тим регулювання є і упорядкуванням того, що вже склалося, апробовано на практиці та одержало суспільне визнання як соціальна цінність.

Регулятивна функція встановлює позитивні правила поведінки, забезпечує координацію соціальних взаємозв’язків суб’єктів права з метою закріплення і сприяння розвитку суспільних відносин, що відповідають інтересам суспільства, держави і окремих громадян.

Правова система забезпечує регулювання не тільки засобами встановлення обов’язків, заборон і дозволів, а й шляхом вироблення позитивних стимулів для суспільно корисної діяльності, створює передумови для розвитку цивільно-правової активності.

Правова система відіграє величезну і різнобічну роль у житті суспільства. І кожний її компонент окремо, і вся система в цілому здійснюють свій примус (вплив) не тільки на суспільні інститути, а й на людину, її діяльність, поведінку.

Комунікативна

Комунікативна функція правової системи забезпечує одержання учасниками правовідносин інформації про позицію держави щодо необхідної, дозволеної чи забороненої поведінки. Соціальна життєдіяльність індивідуумів органічно пов'язана з одержанням, сприйняттям, засвоєнням і використанням такої інформації. Правова інформація є одним із різновидів соціальної інформації. За допомогою юридичних норм держава сповіщає учасників суспільних відносин про позицію держави щодо необхідної, дозволеної або забороненої поведінки.

Охоронна

Охоронна функція правової системи органічно пов'язана з інтегративною, регулятивною і комунікативною.

Соціальне **призначення охоронної функції правової системи** полягає в охороні загальнозначущих, соціально важливих політичних, економічних, культурних, національних, особистих та інших відносин, в їх недоторканності і відповідно до цього – у витісненні явищ, що шкодять цим суспільним відносинам. Вона визначається шляхом правового впливу на поведінку людей, що здійснюються відповідно до волі і свідомості суб'єктів, під загрозою санкцій, шляхом встановлення заборон і можливості практичної реалізації юридичної відповідальності. Цій меті відповідають такі правові засоби, як встановлення заборони здійснювати дії, що порушують права громадян, громадських організацій, держави, визначення охоронних юридичних фактів.

Суттєвою рисою охоронних правовідносин є те, що в їх рамках застосовуються засоби державного примусу, реалізується юридична відповідальність, яка саме і надає праву якості загальнообов'язковості, що забезпечується відповідними механізмами. При цьому необхідно розглядати в системі підфункції, що характеризують юридичну відповідальність: превентивну, репресивну та інформаційну. Вирішальне значення для здійснення юридичної відповідальності має її соціальне і юридичне обґрунтування, дотримання норм матеріального і процесуального права при її застосуванні.

Принципи правових систем сучасності

Важливим засобом забезпечення успішного функціонування **правових систем** є їхні **принципи**. Про це також підкреслено у вищевказаній праці.

Розвиток сучасного праворозуміння в напрямі лібертаризації по-новому визначає питання про роль і місце **принципів правової системи**. Це відправні, керівні засади, вимоги, що вживаються до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і суспільних інтересів. **Принципи** слугують критерієм оцінки рівня й ефективності функціонування правової системи.

Принципи сприяють консолідуванню всіх форм правової діяльності, формуванню правового мислення і культури, надають внутрішньої цілісності правовій системі, забезпечують зміцнення законності і правопорядку, гарантують реалізацію прав та інтересів українських громадян. Існує різноманіття їх визначень та класифікацій. При цьому загальним є **розуміння принципів** як широко сформульованих нормативних виразів, відправних засад права, наділених нормативністю, особливою імперативністю. Вони розглядаються як вища оцінка правомірності вчинків людей. **Правові принципи** сприяють виконанню функції регулювання, відтворюються при реалізації норм права, в правозастосовчій діяльності, втілюються в правопорядку.

Правові принципи поряд із правовими нормами та інститутами виконують функцію систематизуючого чинника, забезпечують зв'язок і взаємодію між правовою системою та її компонентами, а також взаємодію між правовою системою та іншими, зовнішніми соціальними системами. При цьому слід враховувати, що **принципи правової системи** реалізуються не тільки в системі правових норм, а й у сфері правовідносин, на що звертає увагу А. Васильєв.

Н. Оніщенко зауважує, що значна частина населення, яка не знає досконально змісту конкретних приписів права, засвоює загальні вимоги права на основі розуміння **принципів** як соціальної цінності. Дослідниця підкреслює, що у своїй праці А. Колодій стверджує: між **принципами правової системи** і нормами права існує органічна єдність, оскільки перші знаходять вияв у нормах права, а норми права; згруповані за ознакою єдності змісту, виражають певну ідею, надихають життям **принципи права**. На його думку, **правові принципи** відображають засади правосвідомості, передують створенню **правової системи** взагалі, системи і структури права, зокрема. Тому правову реформу в Україні, від якої значною мірою залежить побудова правової держави і громадянського суспільства, необхідно розпочинати з оновлення, формування і реального запровадження **правових принципів**.

На думку вищевказаних авторів, **принципи права** покликані забезпечувати органічний взаємозв'язок правової **системи**, системи і структури права, норм права і правових відносин, єдність норм, інститутів і галузей права. Вони характеризують зміст і сутність права в концентрованому вигляді і демонструють, на яких підвалинах у ньому відображаються економічні, політичні і моральні відносини. **Принципи** є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, практичною основою виникнення, становлення і функціонування багатьох правових явищ, що стосуються також **правової системи** в цілому.

Принципи визначають правоутворюючу і правореалізаційну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, виступають критеріями оцінки правомірності чи неправомірності дій соціальних суб'єктів, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему і структуру права.

У загальнотеоретичній правовій науці більшість вчених до **основних правових принципів** відносять:

принцип верховенство права, яке у цьому розумінні повинно визначатись, як офіційне визнання того факту, що право може існувати і поза інституціональною формою (нормативно–правовими актами) у таких формах, як: рівний і справедливий масштаб свободи, що відбивається саме у принципах правосвідомості, які загальнозрозумілі і використовуються для саморегулювання суспільних відносин;

верховенство закону;

точне і неухильне дотримання конституції, міжнародних договорів, законів і підзаконних актів; оптимальний вираз у нормативно–правових актах волі й інтересів народу, потреб суспільного розвитку;

забезпечення внутрішньої збалансованості правової системи, її інтеграція і диференціація на відповідні елементи; узгодженість елементів у системі і структурі права;

відповідність норм і правовідносин, юридичних прав і обов'язків тощо;

юридична рівність перед законом і судом; свобода дій у рамках закону, передбачення законом можливості творчої самодіяльності суб'єктів права;

справедливість, гуманність і демократичність законодавства і правосуддя; відповідність між скоєним правопорушенням і юридичною відповідальністю;

презумпція невинуватості;

неприпустимість бути суддею у власній справі;

обов'язковість встановлення об'єктивної істини в юридичній справі;

неприпустимість повторного покарання за одне і те ж правопорушення;

юридична відповідальність тільки за встановлену вину; виключення видів покарання, що принижують людську гідність чи спричиняють фізичні страждання тощо (дет. див. праці А. Колодія).

Визначальними організуючими **принципами правової системи** є: цілісність, системність, комплексність і функціональність. Взаємодія цих принципів сприяє існуванню і функціонуванню правової системи.

**Звертається увага й на інші
принципи.**

Принцип цілісності і системності означає, що це складна, динамічна система з точним і цілеспрямованим впливом численних структурних елементів.

Принцип субординації і субпідпорядкування, кореляційних зв'язків структури правової системи означає не тільки наявність оформлених елементів як самостійних утворень, а й їх безумовну ієрархічну підпорядкованість та залежність.

Принцип упорядкованості й нормативності забезпечує об'єднання правових засобів у взаємозв'язані комплекси, в цілісну систему, що визнана і підтримується державою. Нормативність багато в чому залежить від фіксованості норми права, її загальної обов'язковості, владності, логічності.

Принцип справедливості й моральності містить у собі вимогу відповідності між практичною роллю різних суб'єктів права в житті суспільства і їх соціальним станом, їх правами і обов'язками, свободою і відповідальністю. Невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється як несправедливість.

Для нормального *функціонування правової системи* необхідний постійний контроль, який повинен бути повсюдним, загальним і універсальним. *Принцип підконтрольності* здійснюється суспільством, його структурами, державою і громадянами. Він є одним із засобів забезпечення законності, що виступає як визначальний інститут і правова основа народовладдя.

Треба підкреслити, що головна роль у висвітленні і конструюванні правових принципів належить, перш за все, юридичній науці і практиці, які за своєю природою покликані реагувати на зміни, що відбуваються у правовому середовищі.

Типологія (чи наука класифікації) правових систем – це вчення про типи правових систем.

Термін “**правова сім’я (тип)**” – це загальна теоретична конструкція правового змісту, що є результатом наукової класифікації (типології).

Сім’я правової системи (тип) – це сукупність національних правових систем держав, виділених на основі спільності загальних рис і ознак, що полягають у єдності закономірностей і тенденцій розвитку, домінуванні форм (джерел) і принципів права, систем права і законодавства, організації правових установ, насамперед судової системи, спорідненості правових категорій і понять.

Термін “**правова система**” виражає конкретно історичний, реально існуючий комплекс взаємопов’язаних юридичних засобів та явищ держави. У цьому понятті виражається узагальнююча теоретична модель (конструкція) суспільного явища правового змісту, яка функціонує легітимно.

Відмінності між правом різних країн значно зменшуються, якщо виходити не зі змісту конкретних норм, а з більш постійних елементів, які використовуються для створення, тлумачення, оцінки норм. Саме тоді виявляється наявність деяких типів, яких існує не так вже й багато. Тобто можливе групування правових систем у сім'ї на підставі певних критеріїв, але єдиної думки з цього питання на сьогодні немає. Одні вчені намагаються провести класифікацію, виходячи з концептуальних структур правових систем чи ієрархії різноманітних джерел права. Інші вважають, що класифікація не може ґрунтуватися на другорядних технічних властивостях і висувують на перший план тип суспільства, яке намагаються створити за допомогою права, чи місце права в рамках даного соціального устрою.

Але, на наш погляд, дискусії з цього приводу не мають особливого змісту, оскільки класифікації використовуються в дидактичних цілях, щоб виявити подібні і відмінні риси систем діючого права. Виходячи з цього, кожна класифікація має свої переваги, з огляду на те, що саме є основною метою дослідження.

Слід мати на увазі, що в будь-якому разі не може існувати закінченої правової чи іншої класифікації і будь-яка виокремлена правова сім'я неодмінно буде мати відносний характер, що проявляється:

в наявності у правових масивах одних сімей цілих інститутів, галузей і навіть правових систем, які відносяться за своєю природою і характером до інших правових сімей:

у відносному характері процесу поділу правових систем на правові сім'ї, що очевидно при їхньому аналізі. Взаємне переплетення норм, інститутів, правових традицій і культур різних правових сімей є природним і об'єктивним, особливо коли правові сім'ї належать або тяжіють до однієї цивілізації;

у впливі на класифікацію правових систем процесу конвергенції або зближення двох основних правових сімей – романо-германської та англо-американської, а також так званої рецепції американського права в Європі.

Необхідність і важливість класифікації правових систем пояснюється такими причинами:

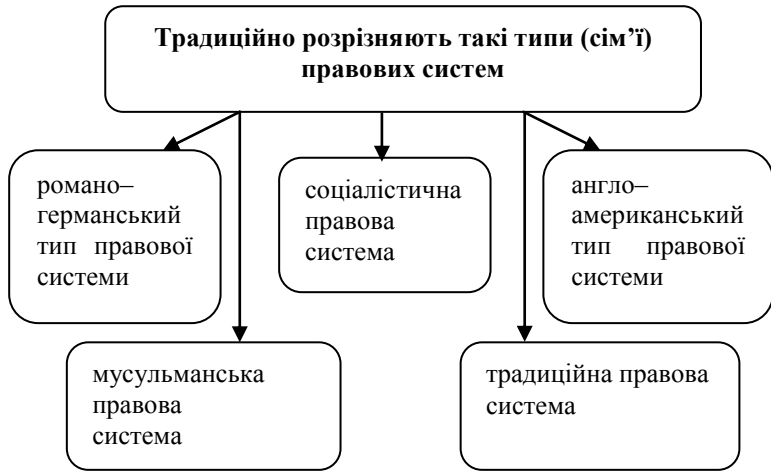
по-перше, суто науковими, пізнавальними і освітніми, адже всебічне пізнання правової картини світу потребує не тільки її загального розгляду, але і вивчення її окремими частинами, які охоплюють також схожі правові системи. Тільки глибоке вивчення останніх дасть чітку правову картину світу, яка адекватно відобразить реальну дійсність.

по-друге, *практичними* цілями – уніфікацією діючого законодавства і вдосконаленням національних правових систем. Класифікація правових систем за різними ознаками робить процес уніфікації динамічним і цілеспрямованим, дозволяє виявити недоліки і переваги конкретних правових систем, виробити практичні рекомендації для їх часткового вдосконалення чи повного реформування тощо.

Можна виділити **сукупність критеріїв**, за якою класифікують правові системи світу:

- ✓ спільність історичних передумов виникнення і послідовного розвитку правових систем, включаючи ступінь рецепції римського права;
- ✓ тотожність основного юридичного джерела права (форми права) – нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, судовий (адміністративний) прецедент, правовий звичай, релігійно-правова норма;
- ✓ єдність в структурі системи права і норми права;
- ✓ спільність принципів регулювання суспільних відносин;
- ✓ єдність юридичної техніки, включаючи термінологію, юридичні категорії, поняття, конструкції.

<i>Автор, критерій класифікації правових систем</i>	<i>Види правових сімей</i>
<p>РЕНЕ ДАВИД</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ <u>ідеологічний критерій</u>: філософська, релігійна, культурна база, концепція правосуддя, доктрина; ✓ <u>юридико-технічний критерій</u>: джерела права, структура права, роль систематизації 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ романо-германська сім'я ✓ англосаксонська сім'я ✓ сім'я соціалістичного права ✓ інші правові системи (мусульманське право, право Індії, правові системи Далекого Сходу, правові системи Африки і Мадагаскару)
<p>К. ЦВАЙГЕРТ, Х. КЕТЦ</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ <u>правовий стиль</u>: історичне походження і розвиток правової системи; пануюча доктрина юридичної думки і її специфіка; специфічні правові інститути; правові джерела і методи їх тлумачення; ідеологічні фактори 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ романська сім'я ✓ германська сім'я ✓ скандинавська сім'я ✓ сім'я загального права ✓ сім'я соціалістичного права ✓ право країн Далекого Сходу ✓ сім'я ісламського права ✓ сім'я індуського права
<p>А. Х. САЇДОВ</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ <u>формаційний, історичний і нормативний критерій</u>: історичні особливості; система джерел права; структура правової системи; спосіб виробництва 	<p><u>Буржуазний тип права:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ романо-германська сім'я ✓ скандинавська сім'я ✓ латиноамериканська сім'я ✓ сім'я загального права ✓ мусульманська сім'я ✓ індуська сім'я ✓ сім'я традиційного права ✓ далекосхідна правова сім'я <p><u>Соціалістичний тип права:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ радянська правова система ✓ правова система соціалістичних держав Європи ✓ правова система соціалістичних держав Азії ✓ правова система Республіки Куба

<i>Правові сім'ї</i>	<i>Критерії виділення</i>		
	<i>Історія</i>	<i>Джерела права</i>	<i>Структура права</i>
Сім'ї романо-германської правової системи	Формування під впливом римського права і природно-правової доктрини; обумовлено спільністю культури європейських країн	Нормативно-правовий акт – основне джерело права, другорядні – правовий звичай, судовий прецедент, нормативний договір; суворі ієрархічність системи джерел	Поділ права на: відповідні галузі, інститути, приватне і публічне, об'єктивне і суб'єктивне; загальносоціальне, спеціально-соціальне, абстрактний характер норми права

<p>Сім'ї англо-американської правової системи</p>	<p>Відсутність впливу римського права; формування в процесі судового вирішення конкретних справ в Англії чи під впливом англійського права в інших країнах</p>	<p>Судовий прецедент як основне джерело права; допоміжна роль нормативно-правового акту як джерела права</p>	<p>Відсутність поділу права на приватне і публічне, а також галузевого поділу; казуїстичний характер норми права</p>
<p>Сім'ї мусульманської правової системи</p>	<p>Право формується як невід'ємна частина релігії</p>	<p>Нормативний характер релігійних текстів; допоміжна роль актів світської влади як джерел права</p>	<p>Відсутність чітко визначеного галузевого поділу через вплив релігії</p>
<p>Сім'ї традиційної правової системи</p>	<p>Формується з традицій, звичаїв, філософсько-етичних вчень</p>	<p>Звичай, зафіксований в нормативному акті чи рішенні суду</p>	<p>Структура системи права обумовлюється, як правило, впливом європейського права</p>
<p>Сім'ї правової системи соціалістичних країн</p>	<p>Формується, починаючи з соціалістичної революції 1917 р. в Росії; розповсюджується на всю східну Європу і деякі інші країни (Китай, Куба, Монголія та ін.)</p>	<p>Нормативно-правовий акт як основне джерело права</p>	<p>Відсутність поділу права на приватне і публічне; галузевий поділ права</p>

На думку вченого-юриста О. В. Зайчика, ряд представників вітчизняної правової думки всі правові системи поділяє на такі правові сім'ї:

англосаксонська
правова сім'я

мусульманське право

слов'янська
правова сім'я

романо-германська
правова сім'я

**Проф. О.Ф.Скакун пропонує свою
класифікацію правових систем:**

романо-германський тип правових систем, який поділяється на романську і германську;

англо-американський тип правових систем, всередині якого виділяють дві групи: англійське загальне право і американське право;

змішаний тип правових систем – виникає на межі злиття двох класичних правових систем (англо-американської і романо-германської) і до яких належать північноєвропейські, латиноамериканські правові системи;

релігійно-традиційний тип, який поділяється на: релігійно-загальний; далекосхідний традиційний і звичасво-общинний підтипи правових систем;

соціалістична правова система (Куба, В'єтнам, КНДР та ін.).

Правова система є фактором стабільності в суспільстві, несе в собі традиції, які забезпечують зв'язок з минулим, сьогоденням і майбутнім не тільки права і правової культури, але й культури суспільства в цілому.
(див. праці Ю М. Оборотова)

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 5

Романо–германська правова система

1. Виникнення і розвиток романо–германського типу правової системи.
2. Характерні риси сім'ї романо–германської правової системи. Поняття і структура права.
3. Системи та підсистеми права. Об'єктивне та суб'єктивне, приватне та публічне право.
4. Форми (джерела) права у країнах романо–германської правової сім'ї.
5. Місце та роль закону як джерела права в романо–германській правовій системі.
6. Звичай в романо–германській правовій системі.
7. Загальна характеристика права окремих країн, що відносяться до романо–германської правової сім'ї.
8. Соціалістичні і постсоціалістичні правові системи як різновиди романо–германської правової системи.
9. Правова система України.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК РОМАНО–ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Романо–германська правова система виникла на основі римського права в XII – на початку XIII ст.

Основою розвитку даної правової системи стала загальна культура і традиції країн континентальної Європи, що сприйняли римське право завдяки його популяризації в університетах. У XIII ст. римське право почало охоплювати земельні відносини на селі, пристосовувалось до нових умов. Його норми переплелись з місцевими звичаями і релігійними канонами. Рецепція (процес запозичення і використання римського права, його понятійного апарату, структури, логіки викладу, юридичної техніки) почалась з його тлумачення і завершилась включенням абстрактних норм в кодекси європейських держав.

У переробці і пристосуванні римського права до умов життя в XIV ст. велику роль зіграла школа глоссаторів (школа юристів XI – XIII ст., що отримала назву від приміток (глосс), які юристи цієї школи дописували в текст кодексу Юстиніана).

Для становлення романо–германської правової сім’ї велике значення мало канонічне (церковне) право. Між канонічним і римським правом відбувався взаємний вплив. У результаті цього в одних країнах континентальної Європи римське право стало діючим, в інших – визначило напрямок змісту національного права, що формувалось. Таке велике значення римського права можна пояснити й тим, що воно було найбільш досконалою формою права, яке базувалось на інституті права приватної власності. Це обумовило можливість його застосування до товарно–грошових відносин, котрі зароджувались у феодальній Європі.

Університетська концепція права базувалась на понятті права як належного (яким воно повинно бути), а не існуючого (яким воно є). Практична діяльність суддів була орієнтована на положення права, а не на самостійне винесення рішення по справі. Це визначило корінну відмінність континентального права від англо–американського.

У епоху Відродження відбувся розрив з релігійним середньовічним пануванням, тому увагу привернули гуманітарні дослідження античності. Нарівні з приватним правом, заснованим на римському праві, Європа виробляла нові норми публічного права, що виражали природні права людини і гарантували свободу особистості. Місце пріоритету римського права зайняли принципи права, які відображали раціональні основи теперішнього життя.

У буржуазну епоху були закладені основи системи національного права країн континентальної Європи. У цей час суспільні відносини досягли зрілого рівня й цілісності, а суспільна свідомість керувалась результатом систематизації правових норм. Крім того, почався процес внутрідержавної уніфікації права, без якої не могла сформуватися правова система держави.

У XIX – XX ст. визначились романський і германський підтипи (групи) правових систем, закріпились їх *загальні специфічні риси*:

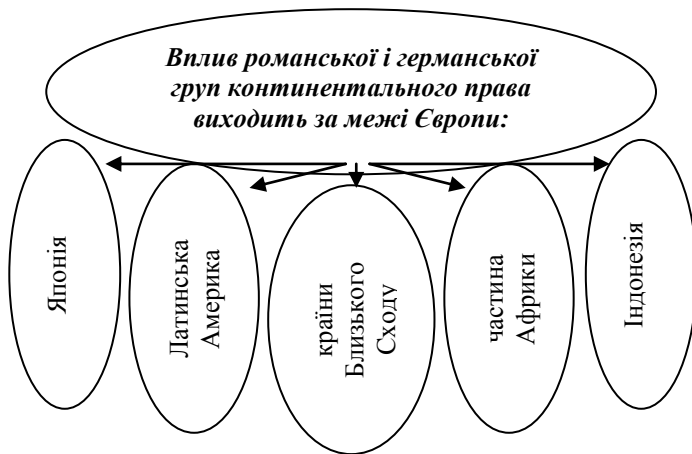
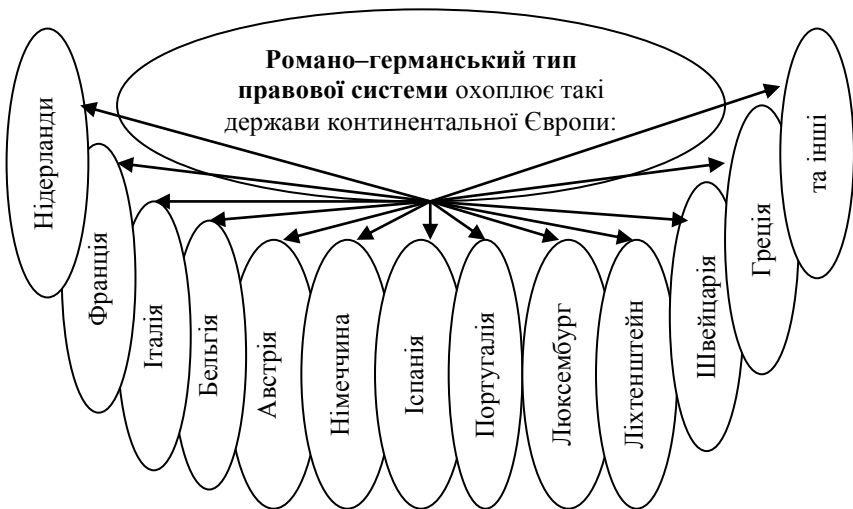
пріоритет закону як головного інструмента в створенні національної правової системи

кодифікація законодавства з метою звільнення його від застарілих норм і понять

На сьогоднішній день демократичні традиції романо–германського права доповнилися ідеями створення “європейського дому”, Євросоюзу. Популярними стали ідеї правової інтеграції країн, які, безперечно, мають позитивне значення. Основою інтеграції виступають як загальні принципи, “дух” римського права, так і норми англійського прецедентного права.

Трете тисячоліття повинно стати новим етапом розвитку романо–германського типу правової системи, позначитися помітним зближенням, уніфікацією та гармонізацією законодавчих комплексів континентально–європейських країн і побудовою загальноєвропейської правової системи.

Романо–германська (континентальна) правова сім’я – це сукупність національних правових систем держав, що характеризуються єдністю закономірностей і тенденцій розвитку на основі давньоримського права і його пристосування (разом з канонічними і місцевими нормами–звичаями) до нових національних умов. Її характерною рисою є домінування нормативно–правового акту (закону) як форми (джерела) права.

Ще однією **особливістю** є те, що у всіх країнах, які належать до романо–германської правової сім'ї, визнається диференціація права:

публічне

приватне

галузі й інститути, які визначають статус і порядок діяльності органів держави і відносини індивіда з державою. У підсистемі публічного права домінують імперативні (категоричні) норми, котрі не можуть змінити учасники правовідносин.

галузі й інститути, що регулюють взаємовідносини індивідів. Підсистема приватного права у своєму складі містить у здебільшого диспозитивні норми, і тільки в тій частині, в якій вони не змінені учасниками відносин.

Структура підсистем публічного та приватного права:

Галузі підсистеми ПУБЛІЧНОГО ПРАВА	Галузі підсистеми ПРИВАТНОГО ПРАВА
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Конституційне; ➤ Кримінальне; ➤ Адміністративне; ➤ Міжнародне публічне; ➤ Фінансове; ➤ Основні інститути трудового права; ➤ Процесуальні галузі тощо. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Цивільне; ➤ Сімейне; ➤ Торгове; ➤ Міжнародне приватне, окремі інститути трудового права (в цілому трудове право має змішаний характер) тощо.

Головні принципи **публічного права** у країнах романо–германської правової сім’ї були відпрацьовані лише у XIX—XX ст. Публічне право має велику схожість між різними правовими сім’ями романо–германської правової системи, що можна пояснити двома чинниками:

неюрідичний чинник –

це спільність політичної та філософської думки різних країн. Юридична наука часто лише надає юридичний аспект ідеям і тенденціям, які склалися початково в інших сферах науки. Так, на розвиток публічного права на всьому європейському континенті досить значний вплив справили ідеї Ш. Монтеск’є та Ж. Ж. Руссо (поділ влади, правова держава, громадянське суспільство). Теоретичні основи кримінального права заклав Ч. Беккарія. Основні ідеї – індивідуалізація покарання, збільшення ролі перевиховання злочинця.

спільність методів формування

юристів –

для застосування в праві нових філософських і політичних ідей, створення нових галузей права, у всіх державах зверталися за допомогою до юристів, які отримали освіту на основі вивчення цивільного права. При новій регламентації в якості взірця, відправного начала взяли цивільне право. Воно зіграло роль своєрідної моделі, яка використовувалася при створенні і розвитку інших галузей права. При формуванні цих соціальних інститутів відчувалась гостра потреба у збагаченні досвідом інших країн. Конституційне право країн романо–германської правової сім’ї є прикладом того, як юридична наука у цій сфері набула інтернаціональних ознак.

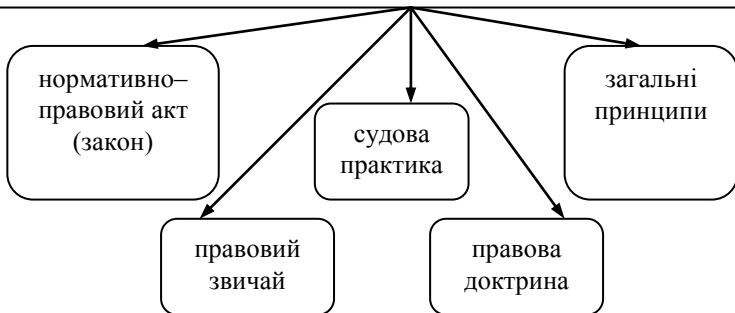
**У сфері
приватно
–го права**

чітко проглядається теоретична одноманітність правових сімей країн романо–германської правової системи

в основу формування приватного права покладено римське право

у відносинах, регламентація яких ґрунтується на канонічному праві, також існує певна єдність, у всякому разі, коли йдеться про правові системи християнських держав.

Джерела права у країнах романо–германської правової сім’ї

Основу всього національного законодавства країн романо–германського права незмінно складають закони. **Пріоритет закону** в системі інших джерел права полягає в тому, що:

→ саме закон є основним джерелом у процесі формування й розвитку даної правової сім’ї і національних правових систем, які її складають, а також в процесі творення і закріплення в державах романо–германського права правопорядку;

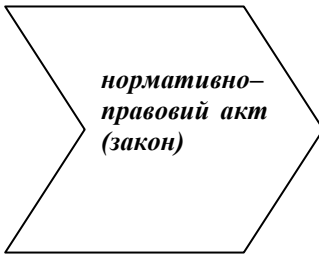
→ в основу концепції закону і в його зміст в країнах романо–германського права традиційно закладались всезагальні і вічні принципи мудрості і справедливості;

→ закон в країнах романо–германського права розглядається не тільки у вузькому розумінні як акт законодавчого органу, що має вищу юридичну силу, але і в більш широкому розумінні – як письмовий нормативний документ компетентного органу;

→ закон в романо–германському праві ніколи не ототожнювався з правом, а законопорядок ніколи не визнавався синонімом правопорядку;

→ видання і застосування законів у ряді країн романо–германського права незмінно супроводжується судовим контролем за їх конституційністю;

→ закон має яскраво виражений цільовий характер.

- ✓ займає чільне місце серед джерел права у країнах романо–германської правової сім’ї;
- ✓ регулює приватну і публічну сфери суспільних відносин: найбільш важливі питання суспільного ладу; права і свободи громадян; структуру і організацію державної влади;
- ✓ закріплює правове положення фізичних і юридичних осіб, відносини між ними.
- ✓ приймається в особливому порядку і має визначену форму виразу.

У всіх країнах романо–германської правової системи **правову норму** оцінюють і аналізують однаково, незважаючи на те, що існує багато дефініцій та визначень. Її розуміють як загальне, формально–визначене правило поведінки, встановлене законодавцем або уповноваженими органами. Правова норма романо–германської правової сім’ї є чимось середнім між конкретним правилом поведінки і загальними принципами права.

Згідно з доктриною, що склалася у сім’ях романо–германської правової системи, правова норма не повинна створюватися суддями. Вона з’являється пізніше в результаті теоретичних роздумів, що ґрунтуються на вивченні практики і принципах справедливості, моральності, врахування політичних інтересів та гармонії правової системи з усіма іншими соціальними системами.

*Норми права, видані органами законодавчої влади,
можуть бути двох видів:*

конституція
або ж
конституційні
закони, які
мають найвищу
юридичну силу і
складають основу
правової системи.
За юридичною
силою
конституційним
законам можуть
дорівнювати
тільки норми
міжнародного
права.

звичайні (поточні) закони, до яких
відносяться кодекси, спеціальні закони,
звідні тексти норм. Серед звичайних
законів важливе місце займають кодекси.
Початкове значення цього слова —
збірник, звід законів. Але нині термін
“кодекс” використовується для назви
систематизованих норм права, що
відносяться до якоїсь певної галузі. При
цьому сучасні кодекси включають як
законодавчі, так і підзаконні акти. А деякі
з них охоплюють норми, що належать до
двох чи більше галузей права, але
регулюють відносини у конкретній сфері
господарства чи культури.

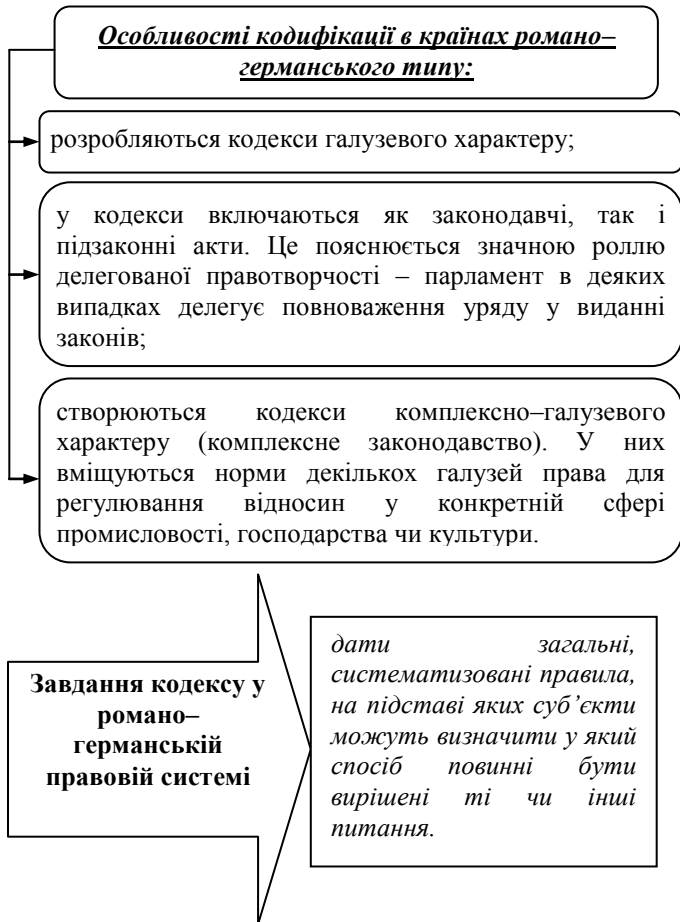
норма, створена
законодавцем

ядро, навколо якого
існують похідні
правові норми

ТОМУ

у країнах романо–германської правової сім'ї існують органи,
які стежать за відповідністю похідних норм первинним. Право
у країнах романо–германської правової сім'ї не тільки
складається з правових норм, сформульованих законодавцем, а
й включає норми, що створюються у результаті їх тлумачення.

<p>Стосовно принципів встановлення і функціонування ієрархії нормативно-правових актів у країнах романо-германського права, то існують в цілому такі правила:</p>	<p>за допомогою норм “нижчестоящих” актів не можна змінити чи відмінити дію норм “вищестоящих” актів;</p>
	<p>навпаки, норми “нижчестоящих” актів можуть змінюватись чи відмінитись за допомогою норм “вищестоящих” актів;</p>
	<p>пріоритет норм однакових за юридичною силою актів визначається в залежності від часу видання цих актів. Норми більш пізніх за часом видання актів можуть змінювати чи відмінити норми, що мітяться в більш ранніх законодавчих актах.</p>

Важливим і суперечливим в теорії держави і права є питання про *місце і роль звичаю* в системі джерел романо–германського права. На думку проф. М. М. Марченка, це проявляється в тому, що:

1. В межах романо–германської правової сім'ї здавна склалися й існують досі два протилежних підходи до звичаю, як джерела права. Соціологічна концепція перебільшує роль звичаю, а позитивістська теорія протиставляє звичаю закон, чим практично заперечує його значення.

2. У багатьох дослідженнях допускається “уніфікація” його значення в межах розглядуваної правової сім'ї, незважаючи на те, що в конкретних правових системах його роль і значення далеко не однакове.

3. Через ряд суб'єктивних і об'єктивних причин протягом тривалого часу питання стосовно місця звичаю в системі джерел романо–германського права залишалось не до кінця вирішеним. Кількість робіт, присвячених дослідженню звичаю в романо–германському праві, явно не відповідає його значимості в реальній дійсності. Така диспропорція полягає в прагненні вчених–юристів показати, що право створюється не тільки законодавчою владою держави.

**правовий
звичай,
в цілому**

відіграє допоміжне значення у системі джерел романо–германської правової сім'ї, оскільки закон як писаний нормативно–правовий акт у деяких випадках для правильного розуміння вимагає доповнення і з'ясування звичаю, на основі якого закон базується. Крім того, навіть деякі поняття, категорії, що використовуються у юриспруденції, потребують пояснення з точки зору звичаю. Звідси стає зрозуміло, що звичай може діяти не тільки як доповнення до закону, але й нарівні з ним. Проте роль звичаю у країнах романо–германської правової сім'ї дуже обмежена, а в деяких країнах зведена до нуля.

Традиційно всі звичаї класифікують в залежності від характеру їх взаємовідносин із законом та іншими джерелами права:

Звичай, які виступають доповненням до закону (*secundum legem*) – найбільш розповсюджені і важливі для тлумачення і застосування існуючих нормативних актів.

Звичай, які діють “поза законом” (*consuetudo praeter legem*) – фактично самостійні джерела права по відношенню до законів і інших джерел права. Сфера їх застосування обмежена прогресом кодифікації і визнанням пріоритету закону в демократичних державах.

Звичай, які за своєю природою і змістом є звичаями “проти закону” (*consuetudo adversus legem*) – досить унікальне явище в країнах романо–германського права, яке із зрозумілих причин обмежується і законодавчо забороняється.

**загальні
принципи**

широко використовують у романо–германській правовій сім'ї, юристи можуть знайти їх у самому законі, а в разі необхідності – поза законом. Принципи права країн романо–германського типу – традиційні правові цінності, які формувалися століттями. Принципи розкривають характер не тільки законодавства, а й права, що створене юристами, законодавець своїм авторитетом підсилює деякі з цих положень.

*судова
практика*

Її можна також віднести до допоміжного джерела романо–германського права. Враховуючи прагнення юристів усіх цих країн спиратися у своїх рішеннях на закон, можна говорити про судовий прецедент лише як про деякий виняток, що не порушує основоположного принципу верховенства закону.

Між нормами, які відпрацьовані судовою практикою, і тими, що встановлені законодавцем, на думку проф. В. В. Копейчикова, є дві важливі відмінності

Перша пов'язана із роллю тих чи інших країн у системі права романо–германської правової сім'ї. Судова практика діє в рамках, встановлених для права законодавцем, і встановлення цих рамок передбачено діяльністю самого законодавця. Значення права, що створюється судовою практикою, вже в силу цього обмежене, і це положення прямо протилежне тому, що існує у країнах англо–американського права.

Друга відмінність – правова норма, створена судовою практикою, не має того авторитету, який надається законодавчим нормам. Між нормами, відпрацьованими судовою практикою, і нормами, створеними законодавчим органом, є розбіжності. Дія судової практики в країнах романо–германського типу проходить в межах, встановлених законодавцем. Створена судовою практикою правова норма має обмежений характер, оскільки не володіє такою узагальненістю, як норма права, яка виходить від парламенту. При розгляді нової справи вона може не враховуватись. У цьому полягає корінна відмінність норми, створеної в процесі судової діяльності країн, що відносяться до романо–германського типу, від пріоритетного положення судового прецеденту в країнах англо–американського права.

**правова
доктрина**

протягом тривалого часу була головним джерелом права в романо–германській правовій сім'ї і відіграла, безперечно, позитивну роль, оскільки допомагала сприйняттю римського права. Лише в ХХ ст. доктрина була віднесена на другий план основним офіційним джерелом права – законом, про що свідчить широка кодифікація. Доктрина створює понятійно–категоріальний апарат, яким користується і законодавець. Вона розробляє методи, за допомогою яких вивчають право, застосовують і тлумачать його. Законодавець лише фіксує тенденції, встановлені доктриною, і сприймає пропозиції, підготовлені нею.

Цінність правової доктрини в тому, що вона широко використовується і у правозастосовчій діяльності, зокрема, при тлумаченні законів.

Вплив доктрини має допоміжний характер по відношенню до провідної форми права – закону. Офіційно вона не визнавалась і не визнається джерелом права.

Термін “доктрина” як джерело романо–германського права застосовується в широкому розумінні, а саме, як:

вчення, філософсько–
правова теорія

наукові праці найбільш
авторитетних дослідників

думки вчених–юристів з
питань правотворчості та
правозастосування, змісту і
сутності юридичних актів.

сукупність коментарів
різних кодексів, окремих
законів.

Таким чином, романо–германський тип правової системи характеризується перевагою норми, що міститься в законодавчих актах. Однак він передбачає і пошук кожним юристом у конкретному питанні рішення, яке б відповідало принципу справедливості.

Усі ці загальні риси не зменшують своєрідності правової системи кожної конкретної країни, яку відносять до країн романо–германського (континентального) типу.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ ДЕЯКИХ КРАЇН РОМАНО–ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

Основні риси сучасної правової системи сформувалися у період Великої французької революції 1789–1794 рр., особливо за часів правління Наполеона. Найважливішими документами того часу були Декларація прав людини і громадянина 1789 р., Цивільний кодекс 1804 р., Цивільний процесуальний кодекс 1806 р., Торговий кодекс 1807 р., Кримінально–процесуальний кодекс 1803 р., Кримінальний кодекс 1810 р. У дещо видозміненому вигляді переважно всі ці акти зберігають свою юридичну силу і мають велике значення для правової системи Франції, особливо це стосується Декларації прав людини і громадянина, цивільного, торгового, кримінального кодексів, преамбули до Конституції 1946 р., яка регламентує розгорнутий перелік демократичних прав і свобод громадян.

Французький парламент, згідно з Конституцією, видає закони, які стосуються окремих галузей права або їх інститутів. Конституція ж дає їх класифікацію: а) фінансові закони, що визначають доходи і видатки держави; б) програмні закони, які закріплюють завдання економічної і соціальної діяльності держави; в) органічні закони, що визначають порядок діяльності парламенту, число членів кожної з його палат, умови і порядок їх обрання тощо. За допомогою органічних законів можуть також уточнюватись і доповнюватись положення Конституції.

Широкі можливості надає чинна Конституція для правового регулювання суспільних відносин шляхом видання актів виконавчою владою — урядом, міністерствами і уповноваженими на те органами адміністрації. Вона чітко регламентує перелік галузей, що знаходяться у винятковій компетенції законодавчої влади, надаючи можливість регулювати всі інші правові питання, що не входять у сферу законодавства, актами різного рівня. Серед них найбільш вагомими є ордонанси — акти, що приймаються урядом з дозволу парламенту і згідно з висновком Державної ради у сферах, які регулюються законодавством. По суті, це є акти делегованого законодавства. Важливе місце у системі нормативних актів займають урядові декрети, що підписуються президентом, а також ті, які видаються тільки президентом.

З моменту створення самостійної Бельгійської держави (1830 р.) почала формуватися і її правова система. Основу системи права Бельгії склали п'ять французьких кодексів: Цивільний, Торговий, Кримінальний, Цивільний процесуальний, Кримінально–процесуальний (1804–1910 рр.). Усі вони лягли в основу розвитку бельгійського права, а Цивільний кодекс, хоча і з істотними змінами, але при збереженні загальної структури, є чинним і нині. Торговий (1872 р.) та Кримінально–процесуальний (1878 р.) кодекси Бельгії включають запозичені розділи з аналогічних кодексів Франції. У 1967 р. був прийнятий Судовий кодекс, який регулює організацію судів і трибуналів, їх компетенцію та процедуру діяльності.

Трудові відносини визначаються Пактом про соціальну солідарність, укладеним між представниками профспілок і підприємців у 1944 р.

Разом з вказаними основними кодексами діє ряд консолідованих актів, які також нерідко називають кодексами – Лісовий, Виборчий, Сільськогосподарський, Податковий тощо. В країні діє розвинута система соціального забезпечення, охорони природи.

Основа сучасної правової системи закладалася у XIX ст., з часу закінчення французької окупації (1808–1814) протягом кількох десятиліть у цій країні розроблялися кодекси законів з окремих галузей права. Вплив права Франції, власний історичний досвід у сфері законодавства, досвід латиноамериканських країн – іспанських колоній, послужили основою розвитку правової системи цієї країни.

У Конституції 1978 р. зазначено, що закони поділені на органічні і звичайні. Органічні закони мають велику юридичну силу: визначають розвиток основних прав і свобод, закріплюють статuti автономних співтовариств тощо. Прийняття законів з питань, віднесених до компетенції Іспанії, може здійснюватись не тільки Генеральними кортесами, а й автономними областями. Такі акти видають відповідно до процедури делегованого законодавства на підставі принципів і декретів, передбачених загальнодержавним законом.

Публічне право представлене в Іспанії кримінальним правом (Кримінальний кодекс редакції 1983 р., Закон про кримінальне судочинство 1882 р.) і законодавством про владу.

Є “прабатьківщиною” романо–германського права, яке, по суті, склалося на основі переробленого римського права. Правова система Італії почала оформлюватися у 60–х рр. XIX ст., коли була створена єдина Італійська держава. Істотний вплив на її формування мали кодекси наполеонівської Франції, власна законодавча база і авторитет головних постулатів римського права.

У 1856 р. в Італії були прийняті Цивільний, Торговий, Цивільно–процесуальний і Кримінально–процесуальний кодекси. Готувалося видання і загальноіталійського Кримінального кодексу, але через суперечності щодо запровадження смертної кари він був прийнятий лише у 1889 р. Із перемогою фашистської диктатури в 20–х рр. в Італії серйозних змін і доповнень зазнала система кримінального законодавства і судочинства, а в 1942 р. була змінена і система законодавства в сфері приватного права. Після повалення фашистського режиму із законодавства була вилучена частина норм, що відображали фашистську ідеологію.

Правову базу чинного законодавства Італії складає Конституція 1947 р. Вона допускає поряд з виданням законів, що безпосередньо приймаються парламентом, видання актів уряду (декретів), які мають силу закону.

Правова система складалася протягом багатьох століть, починаючи з XII ст., коли утворилося незалежне португальське королівство. Середньовічні королівські ордонанси XV–XVII ст. були багатомними зібраннями законодавчих приписів щодо різних галузей права і надавали широкі можливості для свавілля феодалів і суддів.

В XIX ст. була здійснена кодифікація головних галузей права. Нині у Португалії діють Цивільний (1966 р.), Торговий (1888 р.), Торгово–процесуальний (1905 р.), Цивільно–процесуальний (1936 р.), Нотаріальний (1935 р.), Кримінальний (1982 р.), Кримінально–процесуальний (1929 р.) кодекси.

У 1976 р. була прийнята Конституція, яка внесла демократичні зміни в усі галузі права і сформулювала найважливіші норми. Згідно з її положеннями вищим законодавчим органом є Рада республіки, яка може надавати уряду в порядку делегованого законодавства право приймати декрети. Саме цей шлях є найбільш дієвим щодо подальшого розвитку законодавства Португалії.

Правова система в основних рисах склалася після створення самостійної держави (1815 р.) На розвиток права і судової системи тут мали істотний вплив конкретні історичні умови, які передували отриманню Люксембургом незалежності (французька, бельгійська і нідерландська окупація). Після створення самостійного герцогства тут діє Цивільний кодекс Наполеона та інші кодекси. Лише з часом деякі з них були замінені національними законодавчими актами, проте й останні загалом орієнтувалися на французькі кодекси. Суспільні відносини у Люксембурзі регламентуються не тільки законами, що приймаються парламентом, але й постановами, які видаються Великим герцогом у порядку делегованого законодавства.

Основи сучасного права були закладені в період централізації державної влади, у XVIII ст. (в період імператриці Марії Терезії). З цього часу (1753 р.) розпочалася підготовка першого австрійського Цивільного кодексу. У 1811 р. було прийнято Загальне цивільне уложення, яке вважається одним з перших цивільних європейських кодексів. У 1803 р. був виданий перший буржуазний Кримінальний кодекс. Як джерело торгового права в країні використовується Германське торгове уложення, чинне з 1938 р. Трудові, екологічні відносини, соціальне забезпечення регулюють окремі нормативні акти. У країні діють новий Кримінальний (1974 р.) і Кримінально-процесуальний (1975 р.) кодекси. Крім законодавчих актів, важливим джерелом права є рішення Конституційного Суду, які фактично носять нормативний характер.

Перші в історії положення власне швейцарського права були сформульовані в договорі про утворення Швейцарського Союзу (1291 р.), а створення уніфікованої правової системи розпочалося у 1874 р., з часу прийняття Конституції і внесення до неї поправок, якими передбачалося передання до сфери регулювання федеральних властей основних питань цивільного і кримінального права. Після того, у 1912 р., було прийнято єдиний Цивільний кодекс, у 1936 р. – уніфікований Зобов'язальний кодекс, а з 1942 р. став чинним Кримінальний кодекс. Інші питання життєдіяльності Швейцарської держави врегульовані на рівні окремих законів чи підзаконних нормативних актів. Джерелом права можуть бути також місцеві та торгові звичаї.

Основи сучасної правової системи були закладені після об'єднання у 1867 р. германських держав у Північно–Германський Союз, котрий у 1871 р. став Германською імперією. Із створенням Північно–Германського Союзу були прийняті Торгове уложення (1866 р.), Кримінальне уложення (1871 р.), Цивільно–процесуальне і Кримінально–процесуальне уложення, Закон про судоустрій (1877 р.), Цивільне уложення (1896 р.). Більшість із цих законодавчих актів, з врахуванням деяких змін і доповнень, діє і нині.

З часу приєднання НДР до ФРН у 1990 р. велику роль стали відігравати державні договори “Про економічний, валютний і соціальний союз ФРН і НДР”, “Про механізм входу НДР у ФРН” (1990 р.).

Визначне місце у правовій системі Німеччини займає Конституція ФРН 1949 р. і конституційні акти, розроблені на її основі, які обґрунтовують взаємовідносини федерації і земель, визначають систему органів влади, управління і судочинства. Поряд із законами джерелом права визнаються постанови, які приймаються на підставі законів федеральним урядом, федеральними міністрами та урядами земель. За згодою однієї з палат парламенту ФРН, федеральний уряд може видавати адміністративні приписи. На відміну від Франції, він не має права на самостійну правотворчість. Урядові акти видаються лише для виконання законів, проте їм надається перевага перед парламентськими.

Одним з важливих джерел права Німеччини є також рішення Конституційного Суду, які за юридичною силою стоять на одному рівні зі звичайними законами.

Щодо співвідношення законодавчої діяльності Федерації та земель слід відзначити виключну компетенцію федерального законодавства (закони приймаються на рівні Федерації, до виняткового відання якої відносяться загальнодержавні справи), конкуруючу компетенцію Федерації та земель (землі можуть приймати закони у випадку невикористання Федерацією своїх повноважень), компетенцію щодо прийняття основ федерального законодавства (Федерація може приймати основи законодавства, землі лише конкретизують їх), виключну компетенцію законодавчої діяльності земель (у виключній компетенції земель знаходяться конституційне законодавство, адміністративний устрій земель, школа, культура, ЗМІ, місцеве самоуправління).

По суті, Греція є батьківщиною демократії та суду присяжних, але давньогрецьке приватне право не досягло високого рівня розвитку (на відміну від римського). Останнє було принесене на територію Греції після встановлення римського панування (II ст. до Р. Х.). Новий період у правовому розвитку країни почався після розподілу Римської імперії на Західну і Східну (395 р.).

У сучасній Греції джерелами права є нормативні акти: Конституція, закони парламенту, декрети Президента. Відомий тут також інститут надзвичайного законодавства – Президент за пропозицією Ради Міністрів і з подальшим затвердженням парламентом може видавати акти законодавчого змісту.

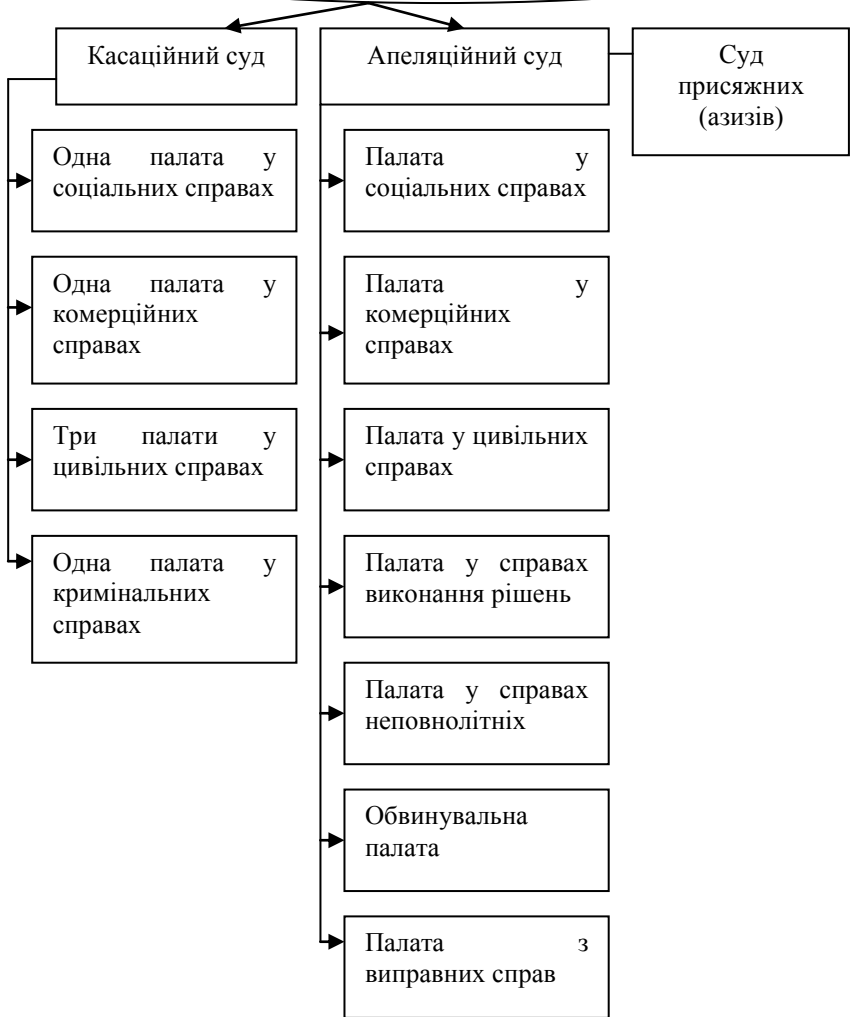
Протягом століть правова система країни формувалась під впливом візантійських державно–правових традицій, але основу сучасної правової системи було закладено після відновлення державності в 1878 р. – тоді було прийнято перші кодекси за європейськими зразками. У 1950 – 1980 рр. Болгарія була складовою частиною соціалістичної правової системи, але з кінця 1989 р. тут почали розгортатися процеси радикальних перетворень політичної і економічної систем.

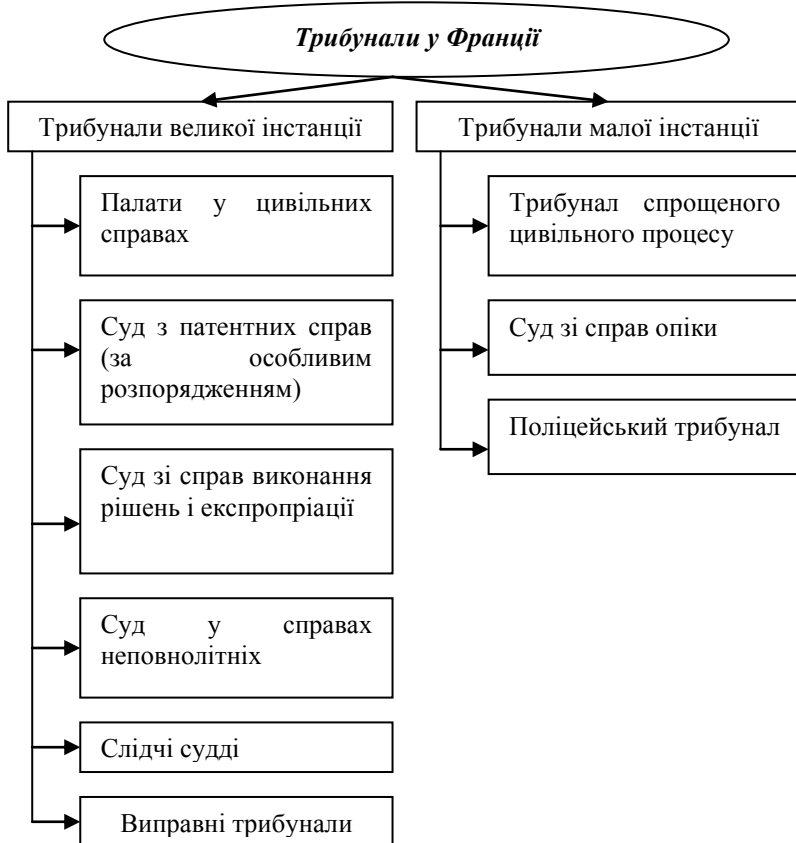
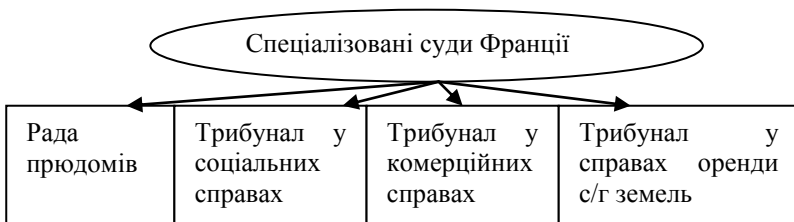
Конституція 1991 р. встановила нові принципи правової системи країни. В результаті реформ Болгарія повернулася в романо–германську сім'ю, зберігши в цілому сталу структуру своєї правової системи. Основне джерело права – закони і інші нормативні акти. Також джерелом права визнається судова практика, рішення Конституційного Суду. Більшість галузей – кодифікована.

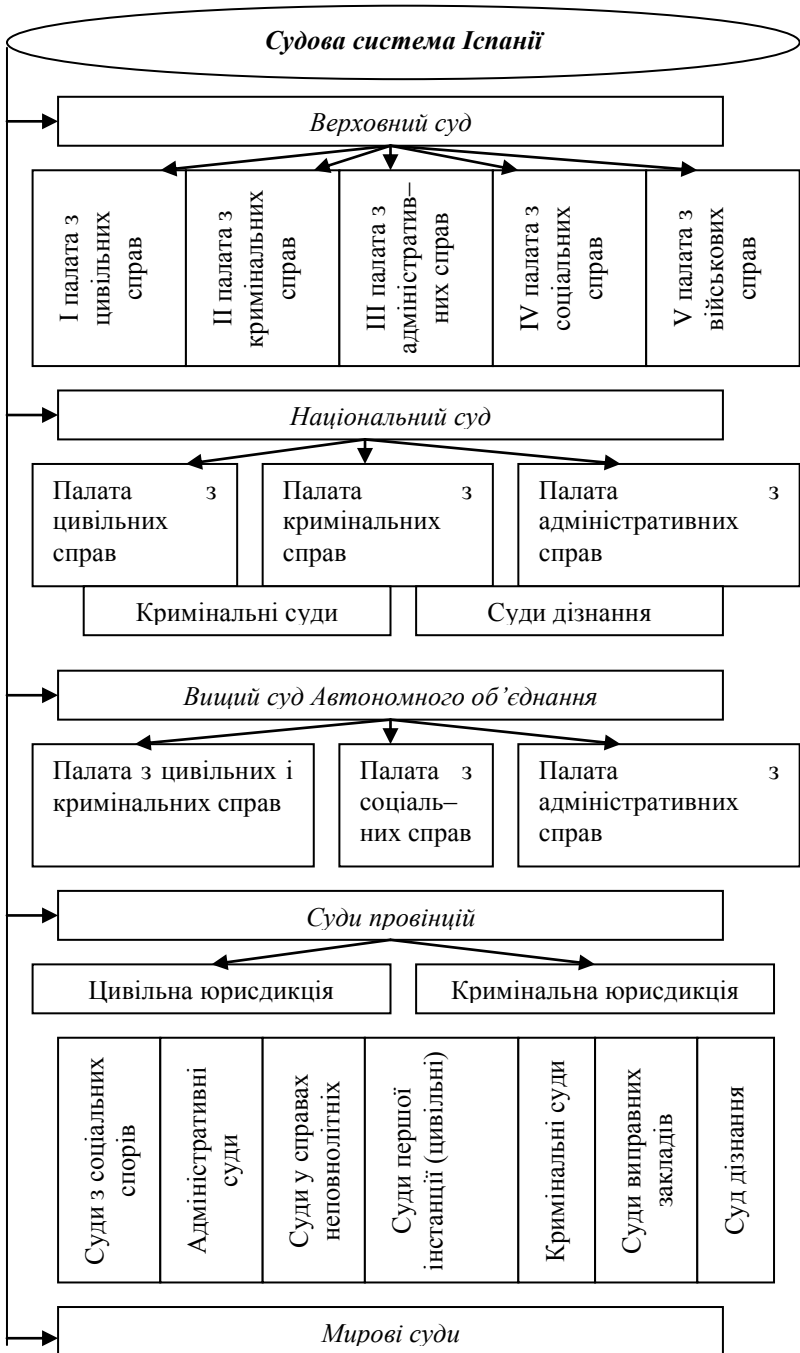
Довгий час була відсутня єдина правова система, але, починаючи з XV ст., формується система римсько–голландського права, яка досягла свого розквіту за часів Республіки З'єднаних провінцій (XVII ст. – 1795 р.).

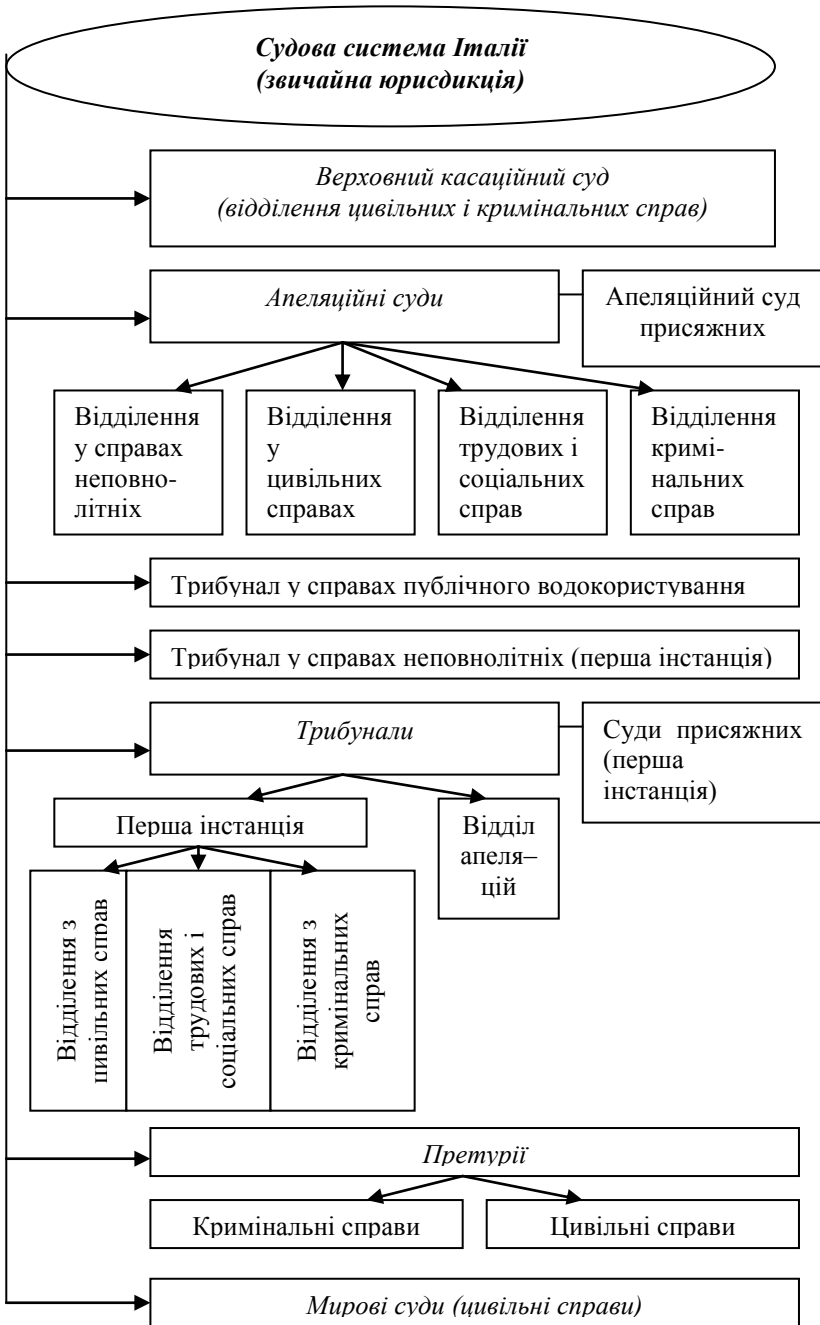
Сучасна правова система Нідерландів почала формуватися у XIX ст. У 1810 р. Нідерланди були оголошені частиною Французької імперії, і на її території офіційно було введено французьке законодавство, яке залишилося чинним і після проголошення самостійності королівства. Реформа законодавства відбулася 1838–1866 рр., коли були прийняті Цивільний і Торговий кодекси, Закон про організацію судів і Цивільно–процесуальний кодекс. На базі цих кодексів і продовжився розвиток правової системи Нідерландів.

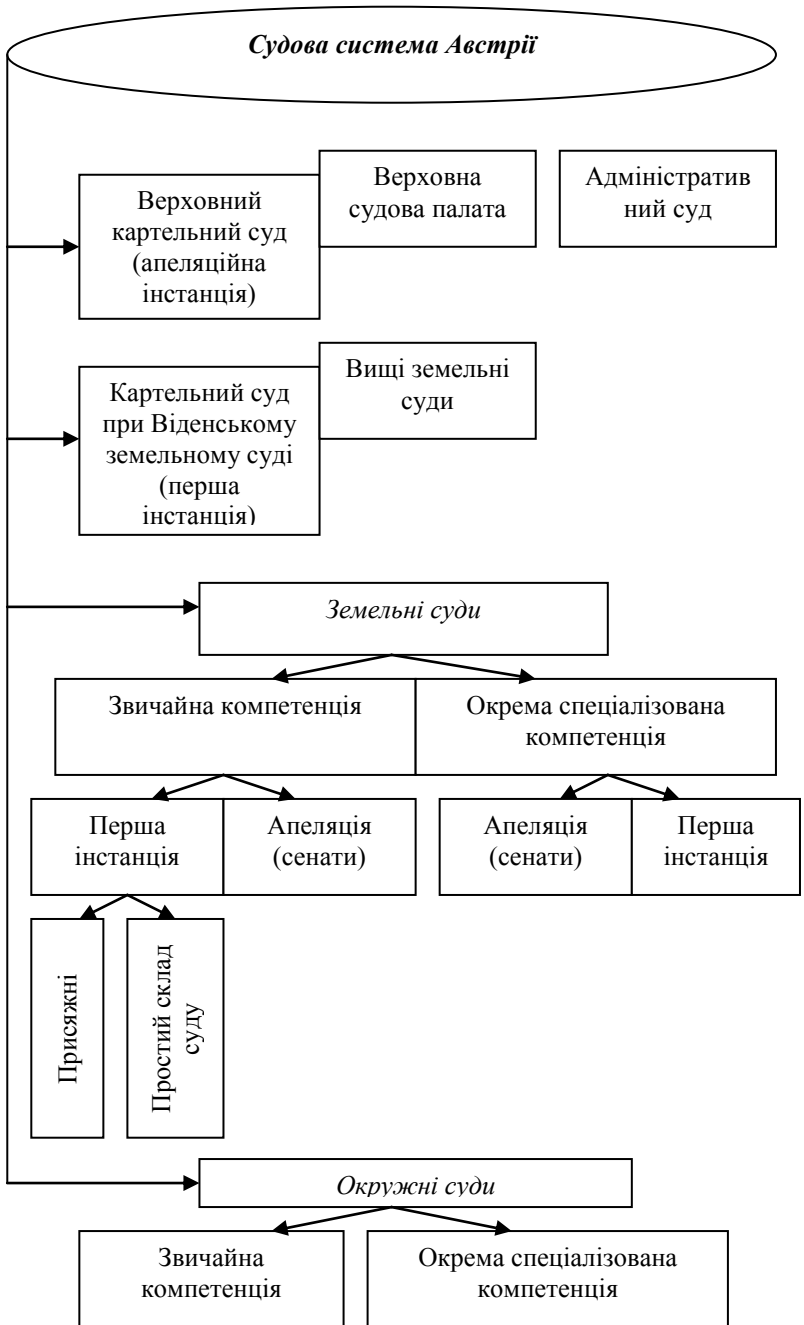
Судова система Франції

Деякі вчені виділяють окремий вид правової системи – **соціалістичну правову систему** (Див. праці Р. Давида). Правова система СРСР виступала в якості центральної ланки всієї соціалістичної правової системи, але ні в теорії, ні в практиці не склалося єдиного уявлення про соціалізм та соціалістичну систему. А після розпаду СРСР соціалістична правова система взагалі стала історією. Щоправда, не можна заперечувати існування низки держав, які зберігають соціалістичне забарвлення (Куба, В'єтнам, КНДР – Північна Корея). Аналізуючи марксистське вчення про соціалістичну державу і право, можна виділити такі їх основні положення:

- 1. Соціалістична держава і право виникає не шляхом еволюції, поступового переростання буржуазної держави в соціалістичну, а внаслідок соціалістичної революції.
- 2. Передумовою становлення і розвитку соціалістичної держави і права є знищення старої державної машини, зруйнування буржуазного державного апарату.
- 3. Сутністю соціалістичної держави є диктатура пролетаріату, що, за словами В. Леніна, означає особливу форму класового союзу трудящих у боротьбі проти капіталу та у справі створення нового соціалістичного суспільного устрою з повним знищенням класів.
- 4. У своєму становленні й розвитку соціалістична держава, а разом з нею і право, згідно марксистською теорією, проходить декілька етапів еволюційних змін: етап існування диктатури пролетаріату, етап функціонування власне соціалістичної держави та етап розвитку загальнонародної держави.
- 5. Формою правління соціалістичної держави повинна бути республіка, яка слугує інтересам трудящих і яка, відповідно, наповнюється соціалістичним змістом.
- 6. Сутність права в соціалістичній державі полягає в тому, що воно виражає волю й інтереси панівного класу – робітників і селян, а на етапі розвинутого соціалістичного суспільства – інтереси всього народу.
- 7. З розвитком класового суспільства і поступового відмирання класів держава і право як класові інститути і явища також відмирають.

Після розпаду СРСР, на його території виникли нові постсоціалістичні правові системи. Цей факт породив дискусії у наукових колах стосовно того, чи продовжує існувати соціалістична правова система, чи вона трансформувалась в інші самостійні правові системи, чи взагалі припинила своє існування. Однозначних відповідей на подібні питання немає, проте всі існуючі думки можна згрупувати:

Одна група вчених наполягає на тому, що зі зникненням державної структури майже миттєво і автоматично зникає і вся правова структура. Відбуваються поспішні переоцінки соціалістичної держави й права, що призвело до сприйняття соціалістичної правової системи як такої, що втратила значення і вичерпала себе.

Друга група науковців (на чолі з професором В. Синюковим) запропонувала переглянути попередню класифікацію правових систем (яка існувала донині) і виділити замість соціалістичної правової сім'ї **правову сім'ю слов'янських народів**. Основою виділення такої правової системи є наявність значної культурно-історичної специфіки правових цінностей слов'янських країн.

Ще один підхід до розв'язання вищевказаних питань базується на положенні про те, що розпад цілісної державної системи тягне за собою також розпад цілісності відповідної правової системи. Остання розпадається на дві складові частини: соціалістичну (В'єтнам, Куба тощо) та постсоціалістичну, яка виникає на модернізованій соціалістичній основі.

Ряд учених пропонує окремо виділяти *постсоціалістичну правову систему*, до якої відносять держави, що входили до складу СРСР і які тепер знаходяться на перехідному етапі свого розвитку від псевдосоціалізму до капіталізму. Перехідний стан держави і права завжди складний, пов'язаний з критичною переоцінкою свого минулого і важким вибором свого майбутнього. Фактично у всіх держав перехідного типу є ряд особливостей:

- ✓ всі держави і правові системи перехідних типів виникають не інакше, як в результаті різних соціальних потрясінь у вигляді революцій, війн, невдалих радикальних реформ, переворотів тощо;
- ✓ перехідний стан держави і права і самого суспільства містить в собі кілька можливих варіантів подальшої еволюції соціальної та державно-правової матерії, альтернативу розвитку держави, права, суспільства тим чи іншим шляхом;
- ✓ перехідний стан соціалістичної чи іншої держави, права і суспільства незмінно пов'язаний з різкою зміною характеру і масштабів традиційних економічних зв'язків, тимчасовим розладом економіки, послабленням матеріальної основи держави і правової системи, різким падінням рівня життя значної частини населення;
- ✓ для перехідного типу держави і права, включаючи соціалістичний, властиве тимчасове послаблення їхніх соціальних та політичних основ, оскільки відбувається переоцінка соціально-політичних цінностей і, відповідно, часто виникають соціальні напруження, пов'язані з коливаннями населення між старою і новою державною владою, політичною елітою;
- ✓ як правило, перехідний тип відрізняється домінуванням в системі розподілу державної влади виконавчо-розпорядчих органів;
- ✓ є також інші характерні риси, такі, як: підвищення ролі і значення об'єктивного і суб'єктивного факторів у розвитку держави і права в перехідний період; органічне поєднання в державно-правовому механізмі елементів старого і нового; періодична зміна в процесі розвитку державних форм і режимів.

Щодо питання про місце правової системи України існує три різних варіанти відповідей:

Перший варіант полягає в тому, що українська правова система не так давно була соціалістичною і, відповідно, досі зберігає деякі риси псевдосоціалізму, а тому не належить до жодної іншої правової системи, має відносно самостійний характер.

Суть другого варіанту в тому, що українське право завжди було і залишиться складовою частиною, продовженням романо–германського права, оскільки аналіз і дослідження розвитку української правової системи дає можливість прослідкувати сприйняття нею візантійської культури, духу пізньоримського права, зробити висновок про її корені у романо–германському типі правової системи.

Зміст третього варіанту відповіді зводиться до того, що українська правова система розглядається як правова система, яка має досить широкий спектр загальних ознак і рис з іншими правовими сім'ями і системами, але більшою мірою тяжіє до континентальної правової системи.

З нашої точки зору, українське право має свої власні історичні, соціально–політичні, духовні, національні основи, а тому завжди було і залишається самотнім, унікальним, відносно самостійним правом, тісно пов'язаним з романо–германськими, англосаксонськими та іншими правовими системами. Немає необхідності доводити, що українське право стоїть набагато ближче до романо–германського права, ніж до інших правових систем. Більш того, в процесі свого розвитку воно ще більше до нього наближається. У своїй генезі для права важливо зберегти самотність української правової системи та посилити її потенційні можливості з тим, щоб це дійсно був процес взаємної інтеграції, природного зближення, а не одностороннього поглинання і поступового придушення можливостей та оригінальності однієї правової системи іншою.

Аргументами, які дозволяють говорити про приналежність чи про значну схожість, чи, принаймні, про тяжіння правової системи України до романо–германської правової системи, є:

1. Вплив римського права на процес становлення і розвитку українського права і романо–германської правової сім'ї.

2. Переважно кодифікований характер українського законодавства, яке можна співвіднести в цьому відношенні з романо–германським законодавством.

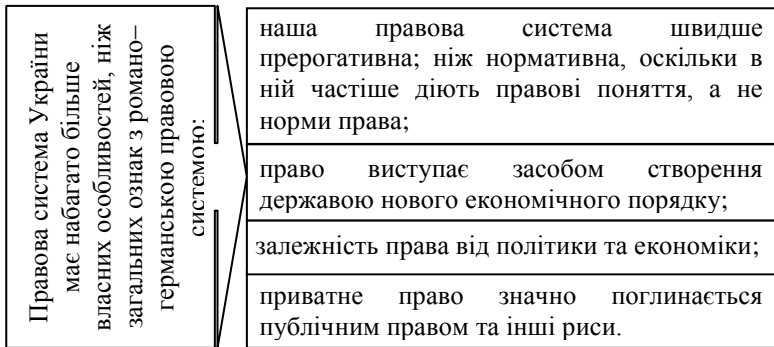
3. Доктринальний характер українського права. Доктрина тут розглядається в широкому розумінні, не тільки як система ідей і поглядів, що формують цілісне уявлення про предмет чи явище, але і як наукові праці юристів–теоретиків і практиків, присвячені розгляду того чи іншого соціально значимого питання, як різні думки експертів, коментарі законодавчих актів, соціально значимі документи тощо.

4. Серед джерел права пріоритет в українському праві надається закону, точніше – нормативно–правовому акту, а не судовому рішенню – прецеденту, як це є в англо–американському праві.

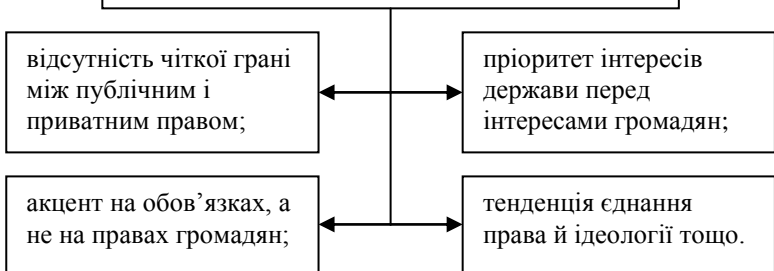
5. Схожість правових структур і утворень української та романо–германської правових систем, зокрема, подібна методика судового розгляду справ, розслідування злочинів, “письмово–документальний” характер проведення слідчих дій, значна роль у системах українського і романо–германського права цивільного і цивільно–процесуального права.

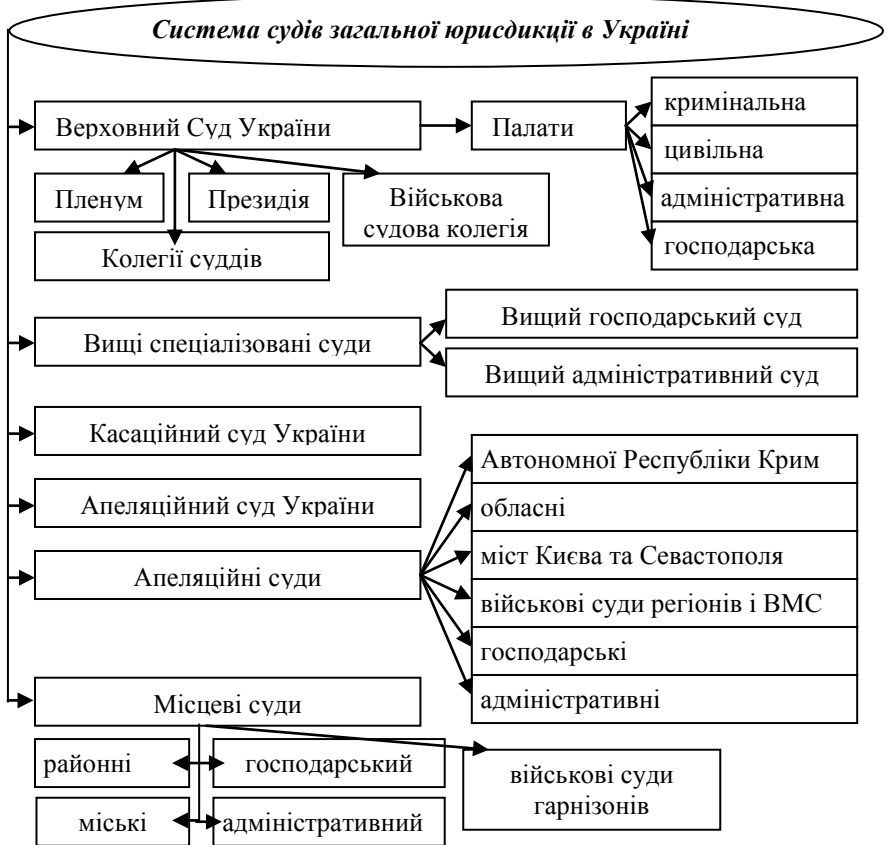
Окремої уваги заслуговує думка Ю. М. Оборотова, який пропонує виокремити специфічну правову сім'ю, оскільки правова система України (а також Росії, Білорусі тощо) продовжує значно відрізнятися від романо-германської правової системи, системи загального права, інших правових сімей. Використовуючи напрацювання теоретиків євразійства та євразійського права, вчений іменує групу вказаних правових систем **євразійською правовою сім'єю**.

Ідеї євразійства складають необхідну основу існування цивілізації, що перебуває між східним і західним світом. Сьогодні євразійство складає перспективу для майбутнього України, її культури, права і державності, на відміну від намагань стати задвірками Європи, відкинувши свої цивілізаційні основи, традиції і цінності.

Серед специфічних принципів права євразійської правової сім'ї:

*Спеціалізованими судовими
органами в Україні є:*

господарські суди АРК, областей, міст Києва і Севастополя, апеляційні господарські суди, Вищий господарський суд України	окружні адміністративні суди України, апеляційні адміністративні суди, Вищий адміністративний суд України	інші спеціалізовані суди України, утворені згідно із законом.
Закон України “Про судоустрій України” від 7. 02. 2002 р.		

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 6

Англо–американська правова сім'я

1. Історичні передумови виникнення і розвитку англо–американського типу правової системи.
2. Поняття, структура і джерела англійського права.
3. Система судів Англії
4. Розвиток і функціонування права США. Його відмінність від права Англії.
5. Система судів США.
6. Право інших країн англо–американської правової сім'ї.

РОЗВИТОК АНГЛО–АМЕРИКАНСЬКОГО ПРАВА

Джерелом цього типу правової системи є загальне право Англії (*Common law*), яке виникло і почало розвиватися після нормандського завоювання 1066 року і укріпилась на початку XIV ст. Період, який був попереду даної дати, називають періодом *англосаксонського права*. Право англосаксонської епохи маловідоме. Після звернення в християнство закони складались так, як і в континентальній Європі, тільки з тією відмінністю, що писались вони на латині, а не на англосаксонській мові. Вони регулювали тільки обмежені аспекти тих суспільних відносин, на які поширюється сучасна концепція права. До нормандського завоювання не було права, спільного для всієї Англії.

Нормандське завоювання – серйозна подія в історії англійського права, оскільки воно принесло в Англію разом із іноземною окупацією сильну централізовану владу, багату досвідом адміністративного управління. З даним завоюванням общинно–племенна епоха закінчилась: в Англії встановився феодалізм. Після завоювання суди графств і суди сотень були замінені феодальною юрисдикцією нового типу (суди баронів, менторські суди і т.п.), які здійснювались на основі звичаєвого права, що мало локальний характер. У сфері церковної юрисдикції, створеної після завоювання, застосовувалось канонічне право.

При вирішенні справ судді намагались наслідувати раніше винесені судові рішення. У той період королівські суди в Англії не мали універсальної компетенції. Спори передавались в раніше згадані суди. Король здійснював тільки “вищий суд” (втручався тільки тоді, коли існувала загроза миру в королівстві або обставини справи були такими, що спір неможливо було вирішити в звичайному порядку). Тобто він володів виключною компетенцією (до 1875 року). Король розглядав справи за допомогою приближених до нього осіб. Королівський суд – суд особливо знатних людей і особливо великих справ.

З самого початку існування королівських судів їх компетенція була обмежена, вони повинні були рахуватися з тодішньою знаттю, яка зовсім не виражала готовність підкорятися судовим вердиктам. Королівські суди навіть не могли здійснювати правосуддя в якості апеляційної інстанції з усіх справ, що виникали в королівстві. Під королівську юрисдикцію підпадали три категорії справ:

- справи, що стосуються земельної власності і нерухомості;
- справи, що стосуються королівських фінансів;
- розгляд тяжких кримінальних злочинів, що порушують мир у державі.

Всі інші категорії справ залишались поза королівською юрисдикцією і розглядались Судом графства або Судом сотні, феодалними і церковними судами, різними комерційними судами.

Проте з огляду на різні причини (зростаюча кількість звернень до королівських судів приватних осіб, які вважали королівську юрисдикцію найвищою; реальна забезпеченість судом короля явки свідків в суд і виконання вирішених рішень; зацікавленість короля і канцлера в збільшенні прибутку, який вони отримують від розгляду справ тощо) *королівські суди розширили свою юрисдикцію і в кінці середніх віків стали єдиним органом правосуддя.*

На розгляд муніципальних і торгових судів залишилось небагато малозначимих справ, а церковні суди розглядали тільки спори, пов'язані зі святістю шлюбу або дисциплінарними проступками священнослужителів.

Саме ця, вироблена роз'їзними королівськими суддями сукупність норм права замінила форми правосуддя, що використовувались раніше: місцеві, канонічні, міські і суди баронів. Така система норм стала називатися загальним правом та набула обов'язкової сили як для королівських, так і для нижчих судів.

Загальне право Англії було сформоване (і, в значній мірі, функціонує сьогодні) як неписане право, що базується на професійній традиції, а пізніше – на поглядах суддів при рішенні справ. Однією з фундаментальних основ загального права було те, що кримінальні справи та більшість цивільних справ, починаючи з XIII ст., розглядались судом присяжних.

Пізніше (в XV – XVIII ст.)

Після свого інтенсивного розвитку в XIII столітті загальне право постало перед проблемою утворення нової правової системи, яка з плином часу могла замінити собою загальне право. У випадках, коли обмежена компетенція Королівських судів робила неможливим розгляд або вирішення спору, розчарована сторона в XIV столітті безпосередньо почала звертатись до короля за “справедливістю”. Таке звернення здійснювалось через лорда–канцлера. Якщо він вважав доцільним, то передавав скаргу королю, а той ставив її на розгляд у своїй раді. Поки таке звернення носило виключний характер це не призводило до конфлікту. Проте в подальшому воно отримало загальний масовий характер і перетворилось у звичайне оскарження рішень судів або навіть у спосіб повністю або частково обійти королівські суди.

Лорд–канцлер в XV столітті стає все більш автономним суддею, який одноособово від імені короля і ради (які делегували йому повноваження) вирішує справи. Рішення стали систематично виноситись на основі доктрин “справедливості”, які були доповненнями або корективами до “правових” принципів, що застосовуються королівськими судами. Рецепційовані принципи значно більше, ніж великий масив застарілих норм загального права, задовольняли почуття соціального інтересу і справедливості епохи Відродження. Уряд Англії віддавав перевагу на той період юрисдикції лорда–канцлера. Тому в XVI столітті, в результаті діяльності лорда–канцлера і занепаду загального права, англійське право ледь не потрапило в сім’ю правових систем Європейського типу. Незадовільна організація суду лорда–канцлера, його складність і продажність також були використані опонентами для критики, але реформа, яка могла повернути Англію в сім’ю романських правових систем не відбулася. У результаті було досягнуто компромісу: залишити при відповідній рівновазі сил і суди загального права, і суд лорда–канцлера. Лорд–канцлер як особа політична і суддя не претендував більше на суд за законами моралі і перетворювався все більше в юриста, а з 1621 року був запроваджений контроль палати лордів за рішеннями суду і канцлера.

Отже, **Загальне право** було доповнене *правом справедливості*. Суд справедливості виник як правомочність монарха здійснювати через лорда–канцлера право пом’якшення суворих судових рішень, посилаючись на загальні принципи права, поняття добра, гуманності, а не на конкретні прецеденти.

Суд лорда–канцлера заповнював прогалини загального права, він не змінював норми, встановлені судами, а, по суті, виробляв додаткові норми, які називались нормами права справедливості.

З часом

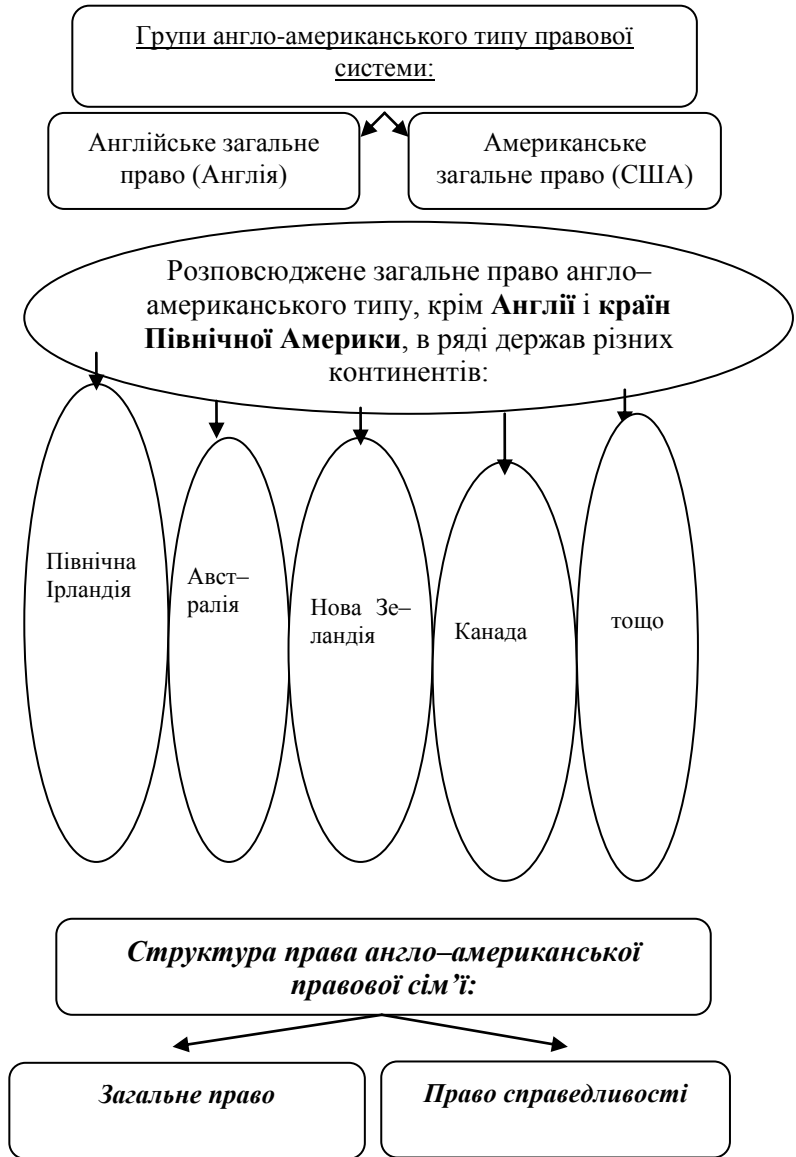
Лорд–канцлер втратив можливість на власний розсуд вирішувати справи. Його суд перейшов до вирішення спору на основі прецеденту. Так склалися дві паралельні системи прецедентного права, які мали багато відмінностей в нормах процесуального та матеріального права. З часом це ускладнило процедуру судового розгляду справ.

З усіх цих причин англійське право зберегло і до наших днів подвійну структуру. Поряд із нормами загального права, які склалися в результаті діяльності Вестмінстерських королівських судів, англійське право містить і норми права справедливості, що вносять доповнення або поправки в норми загального права.

До судової реформи 1875 р. право справедливості істотно відрізнялось від загального права, норми справедливості застосовувалися тільки спеціальним судом – судом лорда–канцлера.

Незважаючи на це, право справедливості було зібранням чинних юридичних норм і у 1873–1879 рр., згідно з Актами про судоустрій, усі англійські суди отримали право використовувати норми, передбачені правом справедливості, та застосовувати норми загального права. Тобто норми загального права та права справедливості стали застосовуватись одними і тими ж судьями, при цьому прецеденти права справедливості склали органічну частину одного прецедентного права Англії, які стали такими ж судовими і набули такої ж юридичної сили, як і норми загального права. Відмінність між ними стерлась і до 1975 р. організація судів була модифікована. У матеріальному праві була проведена робота, у ході якої відмінялися фактично не діючі норми законодавства, а також була проведена консолідація. Англійське право і далі розвивається судовою практикою.

Англо–американська правова сім'я – це сукупність національних систем права, що мають загальні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі норм, сформульованих судьями в судовому прецеденті, в поділі права на загальне право і право справедливості, у визнанні закону лише після випробування його судовою практикою, в перевазі процесуального права над матеріальним.

Відмінність права справедливості від загального права:

мало інше історичне походження

його міг застосовувати тільки канцлер

процедура права справедливості не знала інституту присяжних

канцлер приймав наказ, тобто не судове, а управлінське рішення

Специфічні особливості загального права:

→ за своєю природою і змістом воно є “судовим” правом, тобто традиційно створюється суддями;

→ має яскраво виражений “казуальний” характер, тобто спрямоване на вирішення конкретних проблем, а не на формулювання загального правила поведінки, орієнтованого на майбутнє;

→ в процесі свого виникнення і розвитку воно не зазнало значного впливу з боку римського права;

→ надає підвищене значення процесуальному праву порівняно з матеріальним;

→ доволі високий рівень незалежності судової влади порівняно з іншими різновидами державної влади, її реальна гарантована самостійність як в питаннях організації свого внутрішнього життя, так і в судочинстві, у вирішенні “зовнішніх” проблем, які знаходяться в її компетенції;

→ обвинувальний характер судового процесу – обов’язок зібрання доказів покладається на сторони, а суд залишається “нейтральним”, заслуховує і оцінює аргументи обох сторін.

У загальному розумінні “джерело права” в рамках англо–американської правової сім’ї розглядається як один із шляхів, засобів чи способів формування тієї чи іншої національної правової системи, який визнається і використовується судами. У більш розгорнутому варіанті “джерело права” це:

По–перше, офіційний документ, акт, який містить в собі норми права. В Англії це, наприклад, судові звіти і статuti. Узагальнено їх називають “літературними джерелами”.

По–друге, влада, від якої виходить принцип верховенства права і яка наповнює його реальним змістом. В якості такого виступає держава, а точніше, парламент. Це – “формальне джерело” права.

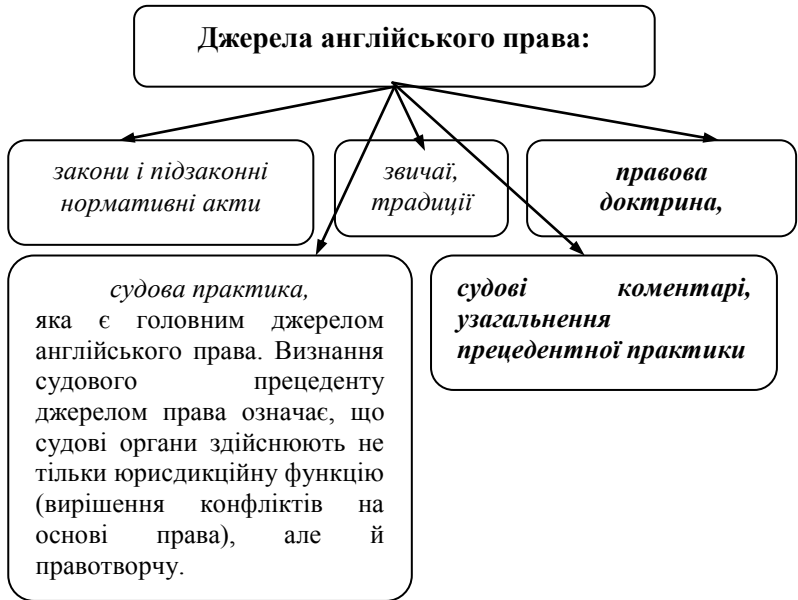
По–третє, різноманітні явища, інститути та установи, які створюють умови і таким чином стимулюють процес формування права, хоча самі безпосередньої участі в цьому процесі не беруть. Очевидно, що на кожному історичному етапі розвитку суспільства причини і умови формування права не однакові, отже, не можуть бути однаковими і “джерела права”. Стосовно цього випадку використовують поняття “історичні джерела” права.

По–четверте, конкретні процедури, форми і процеси, за допомогою яких право набуває своєї реальності. Це законодавчий процес, судочинство, процес формування традицій і звичаїв тощо. Такого роду джерела права називаються “юридичними джерелами”.

У Верховному суді відповідно до Актів про судоустрій було створено два відділення:

відділення
королівської лави —
діяло за усною
змагальною
процедурою

канцлерське відділення
— за письмовою
процедурою права
справедливості

Норми англійського права, як зазначає Р. Давид, — це положення особливої частини рішень, що виносяться вищими судовими інстанціями. У праві англо–американської системи не існує галузевих інститутів як сукупності однотипних норм права. Норма права є відпрацьованим судовою практикою рішенням з конкретної справи. Ця норма є менш загальною і абстрактною порівняно з нормами права, до яких звикли ми. У цих норм не може бути поділу їх на імперативні та диспозитивні, норми законів і підзаконних актів тощо. Така структура права зумовлює те, що воно не може бути кодифікованим.

Отже, англійська норма права тісно пов'язана з обставинами конкретної справи і застосовується для вирішення справ, аналогічних тим, за якими рішення вже приймалися. Таку норму не можна зробити загальною, тому що це перетворить англійське право в доктринальне, тобто романо–германське право, що суперечитиме англійській правовій традиції та стилю правового мислення.

Прецедент як джерело права складається з двох основних структурних частин:

суть правової позиції судді, висловленої ним стосовно конкретної розглядуваної справи, яка стала основою вироку чи рішення. Ця частина судового акту називається *ratio decidendi*.

доводи, які обґрунтовують необхідність прийняття того чи іншого рішення і вказують таким чином на важливість і переконливість цього рішення, але не є обов'язковими для судового рішення (*obiter dictum*).

Судових прецедентів, які підлягають застосуванню на практиці, нараховується в Англії більш ніж 300 тис. Це певною мірою ускладнює процес застосування права. Впорядкуванню такої кількості обов'язкових судових рішень сприяє доктрина прецеденту. Її зміст зводиться до створення ієрархічної системи судових прецедентів, ступінь обов'язковості яких залежить від місця суду, який розглядає конкретну справу.

По-перше, рішення, винесені Палатою Лордів, складають обов'язкові прецеденти для всіх судів

По-друге, рішення, прийняті Апеляційним судом, обов'язкові для всіх нижчестоящих судів (крім кримінального права)

По-третє, рішення, прийняті Високим судом, обов'язкові для нижчих судів

Судова практика

Високе правосуддя (здійснюється вищими судами).

Нижче правосуддя (здійснюється великою кількістю нижчих судів)

Апеляційний комітет палати лордів

Судовий комітет Таємної ради, який утворюється із суддів палати лордів і суддів заморських територій, держав-членів британської Співдружності.

Судова система Великої Британії

Нижчі суди прецеденти не створюють. Англійське правило прецеденту носить імперативний характер наступного змісту: вирішувати так, як було вирішено раніше. У відповідності з цим правилом кожна судова інстанція повинна наслідувати прецеденти, вироблені вищим судом, а також створені нею самою (якщо це вища судова інстанція).

Дані суди створюють прецедент, сутність якого виражається у трьох положеннях:

Рішення, що виносяться палатою лордів, становлять обов'язкові прецеденти для усіх судів.

Рішення, що приймаються Апеляційним судом, обов'язкові для всіх нижчих судів і для самого цього суду (крім кримінального права).

Рішення, що приймаються Високим судом, обов'язкові для нижчих судів і, не будучи завжди обов'язковими, здебільшого використовуються як керівництво для різних відділень Високого суду і Суду Корони.

В Англії для юриста головним було вміти:

- ✓ порушити справу,
- ✓ знайти форму позову, тобто необхідну процедуру, яка дозволяла звернутися до Королівського суду.

Якщо ж процес починався, можна було покластися на присяжних, які знайдуть правильне рішення. Тому згодом процесуальне право стає домінуючим. Щоправда, нині англійська судова процедура дещо уніфікована, а матеріальне право досягло рівня матеріального права романо-германських правових сімей. Це сприяло їх зближенню, але англійський юрист і до сьогодні здебільшого виховується правом юридичної практики, вважаючи її головним правом. А тому головну увагу звертає не на норми і принципи, а на процедуру, яка є засобом їх здійснення.

Закони і підзаконні нормативні акти

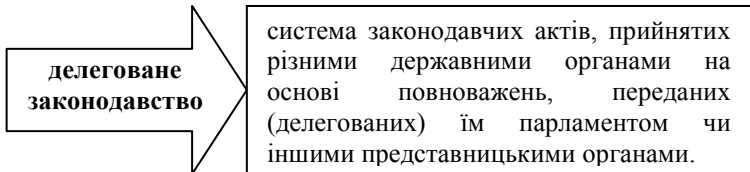
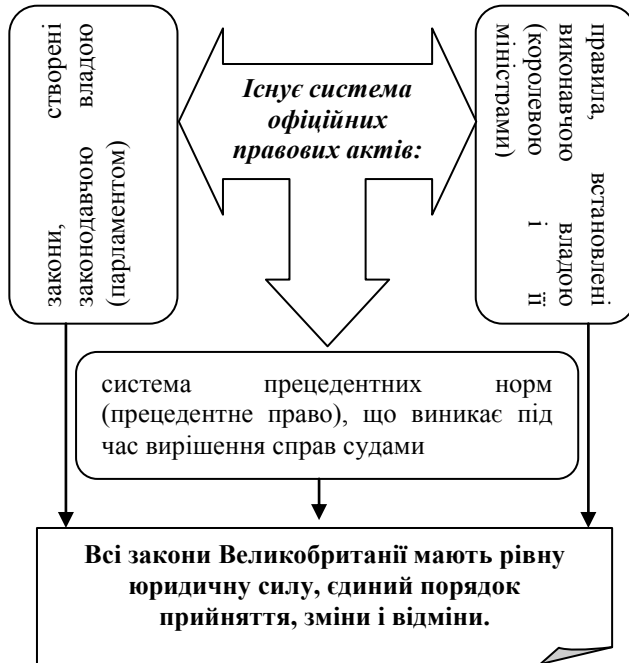
Як відомо, конституції в Англії немає. Те, що англійці зазвичай називають конституцією, – це певна система норм законодавчого і судового походження, що регламентує основні права та обов'язки підданих і покликана обмежувати свавілля влади. Конституційними є закони щодо статусу особистості, виборчого права, структури, повноважень і взаємовідносин палат парламенту, статусу монарха, організації території, місцевого самоврядування тощо. Англійська класична теорія вбачає у законі другорядне джерело права, що здатне тільки доповнювати і вносити низку поправок до норм права, що створені судовою практикою. По суті, норма закону набуває реального змісту після застосування її в суді.

Звичай – це правила, що виробилися протягом великого історичного періоду і визначають важливі питання державного життя.

Правова доктрина – це концептуально оформлена думка відомих вчених з питань права.

Серед джерел англо-американського права важливе місце займають **закони**, які в Англії та Канаді ще називають статутами.

Це акти, що прийняті у встановленому порядку в однаковій редакції обома палатами парламенту та санкціоновані (підписані) монархом.

Поняття делегованого законодавства можна звести до таких основних положень:	воно не видається вищими законодавчими (представницькими) органами, але завжди повноваження на видання таких актів надаються саме представницькими органами;
	повноваження на прийняття делегованих актів відповідно до законодавства та практики можуть передаватися як уряду, так і іншим нижчестоящим органам;
	таке законодавства частіше всього має тимчасовий і завжди цільовий, функціональний характер.

Акти, видані в порядку делегування парламентом законодавчих повноважень іншим державним чи недержавним органам, підлягають обов'язковому контролю.

→ **Парламентський контроль** здійснюється спеціальними комітетами, які існують в кожній палаті парламенту.

→ **Судовий контроль** не є постійним, а носить вибірковий характер. Суд здійснює його в процесі судочинства, якщо при розгляді конкретної справи йому потрібно застосувати цей акт. Розглядаючи справу по суті, суд одночасно вирішує і питання щодо чинності даного акту, який оцінює з процедурної точки зору і за змістом.

→ **Адміністративний контроль** здійснюється в першу чергу міністерствами і центральними відомствами.

Звичай як джерело англійського права

Це одне з найдавніших джерел англійського права, проте зараз його значення другорядне. У сфері конституційного права сформувався звичай, що відіграє більшу роль, ніж судовий прецедент. Це так звані конституційні погодження, які регулюють важливі питання державного життя. Вони є своєрідним джерелом конституційного права. Конституційні погодження це – письмово незафіксовані правила конституційної практики. Їх слід відрізнити від звичаїв, котрі є частиною загального права.

Нині звичай має дуже обмежене використання ще й тому, що чинний до цього часу Закон від 1265 р. встановив можливість використовувати лише звичаї, які склалися і були чинними до 1189 р.

На звичай як джерело англо–американського права можна посилатися, якщо він відповідає досить жорстким вимогам – канонам. Серед них особливо треба виділити **вимоги** стосовно того, щоб звичай:

→ в процесі свого постійного чи періодичного використання не переривався в законному порядку;

→ застосовувався тільки мирно, відкрито і правильно;

→ був визначеним за своєю сутністю і змістом;

→ органічно “вписувався” чи хоча б узгоджувався (не суперечив) з іншими звичаями;

→ був обмежений відповідною сферою своєї дії і територією, а також предметом свого регулятивного впливу;

→ органічно поєднувався з існуючими нормами права, не суперечив ні законам, ні загальному праву;

→ визнавався і виконувався населенням тієї території, на якій він діє як правовий звичай.

До джерел англійського права треба також віднести
правову доктрину

Ряд доктрин, що знайшли відображення в працях авторитетних англійських юристів, головним чином суддів, були визнані як їх сучасниками, так і послідовниками при вирішенні конкретних справ. Провідне місце серед них займають старовинні рукописи із загального права завдяки аналізу обов’язкових прецедентів, що не втратили свого значення в наші дні.

Суди звертаються до доктрин у випадках прогалини в законі, судовому прецеденті чи звичаї, що регулюють відповідні відносини.

Серед джерел англо–американського права в якості самостійного джерела деякі науковці (див. праці Р. Давида, М. Марченка,) виділяють **розум, мудрість**. Чіткого визначення цього джерела в науковій юридичній літературі немає, оскільки воно розглядається в практичному, суто емпіричному плані як спосіб заповнення прогалин у праві. Під цим джерелом права розуміють мудре і справедливе вирішення спору, конфлікту, коли з даного питання немає ні прецеденту, ні законодавчої норми, ні обов'язкового звичаю. Це пошуки рішення, яке б найбільше відповідало нормам чинного права, а, отже, найкраще забезпечувало порядок у поєднанні із справедливістю, яка і складає основу права.

Джерелами права в Англії також є **судові коментарі, узагальнення прецедентної практики**. Вони є практичними розпорядженнями для суддів. Юридична наука в цілому чи теоретико–правові ідеї і концепції юристів різних шкіл мають додаткове значення.

АНГЛІЯ

- ✓ домінує процесуальне право над матеріальним та його диференціація на загальне і право справедливості;
- ✓ зберігають своє значення суди справедливості, у випадку відсутності в загальному праві способів для вирішення питання керуються правом справедливості (не доходючи до створення прецеденту);
- ✓ головне джерело права становить судова практика. Проте остання відіграє не однакову роль у створенні прецедентів. Англійський Апеляційний суд і палата лордів вважають себе зобов'язаними власними прецедентами і не змінюють свою практику.

США

- ✓ домінує процесуальне право над матеріальним та його диференціація на загальне і право справедливості (за структурою американське право відноситься до сім'ї загального права, тобто формується судовою практикою у вигляді прецедентів, поділяється на федеральне і право окремих штатів);
- ✓ зберігають своє значення суди справедливості, у випадку відсутності в загальному праві способів для вирішення питання керуються правом справедливості (не доходячи до створення прецеденту);
- ✓ головне джерело права становить судова практика. Проте остання відіграє не однакову роль у створенні прецедентів. Вищі суди США (Верховний суд США і Верховні суди штатів) не вважають себе зобов'язаними перед власними прецедентами і можуть, таким чином, поміняти свою практику. Верховний суд федерації, Верховні суди штатів можуть відмовитись і від прецеденту конституційного тлумачення;
- ✓ у співвідношенні федеральної судової системи і системи штатів діє аналогічний принцип, що і при співвідношенні федерального права і права штатів. А саме, суди штатів мають абсолютну компетенцію, а у федеральні суди можна звертатися тільки у разі, коли Конституцією США або законом Конгресу ці суди визнано компетентними;
- ✓ у якості джерела права законодавство в США має більше значення, ніж в Англії. Це у значній мірі є наслідком наявності в США федеральної конституції і конституцій штатів;
- ✓ існування писаної Конституції, що акумулює Декларацію прав, – один з елементів, яким відрізняється американське право від англійського;
- ✓ діє принцип судового контролю за конституційністю законів і застосуванням норм права.

Передумови розвитку права США

Перші англійські поселення на території сучасних Сполучених Штатів Америки виникли в XVII ст. Поселяючись на територіях, не освоєних цивілізованими націями, англійські піддані приносять з собою *загальне право*. Датою початку застосування загального права в усіх американських колоніях вважається 1607 рік, тобто дата утворення першої колонії (у Вірджинії). Проте, згідно з принципом Кальвіна, *загальне право Англії застосовується в колоніях тільки в тій мірі, в якій його норми відповідають умовам колонії*. Норми англійського загального права зовсім не відповідали умовам життя американських колоній:

- тісно пов'язане з архаїчною процедурою, яка вимагає досвідчених практиків, загальне право було мертвим на територіях, де практично не було ніяких юристів і де зовсім не піклувались про те, щоб їх запросити або підготувати;
- найважливіші норми загального права були вироблені федеральним суспільством і для федерального суспільства, тобто для суспільства такого типу, від якого американські колонії були далекими;
- питання, що поставали перед колоністами, були зовсім новими проблемами, вирішити які загальне право не могло тощо.

Тому в той історичний період, не враховуючи окремі розпорядження місцевої влади, можна стверджувати, що практично діяло на американських землях досить примітивне право, яке було створене в деяких колоніях на основі Біблії. Всюди була поширена свобода “волевиявлення суддів”. Як реакція на свавілля суддів у різних колоніях приймалися спроби кодифікувати право. Американські колоністи XVII ст. позитивно відносилися до писаного права, на відміну від англійців, які бачили в законі небезпеку свавілля і загрозу

Незалежність Америки, проголошена в 1776 році і фактично встановлена в 1783 році, створила для англійських колоній, що стали Сполученими Штатами Америки, зовсім нові умови. З придбанням у 1803 році США штату Луїзіана Франція стала для американців другом і союзником, а Англія – ворогом.

Після завоювання політичної незалежності виникла і стала популярною ідея самостійного американського права, що обумовило сприятливе ставлення до кодифікації. Це був позитивний період для поширення романо–германської правової системи в США:

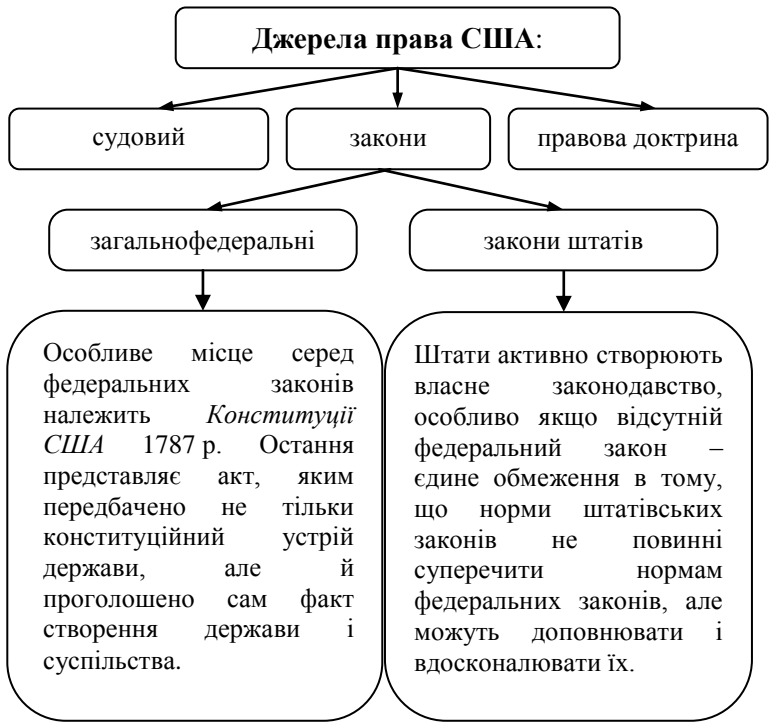
- конституції деяких штатів передбачали складання систематизованих кодексів, що охопили б все право штатів;
- деякі штати заборонили використовувати у юридичній практиці англійські судові рішення, які виносилися після 1776 року;
- до США приєдналися території, на яких не діяли традиції загального права;
- Америку заселили нові емігранти, що приїхали із країн, де загальне право не було відомим і в яких не сприймали все англійське.

Конфлікт між романо–германською правовою системою і загальним правом, що виник в країні після завоювання незалежності і тривав більше півстоліття, завершився перемогою в США загального права.

Закони більшості штатів прямо визначали, що загальне право є діючим правом.

Причинами перемоги загального права перш за все є: спільність традицій, спільність мови і походження (населення США мало англійське походження), вплив шкіл загального права (формування юристів завдяки системі навчання на загальному праві). Проте триумф загального права в США пройшов важким шляхом і був неповним. Багато норм загального права були не сприйнятими в умовах Америки. Частина норм англійського права не діяла в США через те, що вони створені судами (раз і назавжди було встановлено, що закони, прийняті парламентом, будуть застосовуватись поза Англією тільки за спеціальним рішенням парламенту). В Америці було запроваджене англійське право, яке діяло в Англії в ту епоху, коли Англія панувала над Америкою, тобто до 1776 року. Питання про застосування в Америці більш пізніх норм ніколи навіть не поставало. Зміни, що відбувались в англійському праві після 1776 року, не обов'язково знаходили відображення в праві США.

З моменту виникнення американського суверенітету розвиток англійського і американського права йшов своїм неповторним шляхом, незалежно. Право США не може бути англійським правом. Воно відділене від англійського права усім тим, що відділяє спосіб життя і цивілізації Англії.

Федеральне законодавство сьогодні відіграє роль визначального джерела права США в регулюванні питань економіки, фінансів, оборони, трудових відносин, охорони природи і інших загальнодержавних проблем, а також митних правил, правил торгівлі між штатами, авторських прав, патентних відносин тощо. Зростанню ролі федеральних законів за останні десятиріччя сприяли різні соціальні програми (з будівництва доріг, боротьби зі злочинністю тощо), які фінансувалися федеральною владою лише за умови, що штати підкоряються вимогам, встановленим федеральним законодавством.

У США зросло значення таких форм систематизації права, як кодифікація і консолідація. Загальні для всіх штатів норми, що відносяться до різних галузей права, об'єднані в “Звід законів” (складається з 50 розділів, кожний з яких присвячений відповідній галузі права або великому правовому інституту). Він доповнений додатками, які викладають особливості регулювання відносин у кожному штаті. У декількох штатах є цивільні кодекси, в 25 штатах – цивільно–процесуальні, у всіх штатах – кримінальні, в деяких – кримінально–процесуальні.

На відміну від романо–германського типу правової системи, де кодекси створюються як основа для вироблення і розвитку нового права, в США на загально–федеральному рівні відбувається, по суті, консолідація прецедентів, а не створення нових норм.

*Одна з
особливостей
правової
системи США
порівняно з
Англією*

Верховний Суд США має право тлумачити текст і зміст Конституції країни, а також вищі судові інстанції різних штатів мають право тлумачити їх власні конституції. Без врахування цих тлумачень неможливо визначити, чи відповідає той чи інший закон Конституції. Діяльність Верховного Суду США з тлумачення Конституції країни є проявом судового контролю за законністю і конституційністю федеральних законів і законів штатів. Акти тлумачення Конституції відіграють також важливу теоретичну і практичну роль в процесах правотворчості і правозастосування США.

ОСОБЛИВОСТІ АМЕРИКАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

У законодавстві:

- наявність в США федеральних законів і законів штатів. Штати наділені широкою компетенцією у створенні власного законодавства і системи прецедентного права;
- наявність писаної Конституції США, проголошеної в 1787 році, яка є актом заснування країни і встановлює межі повноважень федеральних органів в їх взаємовідносинах зі штатами і з окремими громадянами;
- існують офіційні і приватні збірники, що охоплюють федеральне законодавство або законодавство штатів – *Revised Laws, Consolidated Laws, United States Code Annotated*. Проте всі зводи і збірники – не кодекси у французькому розумінні слова. Навіть з технічного боку питання викладені, в алфавітному порядку, суттєво відрізняють їх від європейських кодексів. Головне: в них інша мета – класифікувати американські закони (федеральні або окремих штатів), залишаючи в стороні загальне право. В деяких американських штатах (Каліфорнії, Джорджії, Монтані, в Північній і Південній Дакоті) існують цивільні кодекси. У 25 штатах є цивільно–процесуальні кодекси. Проте в американських кодексах вбачається тільки результат консолідації, а не основа для вироблення і розвитку нового права, як в країнах романо–германської правової системи. Резюмується, що законодавець хотів відновити в кодексі попередні норми, створені судовою практикою;

застосовували канонічне право, суди справедливості включили до сфери своєї діяльності ті питання, які в Англії відносились до церковної юрисдикції. Компетенція судів справедливості, на думку американців, необхідна в тих випадках, коли право не надає ніяких засобів для вирішення питання;

- юридична термінологія в деяких випадках свідчить про відмінність двох правових систем, а в деяких – навпаки, маскує ці відмінності. Одна і та ж концепція може бути виражена різними термінами, в той же час одні й ті ж терміни можуть мати різне значення в Англії і в Америці;
- відмінності в галузях права. В першу чергу в адміністративному, конституційному, трудовому.

У професії юриста:

У США, як і в Англії, існує загальне поняття професії юриста.

Воно охоплює: адвокатів, юрисконсультів підприємств і установ, професорів права і суддів. Адвокати і судді здійснюють свою діяльність під контролем Верховного суду того штату, де вони практикують. Професори права і юрисконсульти контролю судів не підлягають. За винятком сказаного, в США і в Англії все своєрідне: і спосіб навчання, і професійна організація юристів.

Вимоги, необхідні для роботи в якості юриста, різні в кожному штаті.

Спосіб навчання в американських школах права, відомий під назвою *case-method* (навчання на конкретній справі), дуже відрізняється від методів навчання в Франції або в Англії.

Порівняння права США і права Англії

СПІЛЬНІ РИСИ:

- спільна концепція права і його роль;
- один і той же поділ права;
- використовуються одні й ті ж поняття і трактування норм права;
- основним джерелом права виступає судова практика в формі прецеденту;
- законодавчі норми становлять право тільки після того, як вони неодноразово були застосовані, розтлумачені судами і є можливість посилається не на самі норми, а на судові рішення.

ВІДМІННІ РИСИ:

У судовій системі:

- **судова система США охоплює федеральні суди, суди штатів;**
- інститут присяжних зберіг у США своє значення набагато більше, ніж в Англії. Громадянин може вимагати, щоб спір розглядався присяжними, якщо ціна позову перевищує 20 доларів і не стосується застосування права справедливості. Щорічно більше 100 тисяч справ розглядаються в США за участю присяжних;
- розпорошеність американської юстиції, тобто порівняно з англійською судова влада в США є менш централізованою. З причин як історичних, так і географічних у США в кожному штаті є власна судова система та різноманітні федеральні суди що діють на всій території країни, а не тільки в столиці федерації;
- в США існує принцип судового контролю за конституційністю законів. Верховний суд США і під його наглядом усі інші суди – федеральні і штатів, – здійснюють контроль не тільки за конституційністю законів федерації і штатів, але й за застосуванням загального права. Будь-яке судові рішення може бути анульованим у випадку визнання його таким, що суперечить конституційній нормі;
- Апеляційний суд і Палата лордів. на відміну від вищих судів

Традиційно у США склалися дві самостійні судові системи. До кожної з них можна звертатися у певних випадках як до суду першої інстанції:

Федеральні суди,
здебільшого поділяються на дві групи:

Першу становлять традиційні федеральні суди (їх ще називають федеральними судами загального права). Ці суди діють як окружні, їх рішення можна оскаржити в апеляційних судах, а рішення останніх – у Верховному суді США.

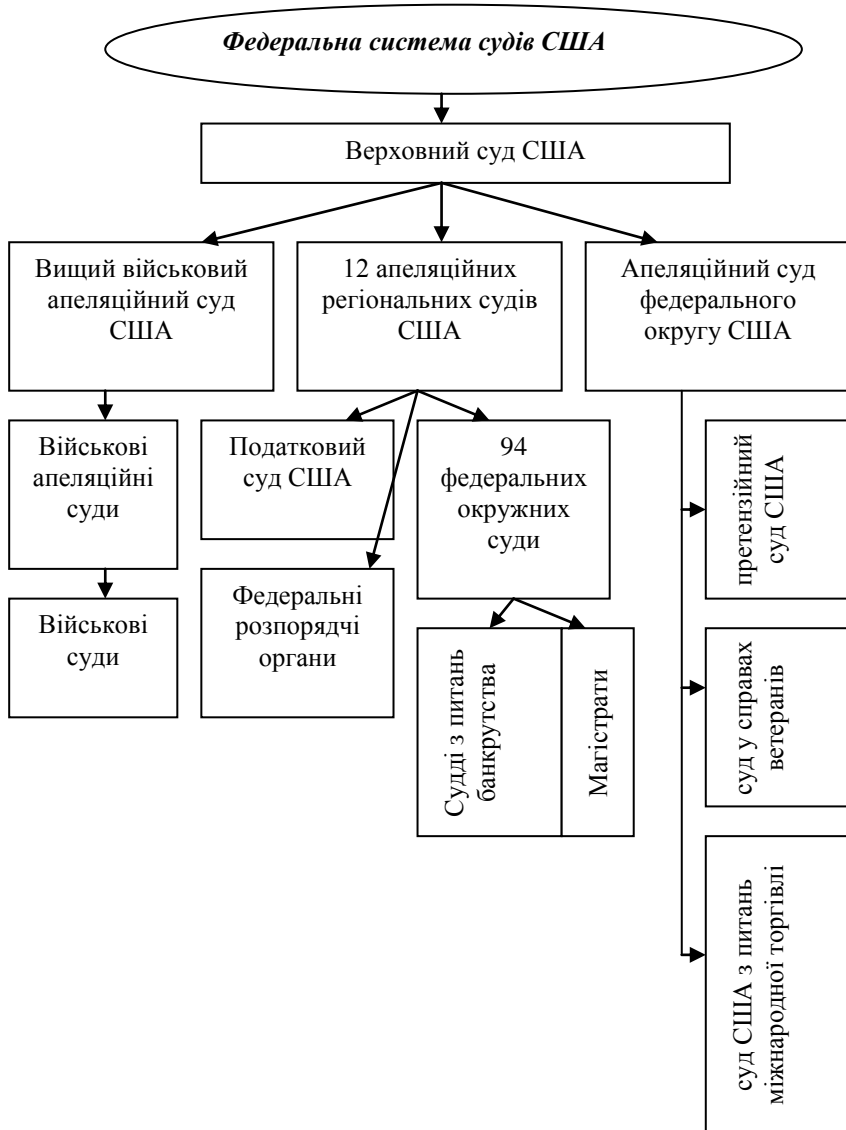
Другу становлять спеціальні федеральні суди, до компетенції яких входить розгляд податкових, митних, патентних та ін. справ.

Кожний штат має власну судову систему. Суди штатів здійснюють юрисдикцію незалежно один від одного.

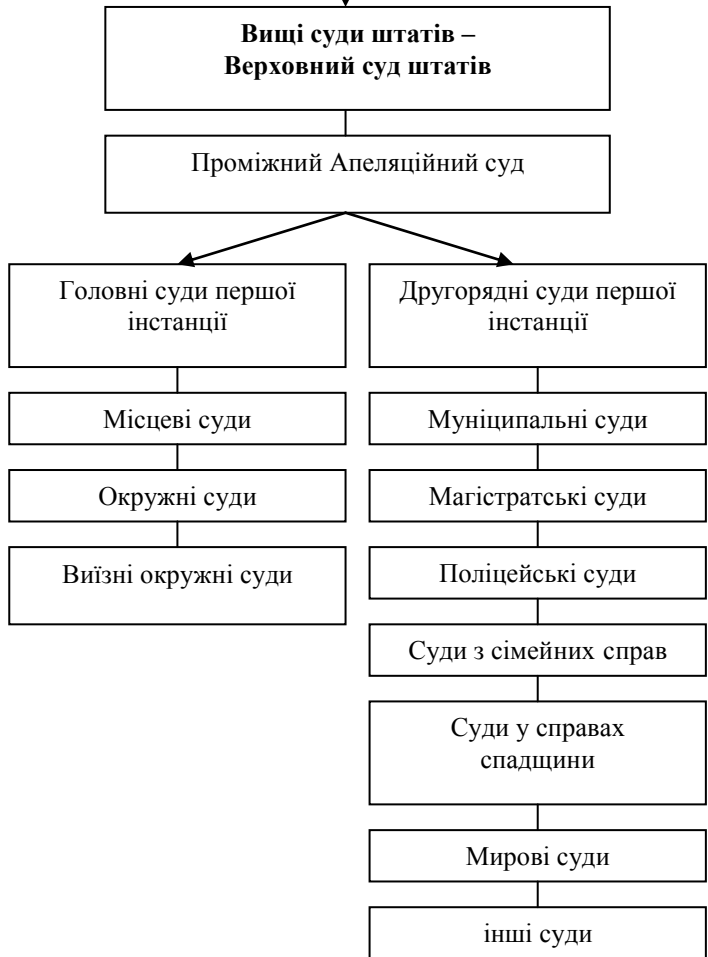
Конституційний контроль здійснюється загальними судами – федерації і штатів, що підкреслює особливу роль судів у США.

Традиційні федеральні суди (федеральні суди загального права)	Апеляційні суди	Верховний суд США
<ul style="list-style-type: none"> – діють як окружні суди; – існує близько ста окружних судів, в яких працює майже 500 суддів; – судді розглядають справи, як правило, як одноособово, але в деяких категоріях справ діє колегія із 3 суддів; – у густонаселених округах окружним суддям асистують “магістрати США”, які іноді можуть заміщувати суддів; при кожному окружному суді є клерк, який здійснює підготовку справ; – окружний суд є виїзним. <p>Не менше одного разу на рік, його засідання повинно проходити в районі округу.</p>	<p>– в США нараховується 13 апеляційних судів; – в апеляційних судах працює близько 170 суддів; – справи розглядаються, як правило, колегією із 3 суддів, які засідають у головних містах обслуговуваної ними частини території (апеляційний округ).</p>	<p>– складається із голови і 8 членів суду, які беруть участь у всіх розглядах справ;</p> <p>– житі різноманітні заходи спрямовані для того, щоб запобігти завантаженість справами Верховний суд. У більшості випадків, щоб Верховний суд прийняв до розгляду справу і виніс з неї мотивоване рішення, потрібно попередньо отримати від нього особливий дозвіл, для чого необхідно звернутись до суду з петицією, вказавши особливі і важливі причини оскарження;</p> <p>– за прийняття справи до провадження повинно висловитись не менше 4 суддів.</p>

--	--	--

Система судів штатів у США

У цивільному судочинстві США немає єдиної процедури судового засідання, але існує його типова схема за участю присяжних засідателів:

→ Відкрите засідання і формування лави присяжних;

→ Вступні заяви сторін (адвокатів);

→ Подання і дослідження доказів;

→ Дебати сторін;

→ Напутнє слово судді присяжним засідателям;

→ Винесення присяжними вердикту;

→ Винесення судового рішення;

→ Клопотання сторін щодо вердикту та рішення.

Ірландська правова система

До завоювання Ірландії англійцями (XII – XVII ст.) кельтські племена, що її населяли, застосовували своєрідну систему звичаєвого права – “закони брегонів” (за назвою кланових суддів, а точніше, зберігачів правових звичаїв). У період британського колоніального панування “закони брегонів” були насильно замінені англійським загальним правом і законодавством.

Незалежна **Ірландська правова система** була започаткована створенням у 1921–1922 рр. самостійної Ірландської держави.

Конституцією 1922 р. було встановлено, що чинні до цього часу закони підлягають застосуванню тільки у разі, якщо вони не суперечать положенням Конституції Ірландії. Нині в Ірландії поряд із законами, що приймалися парламентом незалежної держави після 1922 р., ще чинними є закони, що приймалися у Лондоні і фактично лише копіювалися парламентом у Дубліні.

Джерела права в Ірландії:

ЗАКони

Вони здебільшого не кодифікуються, а мають характер консолідованих нормативних актів. Ірландське право знає інститут делегованого законодавства, що дозволяє уряду чи навіть окремим міністерствам приймати постанови і накази з дуже важливих питань суспільного життя.

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ

Ірландські суди визнають англійську доктрину судового прецеденту, згідно з якою рішення вищих судових інстанцій є обов’язковими для них самих і нижчих судів. Сфера застосування прецедентного права в Ірландії звужується прямо пропорційно до кількості виданих нових законів.

***ОСНОВНІ РИСИ ПРАВОВОЇ
СИСТЕМИ ІРЛАНДІЇ:***

1. Джерелом права є закон і судовий прецедент;
2. визнається англійська доктрина судового прецеденту, відповідно до якої рішення вищих судових інстанцій вважаються обов'язковими для них самих і нижчих судів;
3. активно розвивається система делегованого законодавства;
4. діють судові прецеденти, до яких належать рішення вищих судів Ірландії, винесені до приєднання до Англії;
5. діють акти парламентів Ірландії 1921р. та 1929р.;
6. парламентські акти мають характер консолідованих.

Правова система Австралії

Правова система Австралії у своєму формуванні зазнавала впливу англійського загального права з моменту створення тут англійських колоній 1788 р. За Конституцією 1900р. країна отримала можливість самостійно формувати свою правову і судову системи. Лише з 60-х рр. XX ст. австралійське загальне право стало розглядатися як самостійна система права, головними джерелами якої визнаються сформоване у судових рішеннях загальне право (судовий прецедент) і законодавчі акти.

Австралійське загальне право, на відміну від законодавства, є єдиним для всіх шести штатів і двох (Північної і Австралійської столичної) територій Австралії. Єдність його забезпечується Верховним судом Австралії, рішення якого з питань загального права, що приймаються за скаргами на постанови суду будь-якого штату, обов'язкові для всіх судів Австралії. Тобто силу прецеденту мають тільки рішення Верховного суду Австралії і верховних судів штатів та територій. Їх зобов'язані наслідувати всі нижчі суди, проте самі верховні суди в Австралії ніколи не вважали себе зв'язаними своїми раніше прийнятими рішеннями.

Законодавство Австралії складається із законів, що приймаються парламентом Австралійського Союзу і окремих штатів. Компетенція Союзу і штатів розмежована Конституцією у такий спосіб, за яким переважна частина суспільних відносин (договірні відносини, відповідальність за спричинення шкоди, відносини земельної власності і ряд інших відносин власності) регулюється законодавством штатів. Чинна Конституція Австралії передбачає, що у разі протиріч у законодавстві Союзу і штатів перевага надається законодавству Союзу. Кодифікація нормативних актів здійснюється на рівні штатів.

На сучасному етапі проводиться законодавча реформа, створені відповідні комісії у кожному штаті, які переглядають чинні закони і готують звіти та пропозиції з їх вдосконалення.

Законодавство Австралії

Закони, прийняті загально-федеральним парламентом (Австралійського Союзу)

Закони, прийняті окремими штатами

Більшість суспільних відносин регулюється *законодавством штатів* – договірні відносини, земельні відносини тощо. До *виключної компетенції Союзу* належить регулювання важливої і значної частини суспільних відносин – пенсійне забезпечення, питання наймання і звільнення, питання правосуддя тощо. Регулювання певної частини суспільних відносин знаходиться у *спільній компетенції Союзу і штатів*. У разі колізій між законами Союзу і штатів пріоритет мають загальносоюзні закони.

Правова система Канади

Своєрідність сучаної **правової системи Канади** значною мірою пояснюється особливостями її історичного розвитку і національного складу населення. Територія майбутньої Канади освоювалась у XVI – XVIII ст. переселенцями з Франції і з Англії, які застосовували правові норми і звичаї своїх країн. Після того, як Канада стала британською колонією, тут закріпилась система англійського загального права, згідно з яким рішення судів вищого рівня набирають сили судового прецеденту. Однак одна з провінцій – Квебек – продовжувала застосовувати французьке право, що вплинуло на формування там значних особливостей правової і судової систем, які залишилися і на сьогодні. Прагнення канадських судів затвердити свої рішення як національні прецеденти тривалий час зазнавало опору з боку Великобританії. Лише з 1982 р. Канада одержала можливість самостійно видавати закони. Був затверджений двопалатний парламент із широкими повноваженнями, в тому – числі законотворчою функцією. Конституційний закон 1982 р. установив, що з цього часу жодний акт британського парламенту не матиме сили в Канаді.

Джерела права у Канаді

**законодавчі
норми, що
видаються
парламентом**

норми права
справедливості, які були
створені наказами лорда
– канцлера в Лондоні у
XV—XIX ст.

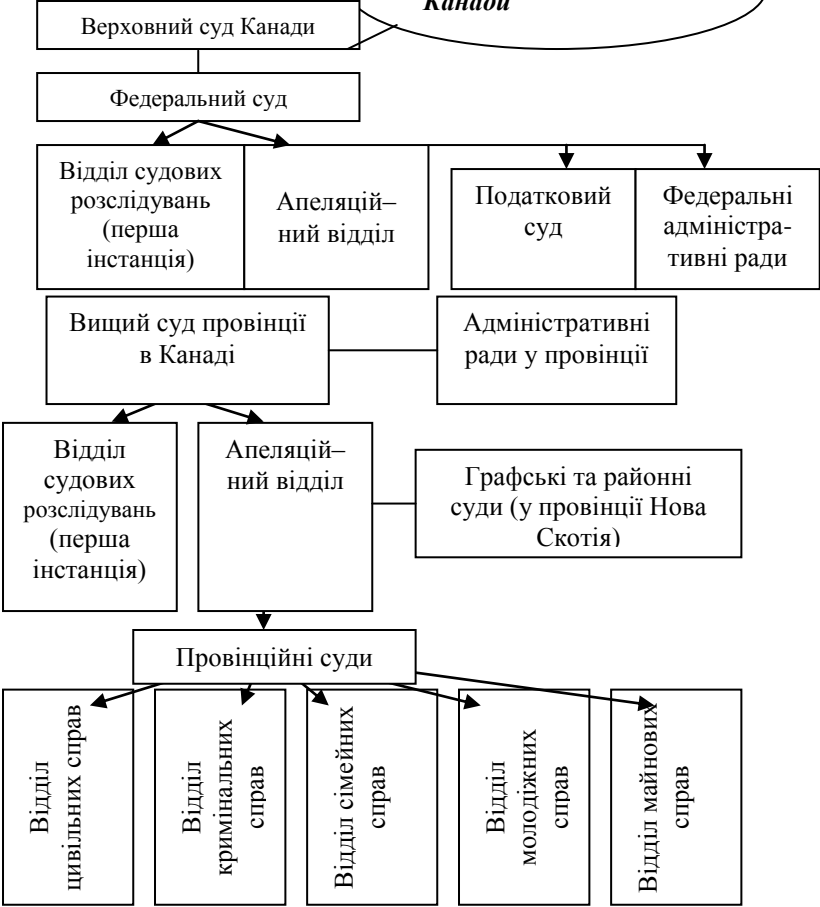
**норми
прецеденти
англійського
загального
права**

Єдність системи канадського загального права забезпечується:

Верховним судом Канади

вищими судами провінцій, рішення яких є загальнообов'язковими для всіх нижчих судових інстанцій.

Судова система Канади

Федеративний устрій Канади передбачає питання розмежування законодавчої компетенції між парламентом держави і законодавчими зборами провінцій (це питання часто ставало предметом гострих дискусій і конфліктів, особливо у 1960 р.).

*До
законодавчих
федератив-
них
повноважень
належать:*

регулювання економіки, торгівлі, мореплавства, грошового обігу та банків, патентів і авторського права, кримінального права і процесу тощо.

*До
компетенції
законодавчих
повноважень
провінцій
відносять:*

питання, що мають місцеve значення (щодо податків на провінційні потреби, освіти, виховання, судочинство в провінціях, цивільний процес та інше).

З 1918 р. в Канаді функціонує Федеральна комісія з правової реформи, серед обов'язків якої – спостерігати за станом законодавства і вносити пропозиції на його вдосконалення. Одночасно була створена Постійна конференція з уніфікації права в Канаді, яка періодично обговорює “модельні” проекти законів, рекомендованих всім провінціям, щоб подолати істотні відмінності в їх законодавстві.

**ОТЖЕ, ОСНОВНІ РИСИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ
КАНАДИ:**

джерелами права є:

законодавчі акти, які видаються парламентом;
норми права справедливості, створені Судом справедливості лорда-канцлера в Лондоні в XV– XVI століттях;

прецедентна норма англійського загального права; рішення судів вищого рівня набувають сили судового прецеденту;

єдність системи канадського загального права забезпечується Верховним судом Канади і вищих судів провінції, яким підпорядковані всі нижчі судові інстанції;

законодавчі повноваження поділені між парламентом і законодавчими зборами провінцій;

1. не має єдиної кодифікованої конституції;
кодифікація цивільного і торгового права проводиться лише в провінції Квебек (Квебекський Цивільний кодекс 1866р., Цивільний процесуальний кодекс Квебеку 1965р.);

в інших провінціях Канади створюються не кодекси, а законодавчі акти, що регулюють значні правові інститути;

велика увага приділяється питанню уніфікації законодавства;

2. загальнофедеральними актами Канади є: Кримінальний кодекс 1955р., Конституційний закон 1791р., Конституційний закон 1982 р., Закон про об'єднання Канади 1840р., Закон про Британську Північну Америку 1867р., Цивільний кодекс 1804р. тощо.

Правова система Нової Зеландії

Сучасна **правова система Нової Зеландії** почала формуватися з 1840 р., коли вона стала англійською колонією. Незважаючи на те, що з 1947 р. Нова Зеландія стала самостійною державою, в ній зберігають чинність британські закони, що приймалися у 1840–1947 рр., якщо в них вказувалось, що вони розповсюджуються на територію Нової Зеландії.

Єдиним джерелом подальшого розвитку законодавства з 1947 р. є акти новозеландського парламенту. Разом з тим система загального права залишається важливим і самостійним джерелом права.

Основні риси правової системи Нової Зеландії:

1. Відсутність поділу права на загальне і право справедливості, що характерне для англійського права.
2. Законодавство країни характеризується впорядкованістю. Перевага надається кодифікації, а не консолідації.
3. Створені акти з найважливіших правових інститутів права. Однак ряд питань цивільного права ще не консолідовані.
4. Закони, як правило, створені за англійським взірцем.
5. Новозеландські юристи визнають існування єдиної для всіх держав, де вона застосовується, системи загального права, а тому визнають й силу судового прецеденту за рішеннями, що приймаються вищими судовими інстанціями в Англії, Австралії, Канаді і т. ін. У той же час рішення вищих новозеландських судів є

**Вищими судовими
інстанціями
в Новій Зеландії є**

Апеляційний суд, який очолює систему новозеландських судів. Він розглядає апеляційні скарги на постанови Верховного суду у цивільних і кримінальних справах та постанови установ адміністративної юстиції (зокрема, господарського суду).

Верховний суд

Правова система Шотландії складалась:

під впливом англійської судової системи, прецедентного права після об'єднання з Англією у 1707 р управляється англійським парламентом і урядом. Правова система Шотландії зберегла свої звичаєві традиції.

зазнавши впливу римського права, має профранцузьку правову орієнтацію (запровадила правову термінологію, поділ права на приватне і публічне, окремі інститути римського цивільного права); немає поділу права на загальне право і право справедливості.

Джерела права сучасної Шотландії:

правовий прецедент

закон

правова доктрина

акт Європейської співдружності

Отже, до сім'ї англо-американського права входять, поряд із Англією та Північною Америкою, Північна Ірландія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Шотландія, а також інші колишні колонії Британської імперії (нині 36 держав є членами Співдружності). Сьогодні близько третини населення світу живе згідно з нормами англо-американського права.

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 7

Мусульманське право

1. Особливості виникнення та загальна характеристика мусульманського права.
 2. Джерела та система мусульманського права.
 3. Основні особливості структури мусульманського права.
 4. Судове право мусульманської правової системи.
 5. Міжнародне право.
- Мусульманське право в сучасному світі.

Мусульманське право почало формуватися приблизно в VII – X ст. в період розпаду родоплемінного устрою і встановлення ранньфеодальної держави на заході Аравійського півострова.

Відповідно до догм ісламу, мусульманське право походить від Аллаха, який відкрив це право і довів його до всього суспільства і конкретно кожної людини через свого пророка Мухамеда.

Мусульманське право – це специфічна система норм, які в релігійній формі виражають волю й інтереси релігійної знаті, які були санкціоновані і підтримані демократичною мусульманською державою.

Мусульманське право розглядають як специфічну правову систему, що існує в рамках ісламської релігії, яка має державний характер і більше, ніж інші світові релігії, пов'язана з правом.

Мусульманське право незмінно виступає як одна зі сторін ісламу.
Ця релігія, як відзначається в наукових джерелах, складається з:

теології, яка встановлює і уточнює, у що мусульманин повинен вірити і у що не повинен;

приписів віруючим, які вказують на те, що вони повинні робити і що не повинні.

ОСОБЛИВОСТІ МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА

на відміну від романо-германського та англо-американського – зв'язок з релігією ісламу. Отже, мусульманське право виступає як одна з форм прояву цієї релігії, що виникла на початку VII ст. н. е. серед арабів-кочівників Аравійського півострова і з часом стала однією зі світових релігій;

особливої уваги нормативним положенням мусульманське право не надає (за винятком детального регулювання окремих видів відносин, наприклад, спадкування), вирішення яких залежало від волі правовірних;

іслам, на відміну від християнства або іудейства, не зазнав переслідувань з боку держави. Навпаки, він став основою створення арабських держав.

Основна мета мусульманського права є

визначення загальних орієнтирів поведінки.

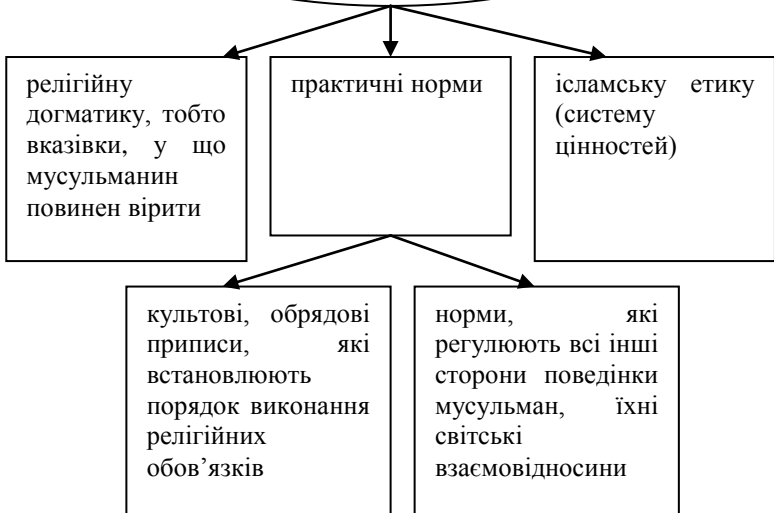
**Складова
частина Ісламу**

ШАРІАТ

сукупність обов'язкових норм мусульманського права, приписів Аллаха, релігійних та обрядових настанов і правил. Ці норми покликані регламентувати не тільки поведінку мусульманина в усіх сферах суспільного та особистого життя, а і його думки й почуття та походять не з ідеї прав, свобод і гідності людини, а безпосередньо з ідеї обов'язків людини перед Аллахом.

Шаріат як релігійний закон являє собою сукупність обов'язкових для дотримання норм і приписів, встановлених Аллахом і переданих людям через пророка Мухамеда.

Він охоплює:

Принципи шариату:

рівності

не поширюється на немусульман, він стосується лише правовірних. Та й навіть серед мусульман немає формальної рівності. Норми шариату також стверджують становище жінки.

братерства

має на увазі обов'язок багатих допомагати бідним. Але у своїй більшості норми шариату найжорстокішими засобами захищають власність та інтереси заможних від зазіхань бідних.

свободи

проявляється, насамперед, у дозволі для "невірних" зберігати свою релігію. У той же час положення шариату проголошують священну війну з "невірними", що сповідують іншу релігію.

справедливості:

вбачається в обов'язку общини і правителя забезпечити кожному мусульманину рівність перед судом. Та реальність цього принципу сумнівна, якщо врахувати те, що правосуддя повинно чинитися судьями (каді), які призначаються правителем, що підзвітний лише Аллаху.

ШАРІАТ заснований на ідеї зобов'язань, покладених Аллахом на людину, а не на правах, які вона може мати, але все ж у ньому відведене місце і для поняття права. Це досягається визначенням певних меж обов'язків (бог покладає на кожного те, що він може нести), а також уточненням обсягу прав, що визнаються за кожним. Неповага до цих прав тягне відповідальність, що накладається мусульманськими судьями.

Цілі та орієнтири шариату визначаються тісним переплетенням релігійно-моральних і правових начал, спрямованих насамперед до совісті віруючого.

Шаріат умовно поділяють на чотири групи приписів:

норми, які встановлюють релігійну догматику Ісламу, що є основою віри мусульман

норми мусульманської моралі і етики

норми, що регулюють відносини віруючих з Аллахом (порядок виконання основних релігійних обов'язків)

норми поведінки між мусульманами та немусульманами

нормативна частина шаріату, тобто "практичні" норми вчинків правовірних **"фікх"**. Ще прийнято ці дві групи називати мусульманським правом у широкому розумінні, до складу якого входять не тільки власне юридичні норми, а й релігійні правила. У вузькому розумінні мусульманським правом називають групу норм, що регулює виключно взаємовідносини між людьми. Враховуючи те, що юридичні норми базуються на релігійних настановах, а держава надавала обов'язковості та забезпечувала примусове виконання значної кількості релігійних обрядових правил, у науковій і навчальній літературі прийнято називати терміном "мусульманське право" право саме в широкому розумінні.

ОКРЕМІ ПРИПИСИ КОРАНА І СУНИ, які мають юридичний характер. Ніхто з мусульманських юристів не сприймає Коран і Суну в якості книги права чи в якості кодексу мусульманського права, швидше – як фундаментальну богословську працю.

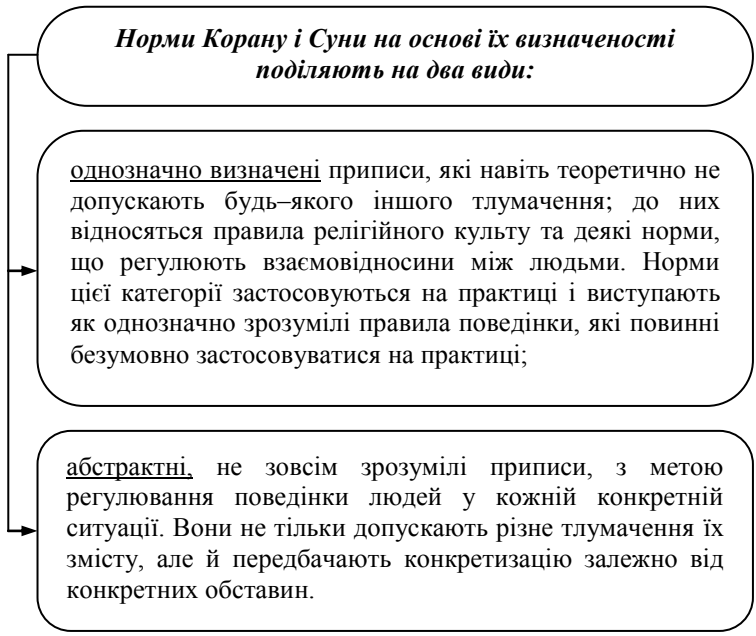
У складі мусульманського права виділяють дві групи взаємопов'язаних норм:

НОРМИ, СФОРМУЛЬОВАНІ МУСУЛЬМАНСЬКО-ПРАВОВОЮ ДОКТРИНОЮ на основі “раціональних” джерел – єдиної думки найбільш авторитетних правознавців (“ІДЖМА”), умовиводів за аналогією (“КІЯС”). В якості основоположних норм вважаються норми першої групи, особливо ті, які записані в Корані.

Найголовнішим з матеріальних джерел є **КОРАН**, в якому містяться проповіді Магомета, нав'язані безпосередньо Аллахом, а також подані у переказах Мухамеда древні легенди і навчання та низка його полемічних виступів проти християнства та іудейства.

СУНА – книга, в котрій зібрані розповіді про життя і діяння пророка Мухамеда; вона складалась протягом декількох століть (з VII до IX ст.).

Коран пролизує такі основні положення й ідеї:	про незрівнянну могутність, абсолютну владу й авторитет Аллаха;
	про чистоту і незаперечність мусульманської віри, непримиримість її самої і її носіїв до інших вір і їх носіїв;
	положення релігійного і філософсько-релігійного змісту (приписи бути справедливим і вдячним, щедрим тощо);
	положення, що розглядаються суто в юридичному плані або дають можливість для прояву правової ініціативи у встановлених релігійних рамках.

Норми Корану та Суні є вічні та незмінні оскільки мають божественне походження. Однак ці джерела не містять яскраво відображених і чітких нормативних положень, вказівок на права і обов'язки сторін, деякі приписи суперечливі за своїм змістом. Крім того, внаслідок виникнення нових суспільних відносин, з плином часу, приписи Корану і Суні недостатні, як соціальні регулятори вони не відповідають потребам суспільного життя.

ЦЕ ПРИЗВЕЛО
ДО

виникнення численних прогалин.

Для усунення прогалин у праві, крім Корану і Суні, джерелом мусульманського права було визнано **ІДЖМУ**, яка представляла собою збірку рішень знавців ісламу (муджатахідів) щодо вирішення питань, неврегульованих вищевказаними джерелами. Це, по суті, розширені тлумачення положень Корану і Суні, які запроваджувались як нові загальнообов'язкові правила поведінки.

У нинішній час Іджма є єдиною догматичною основою мусульманського права. Сучасний суддя шукає мотиви для вирішення справи не в Корані, а в книжках, де викладені рішення, підтверджені Іджмою.

Необхідно підкреслити, що в наш час Коран та Суна залишаються основними джерелами мусульманського права, а Іджма — формулює конкретні норми права, що застосовуються у конкретних ситуаціях.

При виробленні Іджми давні знавці богослов'я і права незмінно виходили з двох постулатів—догм:

єдність і непогрішність мусульманського суспільства, яке "ніколи не прийде до помилкового рішення"

чистота і непорушність мусульманської віри, яка виходить від Аллаха.

Ці дві догми дозволили визнати релігійну і юридичну силу узгоджених думок і рішень авторитетних богословів і юристів, які навіть безпосередньо і не впливають з Корану чи Суні.

З XI ст. всередині мусульманського світу співіснують різні школи, які по-своєму тлумачать Коран і Суну і в основному поділяються на дві групи:

сунітське право

складалося з багатьох шкіл, поширених у Сирії, Афганістані, Саудівській Аравії, Пакистані

шиїтське право

складалося з багатьох шкіл, поширених в Ірані, Іраку

У юридичному відношенні різниця між школами була незначною. Основна відмінність – у вирішенні питання про наступність верховної світської та релігійної влади, у визнанні канонічними деяких релігійних джерел. Залежно від того, чиї прибічники (сунітських чи шиїтських шкіл) знаходяться при владі у державі, таке джерело, такий тип іджми буде керівним.

Різке зростання значення праць засновників і найавторитетніших теоретиків цих шкіл як джерела мусульманського права зумовило те, що їхні праці стали основою науки про мусульманське право – **правової доктрини (Фікх)**.

Незважаючи на теоретичний характер, дослідження самі собою стали безпосередньо чинним правом, адже їх змістом було обґрунтування рішень, які приймалися суддями. Після того, як судді при розгляді конкретних справ почали обґрунтовувати свої рішення доктриною тієї чи іншої школи, стало можливим говорити про те, що “мусульманське право в своєму сьогоднішньому вигляді є в основному доктринальним”.

**З позицій
романо–
германської
сім'ї**

ІДЖМА та *ФІКХ*, більш нагадують спосіб його тлумачення, ніж джерело права. На відміну від романо–германської системи права, де тлумачення не є самостійним джерелом права, в мусульманській правовій системі вирішення конкретної справи здійснюється шляхом аналогії.

Ще одне джерело мусульманського права:
КІЯС – висновок за аналогією

Суть кіяса полягає в застосуванні тих чи інших встановлених Кораном, Суною чи іджмою приписів до нових, не передбачених цими джерелами права, випадків. Вирішення конкретної справи ґрунтується на аналізі та тлумаченні випадків життя пророка, його висловлювань та повчань, які мали відношення до аналогічних або подібних ситуацій. Такий підхід дає можливість для усунення прогалин і протиріч, що містяться в нормативних приписах Корану і Суни.

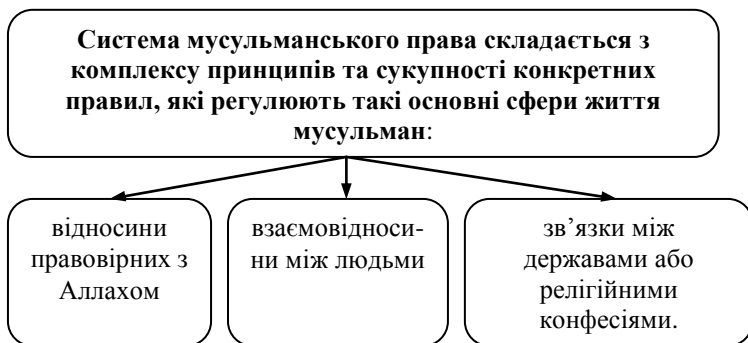
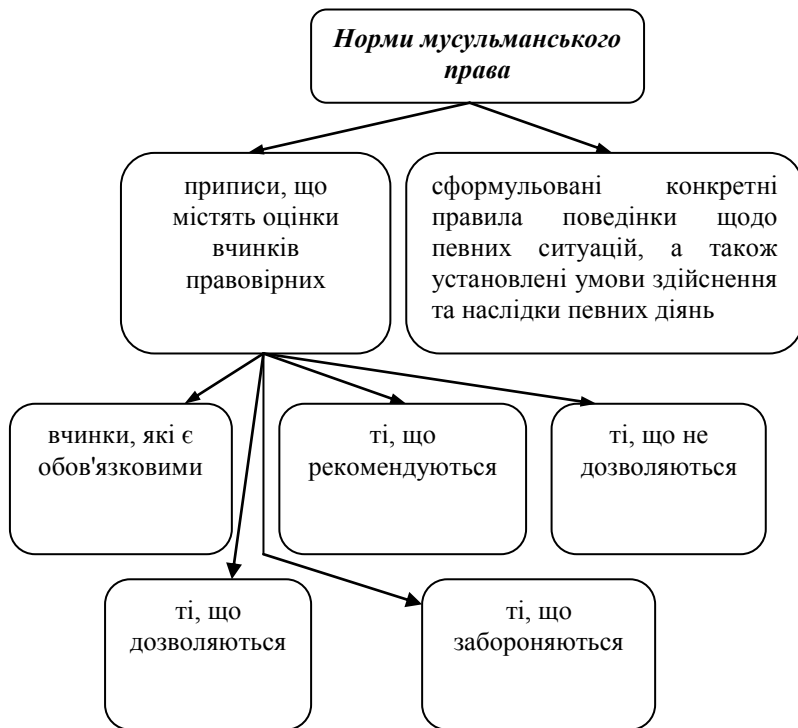
*Головна цінність
мусульманського права,
на думку ісламських
правознавців, –*

невизначеність його змісту і форми. Вони стверджують, що; ґрунтуючись на загальних принципах шариату і використовуючи ті чи інші джерела, їх комбінації, завжди можна підібрати норму до будь якого випадку. У цьому сутність універсальності і гнучкості шариату.

Мусульманське право незмінне, але в той же час слід відзначити його гнучкість. Між цими рисами немає протиріччя. Навіть в країнах Заходу право довгий час вважалось незмінним. Але, якщо в цьому була необхідність, знаходились способи затвердити нові норми, не змінюючи самого права. Втручання лорда-канцлера в Англії, претора в Римі – найбільш очевидні прояви цього розвитку. Так відбувається і в країнах мусульманського права. На сьогоднішній день право залишається незмінним, але проводяться серйозні законодавчі реформи.

**Норма права у
мусульманській
юриспруденції**

– загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене верховним законодавцем – Аллахом, яке може формуватись прямо – через одкровення, або опосередковано – через висновки, зроблені найвидатнішими знавцями шариату на основі тлумачення волі Аллаха. Абсолютна більшість норм мусульманського права має імперативний характер, і дуже рідко зустрічаються норми диспозитивні. Причиною цього є колективістська суть норм мусульманського права, які спрямовуються на задоволення загальних потреб усіх мусульман. У дійсності ця особливість є виразом спрямованості мусульманського права на фіксацію обов'язків мусульман, а не їх прав.

Вчені-мусульманісти поділяють своє право на такі

Норми, які встановлюють правила, пов'язані з відправленням релігійного культу, тобто ритуальні норми.

Норми, які встановлюють приписи щодо особистого статусу правовірних (Особистий статут). Вони поділяються на такі інститути, як шлюб, розлучення, заповіт, наслідування "за законом", опіка, обмеження правоздатності та деякі інші.

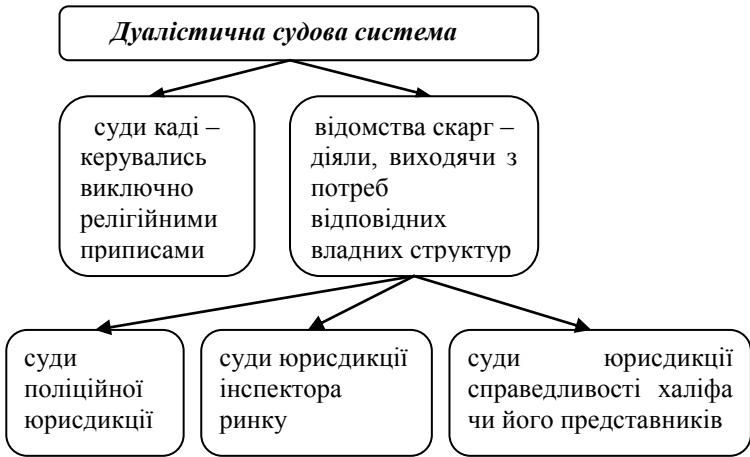
Норми цивільного права, що склалися з приписів, які стосуються питань власності, угод та їх забезпечення, виконання зобов'язань тощо і формулювались у Корані по-різному.

Групу "владних норм", в яких об'єднуються приписи, спрямовані на врегулювання державно-та адміністративно-правових (зокрема, фінансових) відносин.

Норми деліктного (кримінального) права. Воно покликане забезпечити захист п'яти основних цінностей ісламу, а саме: релігії, життя, розуму, продовження роду та власності.

Звичай не входить в мусульманське право і ніколи не розглядався тут як джерело права, інакше мусульманське право втратило б одну зі своїх характерних рис – однаковість для будь-якої з громад віруючих. Але це не означає, що звичай зовсім не застосовується. Мусульманське право займає стосовно звичаю приблизно таку позицію, як західне право до мирової угоди, яка в деяких випадках визнається суддею. Зацікавленим особам дозволено у певних ситуаціях організувати свої відносини і регулювати свої конфлікти без втручання права.

Звичай не може рекомендувати діяння, котрі право забороняє, чи забороняти те, що право визначає обов'язком, але звичай може зобов'язати до тих діань, які правом рекомендуються чи дозволяються, а також заборонити те, що право допускає чи ганить.

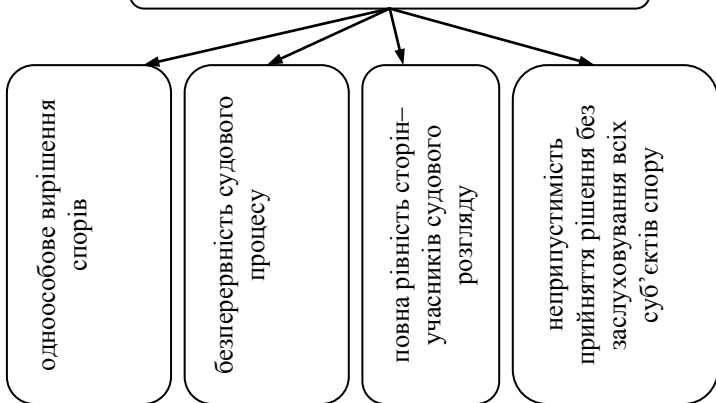
Верховним суддею визначається правитель мусульманської держави, що надає право здійснювати правосуддя своїм намісникам, які, в свою чергу, призначали суддів з-поміж духовних осіб – знавців мусульманського права "каді". Вони фактично і займалися розглядом абсолютної більшості судових справ.

Незважаючи на те, що інститут судочинства вважався дуже важливим у суспільстві і відігравав у мусульманському світі величезну роль, відношення населення до нього і до самої посади судді було суперечливим. З одного боку – посада судді звеличує людину, забезпечує їй повагу, а з іншого – викликає у людей страх, сприймається як випробування і справжнє лихо. Приймаючи посаду судді, людина стає на небезпечний шлях, адже може прийняти неправильне рішення, проявити зверхність і честолюбство. За такі та інші проступки, згідно з ісламськими канонами, суддю чекає в "наступному житті" сувора кара.

судове право

– норми, які регламентують порядок утворення, функціонування і компетенцію органів, покликаних здійснювати правосуддя. На ранніх стадіях розвитку суспільства мусульманські судді керувалися переважно релігійними канонами, тлумаченнями вчених–богословів. Закони як акти, видані вищими органами державної влади, довгий час не визнавалися в мусульманському праві. Однак теорія і практика застосування мусульманського права не відкинула різного роду регламенти, угоди і звичаї, які не вважаються джерелами права, не входять в зміст мусульманського права, а існують поряд з правом.

Принципи діяльності мусульманських суддів (каді):

Об'єктивну обґрунтованість деяких елементів доказової бази перевірити було неможливо, що відкривало необмежений простір для свавілля кадї.

Але у кадї не було спеціального апарату примусу, здатного забезпечити швидке і точне виконання його вироків. Такий апарат був у розпорядженні світської влади. Тому поступово розгляд кримінальних справ вийшов з компетенції суду кадї і перейшов до судів компетенції правителя, його намісників та поліції.

Галузь "СИЙАР"

утворює група специфічних норм, що регулюють взаємовідносини мусульманської держави з іншими державами, напрямки міжнародної політики. Зокрема:

регламентація питань війни і миру, включаючи визначення підстав і меж ведення "джихаду" — священної війни з відступниками і ворогами Ісламу,

встановлення особливостей правового статусу різних груп населення в залежності від їх ставлення до Ісламу,

порядок розподілу воєнної здобичі,

відносини мусульманської общини з представниками інших релігій.

Ця галузь об'єднує:

норми міжнародно-правового характеру

приписи, що регулюють відносини виключно в межах держави

Мусульманське право, на відміну від інших правових систем, включає і норми міжнародного права як правила, що сформульовані у внутрішніх джерелах, а не вироблені шляхом міжнародного співробітництва. Отже, мусульманське міжнародне право, по суті, не відрізняється від інших галузей права. Його норми є загальнообов'язковими і забезпечуються такими ж засобами, як і всі інші правила поведінки шаріату.

*Певні зміни у правових системах мусульманських країн
обумовили розвиток традиційних і виникнення нових
суспільних відносин.*

Ці зміни чітко окреслюються у трьох напрямках:

По–перше, це запозичення мусульманським правом деяких ідей, принципів та норм, притаманних романо–германському чи англо–американському праву. Це, зокрема; виявилось у тому, що в питаннях, які виходять за межі особистого статусу і не стосуються священних основ ісламу, застосування норм власне мусульманського права поступається нормам, запозиченим у романо–германському чи англо–американському праві. Ці норми впроваджувались законодавчо або поступово встановлювались судовою практикою. В результаті цього в таких галузях, як державне, процесуальне, торгове, трудове право в наш час діє небагато норм, які безпосередньо впливають з класичного мусульманського права.

По–друге, це кодифікація норм, які стосуються особистого статусу, і яких не торкнулось запозичення певних норм, концепцій романо–германського та англо–американського права. Першою кодифікацією мусульманського права, що набрала сили закону в галузях сімейного права та спадкування, був іранський Цивільний кодекс (1927–1935 рр.). Нині кодифікація у названих сферах на вищому чи нижчому рівнях відбулась практично в усіх мусульманських країнах.

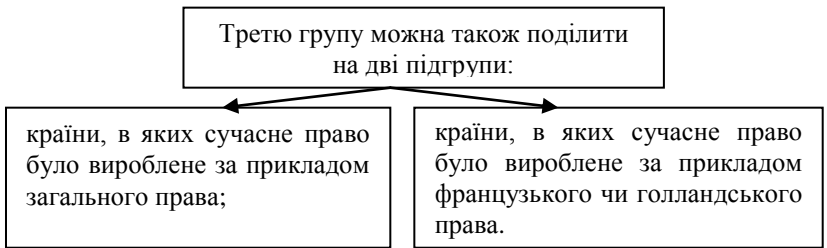
По–третє, це обмеження, а подекуди повне скасування діяльності традиційних судів, що забезпечували неухильність застосування шариату. Цей процес обумовлений запозиченнями і кодифікацією мусульманського права, внаслідок чого з'явився значний масив норм, що вже були результатом заснованої на сучасних суспільних потребах правотворчості держави, а не тлумачення архаїчних новел Корану та Суні.

За широтою застосування норм класичного мусульманського права та рівнем їх впливу на чинне законодавство Р. Давид поділяє мусульманські країни на декілька груп:

Першу групу становлять держави з мусульманським населенням, які входили до складу колишнього СРСР – радянські республіки Середньої Азії, а також Албанія. Довгий час іслам тут державою не визнавався, насильно впроваджувалося радянське право, засноване на інших принципах, ніж принципи ісламу. Після розпаду Радянського Союзу у цих державах вбачаються різні за своєю активністю процеси відновлення принципів та норм шаріату. На вищому рівні проголошується курс на відродження цінностей ісламу. У державних символах підкреслюється належність до мусульманського світу. У деяких галузях нового законодавства цих країн все помітнішим стає вплив положень мусульманського права.

Другу групу складають Афганістан, Кувейт, Бахрейн, Катар, Саудівська Аравія та інші країни, в яких мусульманське право застосовується максимально широко. У них існують законодавчі, аж до конституційних, приписи про обов'язкову відповідність усіх аспектів суспільного життя та нормативного їх регулювання шаріату. Введено суворі покарання за порушення положень шаріату.

Третю групу утворює більшість арабських країн (Єгипет, Сирія, Мавританія та ін.). У конституціях цих країн відведено особливе місце ісламу та мусульманському праву. Норми галузей права фактично відтворюють положення традиційних мусульманських доктрин. Але в деяких галузях права набирає сили тенденція до врегулювання відповідних суспільних відносин державними правовими актами, позначеними впливом європейського права.

Географія поширення мусульманського права дуже велика, адже сьогодні в світі більш ніж 700 мільйонів чоловік сповідує іслам. Мусульманське право розповсюджене в країнах Арабського Сходу, в мусульманських общинах Африки, в деяких балканських країнах і регіонах. Вплив мусульманського права через прихильність до ісламу відчувається і в країнах, які належать до інших правових сімей, зокрема, слід відзначити мусульманське населення України (кримські татари).

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ № 8

Сім'я традиційного права

1. Загальна характеристика сім'ї традиційного права.
2. Звичаєве право Африки.
3. Далекосхідне право:
 - 3.1 Китайське право;
 - 3.2 Японське право.
4. Індуське право.

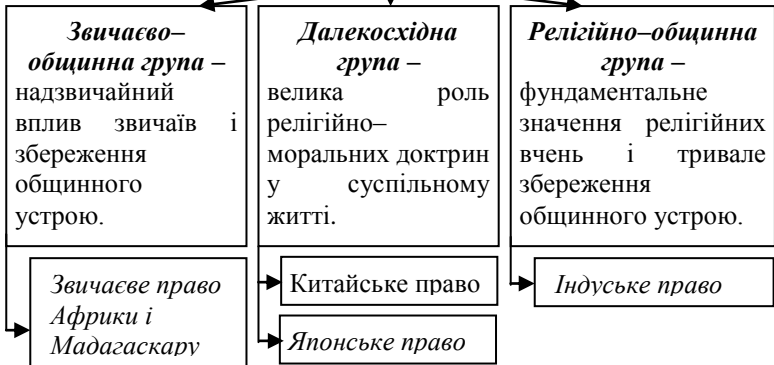
Традиційний тип правової системи – сукупність національних правових систем держав, загальними рисами яких є спільність закономірностей і тенденцій розвитку на основі норм–звичаїв, норм–традицій як основних джерел права, що становлять собою єдність юридичних, моральних, міфічних приписів, які склались природним шляхом і визнані державою.

**"традиційне"
суспільство**

суспільство, яке є антиподом сучасного "індустріального" чи "постіндустріального" суспільства. З погляду вчених, відмінність традиційних та індустріальних суспільств залежить від того, наскільки соціальні структури здійснюють ті чи інші соціальні функції та від соціальної ролі індивідів, тобто, яку роль у регуляції повсякденної поведінки відіграють звичаї, соціальна злагода і неформальний контроль.

Традиційні суспільства – це, можна сказати, перехідні суспільства, кожне з яких мало свій шлях розвитку.

У сім'ю традиційного права входить велика кількість держав зі специфічними правовими системами, які можна умовно згрупувати:

Деякі науковці, котрі не виділяють мусульманське право в окремий тип правової системи, відносять його, як і індуське право, до релігійно-общинної групи сім'ї традиційного права. Зокрема, проф. О. Ф. Скакун мотивує це такими причинами:

Мусульманське право має відверто релігійний зміст.

Мусульманське право має релігійно-общинний принцип застосування.

ТРАДИЦІЙНЕ
ПРАВО

– природне право соціальних спільнот, якого іноді додержується більшість населення. Це дуалістичне право з огляду на наявність елементів європейського і звичаєвого права, його існування у формі писемного й неписемного права, звичаю та релігійного закону.

В основі системи джерел традиційного права і нині домінує правовий звичай. **Специфічними рисами правового звичаю є:**

тісний зв'язок з релігійними нормами, обрядами, родовими культурами;

поширення чинності не за територією, а за колом осіб, тобто його чинність має персоналізований характер;

локальність, тобто поширеність серед невеликих соціальних груп;

наявність конкретних ознак правил поведінки;

безперервність та одноманітність дотримання;

давність виникнення, однак ця ознака може мати різноманітне тлумачення;

правова сила як визнання правила певною спільнотою чи його санкціонування державою. Останнє можливо у вигляді визначення компетенції судів вирішувати справи на підставах звичаєвого права чи закріплення законодавством.

Якщо виникає колізія між звичаями різних етнічних спільнот чи законодавством, то вирішується вона по-різному:

формуванням спеціального колізійного законодавства

у ході застосування звичаєвого права судами та іншими органами юрисдикції за їх розсудом

Для іноземців дослідження звичаїв – досить проблематичне завдання, що пояснюється:

→ невідповідністю термінології європейського словника і місцевих специфічних понять;

→ відсутністю писемних пам'яток, які б дозволили орієнтуватися в масиві звичаїв і вивести якісь загальні принципи.

Через неписемну форму звичаїв, їх різноманітність і незмінність у часі вони:

формалізуються і закріплюються у національному законодавстві як приписи законів та інших нормативних актів держави.

втрачають свою роль у регулюванні найбільш важливих суспільних відносин, особливо у сфері публічного права.

Слід відзначити, що в окремих сферах суспільного життя ефективність чинності звичаїв вища, ніж формалізованого права, що обумовлюється міцністю родинних зв'язків, поширеністю традиційної свідомості.

Поняття “ЗАКОН” в
традиційних
суспільствах досить
різноманітне

У країнах, які зазнали
впливу французького
права, закон – це акт
тільки парламенту,
причому закони
приймаються з
обмеженого кола
питань суспільного та
державного життя.

У колишніх англійських
колоніях під законом, у
вузькому значенні,
найчастіше розумівся
спільний акт парламенту і
президента (Індія, Пакистан,
Кенія), а у широкому – будь-
яка писана чи неписана
норма, на підставі якої можна
звернутися за захистом в суд.

Судовий прецедент в країнах традиційного права
застосовується переважно у випадках:

прогалин у
законодавстві

санкціонування
прецедентного
права Англії як
чинного
законодавства
країни

санкціонування
судового
прецеденту як
офіційно
визнаного
джерела права

*Своєрідність групи
правових систем
африканського
континенту*

- ✓ звичаєве право добровільно визнається більшістю населення регулятором суспільних відносин, особливо за межами міст;
- ✓ звичай в Африці є головним джерелом права, він встановлює правила організації суспільства як у політичній, так і в економічній сферах, регулює сімейні відносини, правила обміну, норми кримінального права і процесу;
- ✓ світогляд африканців не визнає ідеї прогресу, не сприймає будь-яких впливів і діянь, які змінюють сталу, звичну ситуацію;
- ✓ в африканських звичаях головна увага звертається на обов'язки і фактично немає місця поняттю суб'єктивного права;
- ✓ інтерес африканців зосереджений на групах (триба, каста, селище тощо), общинні зв'язки переважають над індивідуальними. Причому звичаєве право не є єдиним для всіх общин. Норми–звичаї численні, і кожна група має свої. Різноманітність звичаїв, їх розрізненість, значний вплив міфології, відсутність письмової форми викладу не дозволяють ефективно використовувати їх для створення африканських національних правових систем за прикладом європейських.

Джерела права країн Африки в сучасних умовах:

традиційно–звичаєві норми;

норми і принципи, що були привнесені в період колоніального панування законами чи іншими актами європейських держав;

норми загальнотериторіального права, які створювались в результаті проведення кодифікації з врахуванням норм звичаєвого права, а також нормативних актів європейських держав з пріоритетним запозиченням норм англійського права;

норми африканських міждержавних об'єднань;

норми міжнародного права.

Звичаї склались для того, щоб регулювати відносини між членами одного і того ж суспільства або споріднених за способом життя суспільств. Право, “імпортоване” із Заходу, стало необхідним, щоб регулювати життя європейців і їх відносини з туземцями, а також відносини між туземцями, які входять в громади з різними звичаями. Західне право стало своєрідним *jus gentium*, яке застосовувалось до відносин, що виходили за межі звичаєвого права.

**Звичаєве
право**

– сукупність моральних, релігійних, правових норм, а також ритуалів, які відображають повагу до предків, зв'язок з навколишньою природою, “духами” і іншими надприродними силами.

**Проф. В. В. Конєйчиков виділяє такі характерні
риси африканського звичаєвого права:**

неписемна форма;

тісна єдність правових і моральних норм;

домінування ідеї примирення при вирішенні конфліктних ситуацій;

різноманітність звичаєвих комплексів, обумовлених численністю етнічних спільнот навіть у межах однієї країни;

поєднання елементів соціальних звичаїв і релігійних норм;

воно є правом спільнот, а не індивідів;

наявність відповідальності спільноти чи групи людей за порушення, скоєні їх членами;

на відміну від позитивного, для звичаєвого права не існує поняття суб'єктивного права індивіда;

інститутам сімейного, земельного, спадкового права притаманний корпоративізм у визначенні прав та обов'язків;

дуалізм офіційного і звичаєвого права.

**Передумови для трансформування звичаєвого права
були створені в період колонізації:**

традиційні племінні постанови про врегулювання
конфліктів поступово змінилися правовими нормами
західного взірця;

місцеві суди, що будували на основі норм звичаєвого
права, перейшли до розгляду справ з урахуванням
європейського права;

введені закони, які (не відмінюючи норм звичаєвого
права) відкрили можливість місцевим жителям регулювати
свої відносини нормами іноземного (колоніального) права;

відмінені звичаї, котрі визнані негуманними (рабство,
заподіяння каліцтва тощо).

Процеси деколонізації обумовили:

вилучення елементів
законодавства, які
закріплювали
дискримінацію, колоніальну
залежність африканських
країн;

подальше обмеження дії
норм звичаєвого права, їх
уніфікацію та створення
єдиної національної
правової системи.

Для більшості Африканських держав загальними тенденціями стали:

Проведення уніфікації звичаєвого права, відмова від непродуманого дроблення права (на Мадагаскарі в 1957 р.);

Включення діючих звичаїв у галузеві кодекси й інші нормативні акти (з ігноруванням звичаїв інших народів, соціальних груп, які проживають на території даної держави);

Запозичення норм зобов'язального, торгівельного, адміністративного, кримінального і інших галузей права у колишніх метрополій при створенні національних кодексів;

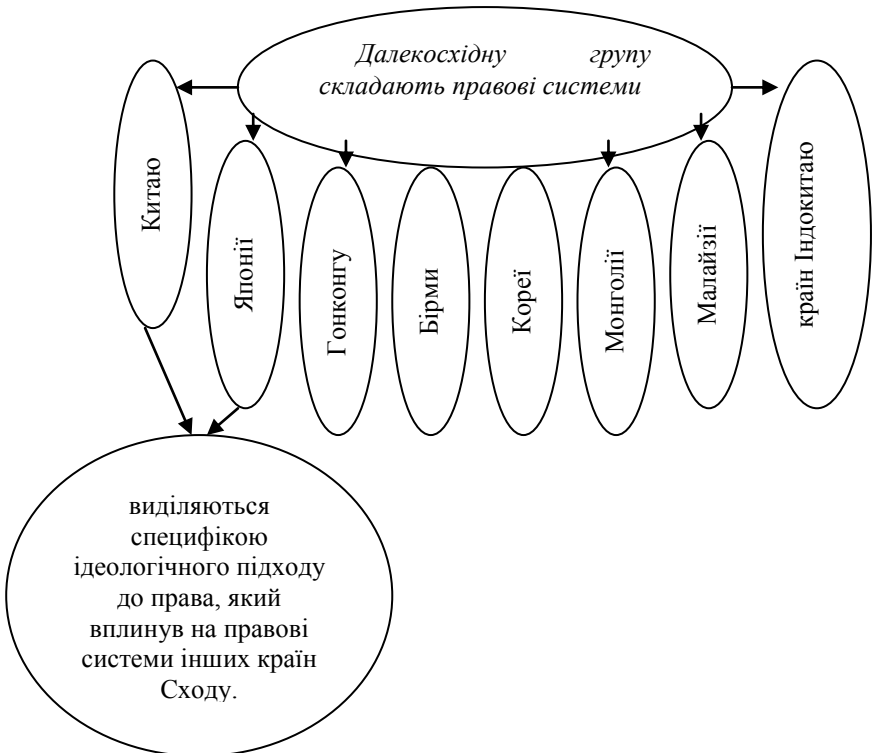
Формування загальнотериторіального права, створення єдиної національної правової системи в межах своєї території, що стало можливим і необхідним в умовах деколонізації країн Африки й Мадагаскару;

Проведення законодавчої роботи;

Збереження глибоких відмінностей між правовими системами країн, які пережили колоніальну залежність від Франції та Бельгії, і країн – колишніх англійських колоніальних володінь.

Але слід відзначити стійкість традиційного способу життя африканців: будь-які нові закони, особливо ті, які спрямовані на принципові реформи сімейних структур, зіштовхуються з протидією населення і не змінили способу життя більшості. Переважна частина населення продовжує жити так, як жили їх пращури. Законодавчі норми розглядаються швидше як модель, покликана керувати поведінкою людей, а не як звернений до них обов'язковий припис.

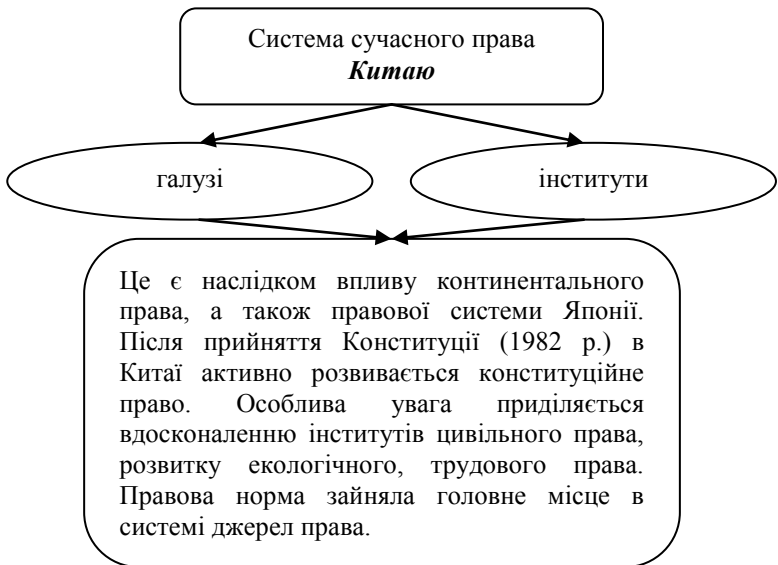
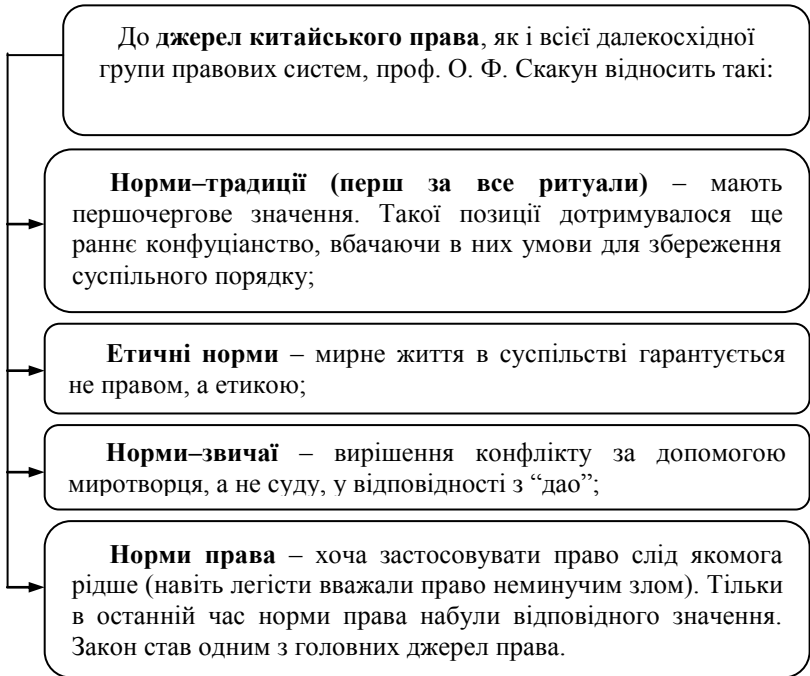
Далекосхідна група правових систем – це сукупність правових систем, в основі формування яких лежать не норми права (на відміну від континентального, загального і змішаних типів правових систем), а норми моралі, звичаї, традиції. Ними визнається як закон, так і судові рішення. Велике значення надається ритуалу. На відміну від інших правових сімей, у далекосхідних суспільствах позитивне право не визнається як соціальна цінність, добро.

**Своєрідність
групи
далекосхідного
права:**

- ✓ взірцем для устрою суспільства завжди була гармонія природи;
- ✓ метою неписаних правил (звичаїв), освячених традицією, є забезпечення соціальної гармонії, знаходження компромісу, який досягається без застосування закону;
- ✓ роль права з його формалізмом і зовнішнім примушуванням оцінюється невисоко, воно швидше має субсидіарну функцію. Вважається, що за допомогою права можна встановити початковий ступінь порядку, який характерний для варварських народів. До суду тут звертаються і, відповідно, право застосовується тільки тоді, коли вичерпані всі інші засоби вирішення конфлікту і встановлення порядку;
- ✓ при розв'язанні конфліктів головним є примирення сторін, а не визначення, хто правий, а хто винний, чи застосування примусу для покарання порушників. Соціальний порядок повинен охоронятися і забезпечуватися переважно методами переконання, технікою посередництва, самокритичними оцінками поведінки, поміркованістю і злагодою.

Китайське право – це система етичних, релігійних, правових норм, що підтримуються державою і склалися на основі філософсько–моральних концепцій даосизму, конфуціанства, легізму, які розглядають право тією чи іншою мірою як зло, а традиції, етику – як домінуючі засоби збереження суспільної злагоди та гармонії.

Проте, інтерес що проявився до права в останнє десятиріччя, не дає підстав забувати про вікові китайські традиції, в яких не було місця праву. На сьогодні тут існує законодавство, студенти вивчають право, але це не означає, що в реальному житті відбувається судочинство (хоча є суди і судді), люди радше звертаються до посередників за місцем проживання (квартальні ради). Потрібні ґрунтовні зміни менталітету, щоб сформувалася справжня китайська правова система.

Можна виділити два історичних періоди у розвитку **японського права**

період до 1853 р.; його найхарактерніші риси:

- ✓ вплив стародавньо-китайських релігійно-філософських ідей і теорій, конфуціанства;
- ✓ структура нерівності, чітке розмежування і принцип ієрархії суспільних класів;
- ✓ відсутність ідеї права, яке підмінялося гирі – комплексом норм поведінки індивідів у відносинах між собою у різних життєвих ситуаціях.

період вестернізації, який характеризується:

- ✓ руйнуванням структури японського суспільства;
- ✓ орієнтацією на західні зразки побудови демократичної держави;
- ✓ жвавим розвитком капіталістичних відносин, промисловим підйомом;
- ✓ активним перекладом і підготовкою кодексів за допомогою французьких, німецьких і навіть англійських юристів, виробленням юридичної термінології тощо.

Джерелами права сучасної Японії є:

Нормативно–правовий акт (закон, урядові укази чи інші акти підзаконного характеру). Заборонено видавати урядові укази з питань кримінального покарання без дозволу на те відповідного закону. Передбачений закон контрасигнатури, тобто всі закони і урядові укази підписуються компетентними державними міністрами і візуються Прем'єр–міністром;

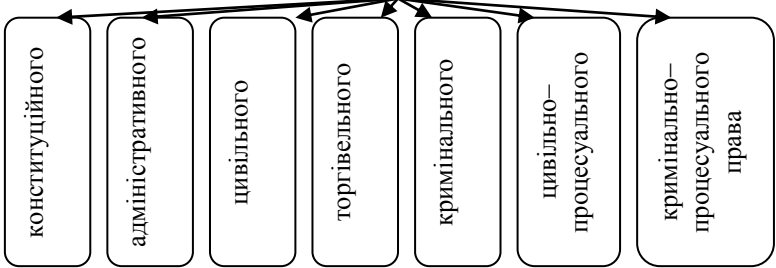
Нормативно–правовий договір (має широке розповсюдження);

Норми–звичаї, норми–традиції (гірі) – відсилки до них містяться в Цивільному і Торговому кодексах. Наприклад, коли мова йде про риболовний промисел тощо. Однак сфера їх використання скорочується;

Судовий прецедент – формально не вважається джерелом права. Однак постанови Верховного суду сприймаються судами (і нерідко державними установами) як нормативні акти, які повинні неухильно виконуватись.

Слід відзначити, що право, скопійоване за західним зразком, за суттю, регулює незначну частку суспільного життя Японії, оскільки воно передбачає наявність у суспільства вільних індивідів, а японське суспільство ще не звільнилося від сталих поглядів і способу мислення. Японці досить байдужі до ідей свободи і людської гідності, що коріниться в їх історії, вони сприймають право як апарат примусу, який існує для нав'язування волі правителів. Хоча, безумовно, сьогодні відбувається певна еволюція поглядів (особливо серед молоді).

До другої світової війни
система права Японії
складалась з галузей:

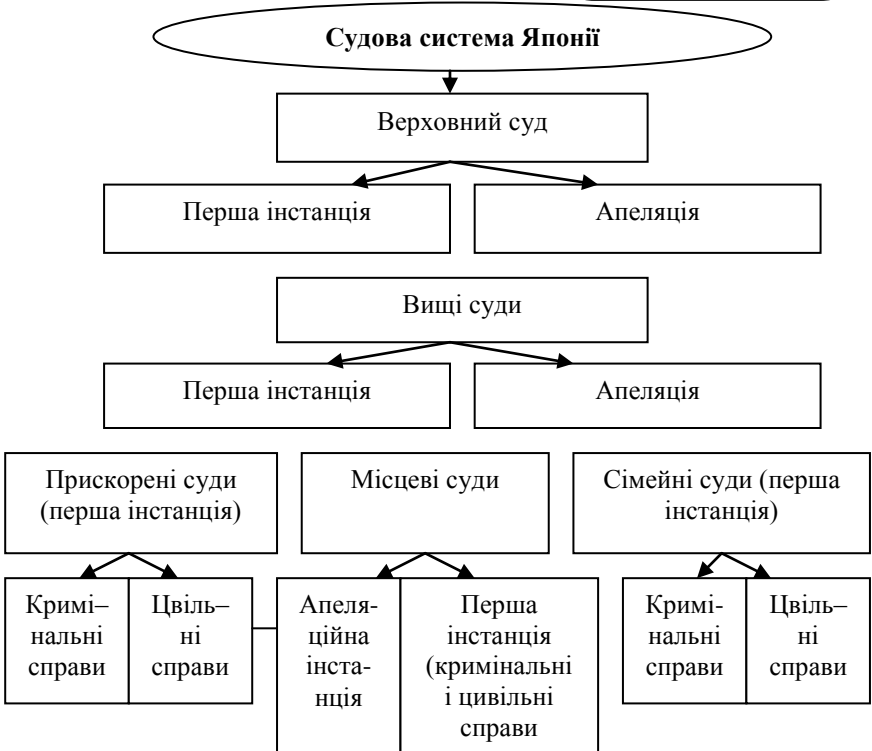
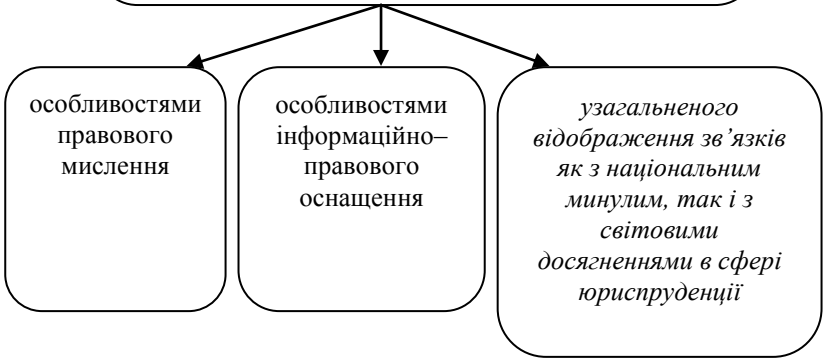

**Правова система Японії перейняла з системи
континентального права:**

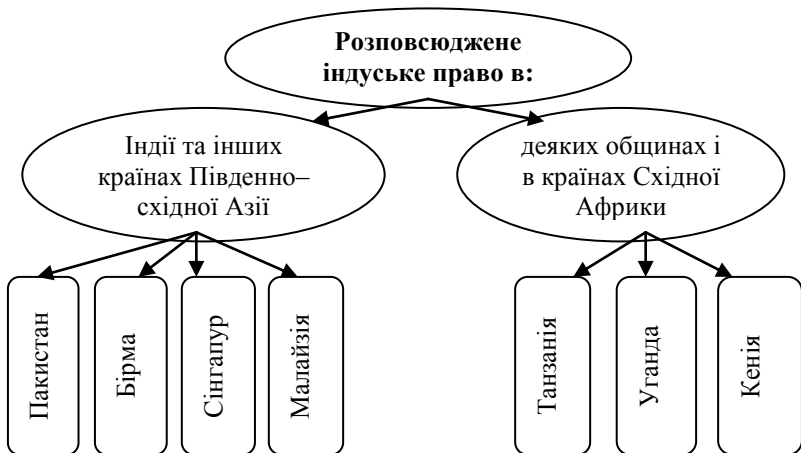

У період післявоєнних реформ, проведення яких контролювалось американською владою, японська правова система була "американізована". Оновлені традиційні галузі права. Фактично було створено заново конституційне право. Оформились нові галузі – право людини на соціальне забезпечення, господарське, екологічне право. Виокремились підгалузі медичного, освітнього права.

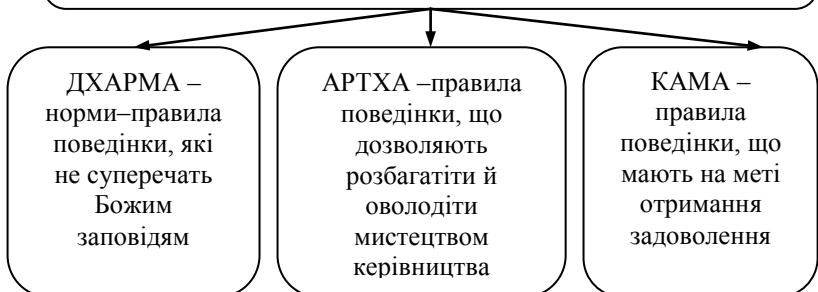
Діюча в теперішній час система законодавства Японії створювалася, починаючи з кінця XIX ст. Її можна назвати змішаною, оскільки, хоч і безсистемно, але ті чи інші елементи континентального й загального права були запозичені. Своєрідність законодавства в значній мірі визначається:

Індуське право – сукупність релігійних, моральних і правових норм, яка склалась на основі релігії індуїзму і підтримується державою. Воно також віднесене до традиційної правової сім'ї, оскільки сформувалося в Давній Індії під помітним впливом міфологічних і релігійних уявлень, об'єднаних в індуїзм, і разом з ним досі зберігає своє регулююче значення. Воно тісно пов'язане з традиційними індуськими соціальними інститутами – общиною, варварсько–кастовою структурою, які характеризуються стійкістю та властивістю пристосовуватись до мінливих умов життя.

Здавна правила поведінки людей викладались в збірках – шастрах. У них класифікувались норми у відповідності з трьома принципами (доброчинність, інтерес, задоволення):

**ПОЗИТИВНЕ
ІНДУСЬКЕ
ПРАВО**

– це, в цілому, звичаєве право. Релігійна норма могла домінувати в різному ступені над нормою–звичаєм, впливати на неї, змінювати її за допомогою тлумачення звичаю. Проте норми–звичаї, різні у кожній касті, займали важливе місце в регулюванні відносин як всередині цієї касті, так і за її межами. У випадку відсутності норми в законі суддя міг вирішувати справу на свій розсуд і у відповідності зі справедливістю, що залежало від звичаїв касті, до якої він належав.

***Нормативно–
правовий акт
(закон)***

не визнається індуїзмом в якості джерела права

Це пояснюється тим, що мистецтво управління і видання законів та наказів правителям, належить до артхи, а не до дхарми. Дхарма потребує покірності легітимним нормативним актам правителя, однак сама не піддається їх впливу. Закони розглядаються як заходи, що викликані тимчасовою необхідністю, конкретними обставинами. Вони вважаються мінливими та нестабільними. Навіть при наявності закону суддя може приймати рішення за власним розсудом.

***Судове
рішення***

згідно з індуським правом, не розглядається як обов'язковий прецедент, воно співвідноситься тільки з конкретно розглянутою справою.

Модифікація індуського права здійснилася під впливом соціально–економічних змін, розвитку капіталістичних відносин в період британського колоніального панування. Судді, що застосовували індуське право, заповнювали прогалини в ньому нормами англійського загального права чи створювали на його основі нові прецеденти. Законами англійська влада інколи змінювала або відміняла ті норми індуського права, які здавалися неприйнятними.

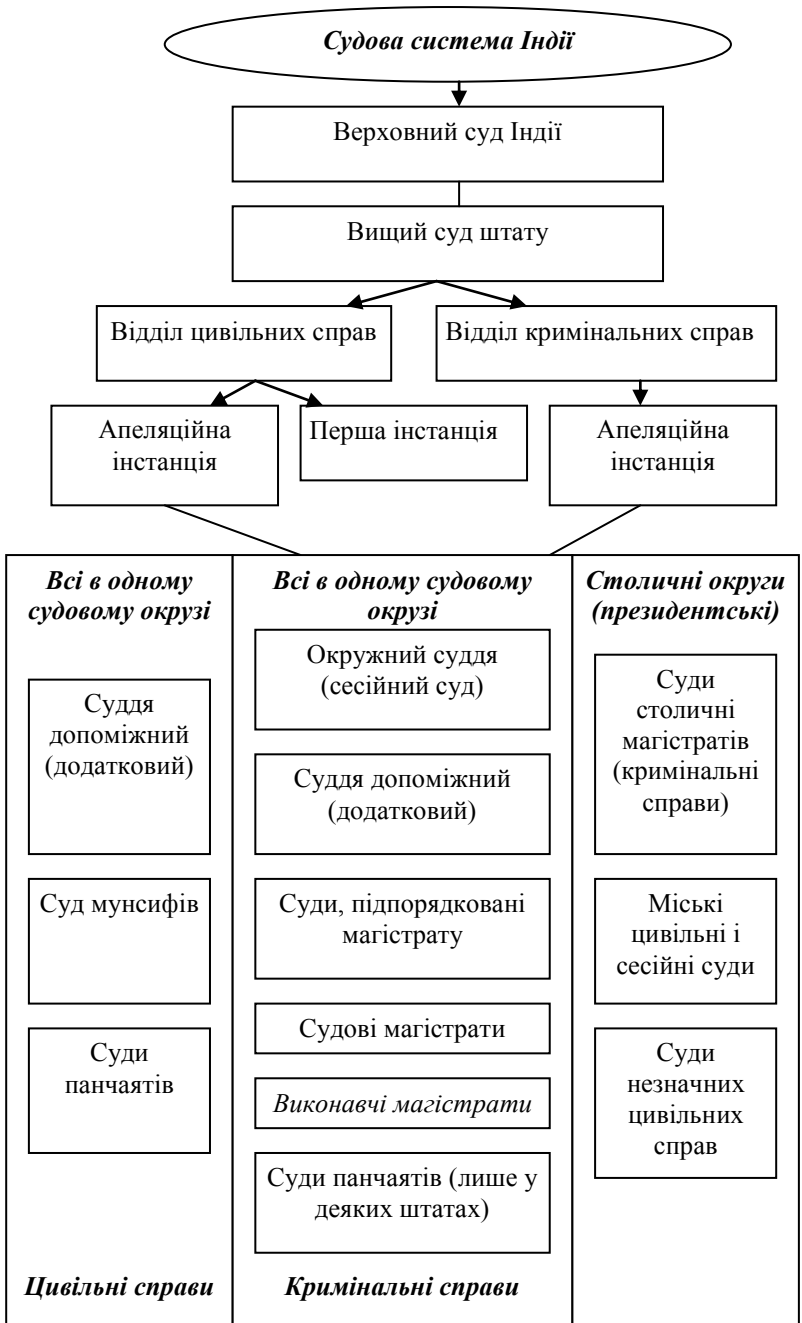
Індійське право, на відміну від індуського – це національне право, сукупність норм, що діють на всій території держави. Індуське право сьогодні залишається правом, що застосовується тільки до індуської частини населення Індії, адже його норми і інститути розвивалися на релігійній основі. Норми індійського права обов’язкові для всіх громадян, які проживають в Індії незалежно від національності і релігії.

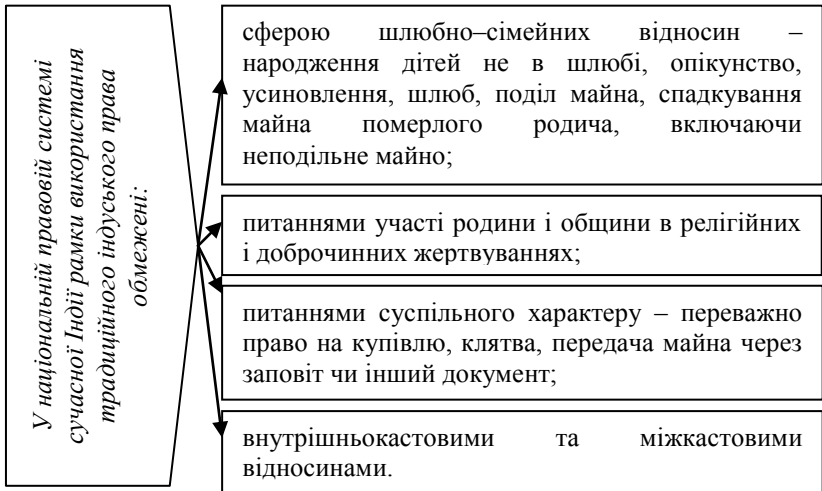
Перетворення Індії в незалежну державу, як зазначає проф. А. Я. Сухарєв, не означало відмову від укорінених правових концепцій і прийнятого в колоніальний період законодавства. У Конституції Індії 1950 р. є підтвердження того, що право, прийняте раніше, продовжує діяти. Протягом другої половини ХХ ст. правова система Індії розвивалася, спираючись одночасно на цінності традиційного індуського права і адаптованого загального права, а також широко використовуючи позитивний досвід інших правових систем.

Найважливіші джерела права сучасної Індії:

Нормативно–правовий акт

Судовий прецедент

Рекомендована література та нормативно–правові акти

для поглибленого вивчення курсу

1. Нормативні акти підручники та посібники

1. Конституція України. - К., 2006. 128 с.
2. Коментар до Конституції України. - К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996.
3. Акт проголошення незалежності України //ВВРУ. - 1991. -№ 38.
4. Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 року) // ВВРУ. - № 31. -1990.
5. Європейська конвенція з прав людини (Рим, 4 листопада 1950). - К.: Українська правнича фундація, 1997.
6. Європейська хартія про місцеве самоврядування //Віче. -№6.- 1993.
7. Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р.) //Основи загальної теорії права та держави /За ред. П. М. Рабіновича. -К., 1994.
8. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966 р.)- Там же.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966)// Основи загальної теорії права та держави /За ред.П. М. Рабіновича. - К., 1994.
10. Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних релігійних і мовних меншин (ООН, 1992).- Там же.
11. До угоди про створення Співдружності Незалежних Держав. Застереження Верховної Ради України від 10 12 грудня 1991 р. //Голос України. - 1991. - 14 грудня.
12. Угода про Співдружність Незалежних Держав// Голос України. - 1991. - 12 грудня.
13. Господарський кодекс України. Господарсько-процесуальний кодекс України: Офіційні тексти / Міністерство юстиції України. - К.: Юрінком Інтер . - 2003.
14. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 р. № 2766 - III //Юридичний вісник України. -2001. - 17- 30 листопада. - № 46- 47 (334- 335).
15. Закон України "Про вищу освіту" від 17 січня 2002 р. № 2984 — III // Юридичний вісник України. - 2002. - 16-29 березня. - № 11 (351).-№ 12(352).
16. Закон України «Про громадянство України» //ВВР України. -~ 2001.-№4. -С. 65.
17. Закон України "Про політичні партії в Україні" // Голос України. - 12 травня. - 2001.
18. Закон України "Про попередження насильства в сім'ї" від 15 листопада 2001 р. № 2789 - III // Юридичний вісник України. - 2002. - 29 грудня - 4 січня. - № 52 (340).
19. Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. № 3018 - III // Юридичний вісник України. - 2002. - 30 березня - 5 квітня. - № 13 (353).
20. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768 - III // Юридичний вісник України. - 2001. - 1 - 7 грудня. - № 48 (336).
21. Кримінальний кодекс України. - К.: Атіка, 2002.

22. Чаюн М. Г., Кириченко Ю. М., Кидисюк Р.А. та ін. Правові позиції Конституційного Суду України в рішеннях і висновках (1997-2003 роки). - Атіка, 2003.
23. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947 - III // Юридичний вісник України. - 2002. - 23 - 29 листопада. - № 47 (387).
24. Цивільний кодекс України: Офіційний текст/ Міністерство юстиції України. - К.: Юрінком Інтер, 2003.

2. Навчальні підручники і посібники з проблем теорії держави та права

1. Абдулаев М.И. Теория государства и права: Учебник для вузов. - СПб.: Питер., 2003.
2. Алексеев С. С. Теория права. - М., 1993.
3. Алексеев С. С. Теория права. - М.: Издательство БЕК, 1994. -224с.
4. Алексеев С. С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования. - М.: "Статут", 1999.
5. Алексеев С. С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность. - М.: Издательство "Норма", 2001.
6. Бандурка О., Пушкін О., Зайцев Л. Право і держава -теоретичний аспект// Право України. — 1995. -№11.
7. Баранів О. Римське право. Вступ до науки римського права. - Мюнхен, 1948.
8. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права: Підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2003.
9. Бич Л. Загальна наука права. Курс лекцій. - Регенсбург-Франкфурт: Українська господарська академія, 1947.
10. Большой юридический словарь/ Под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. - М.: Инфра - М, 2000 - 704 с.
11. Букреев В. И. Римская И. Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: Учебное пособие. - М.: Юрайт, 1998.-336с.
12. Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. - М.: ИКФ Омега-Л, 2002.
13. Гнуманов В. А. О развитии сравнительного правоведения. -М.', 1982.
14. Григонис Э. П. Теория государства и права: Курс лекций. -СПб.-Питер, 2002.
15. Давид Р., Жоффре - Спинозі К. Основні правові системи сучасності. - Міжнародні відносини, 1999. - 400 с.
16. Давид Р. Сравнительное право. - Очерки сравнительного права (сборник). - М., 1981.
17. Дорошенко Е. А. Шиитское духовенство в современном Иране. -М., 1985.
18. Дмитрук В. Н. Теория государства и права/ Учеб. пособие. -Мн.: Амалфея, 1998.
19. Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права. - СПб.: Издательство "Лексикон", 2001.
20. Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. - М.: Спартак, 2001.-767 с.
21. Жеругов Р. Т. Теория государства и права. - М., 1995.
22. Загальна теорія держави права/ За редакцією академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора В. В. Копейчикова. - К.: Юрінком, 1997. - 320 с.

23. Загальна теорія держави і права/ М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. - Харків: Право, 2002.
24. Зайчук. О. В. Правова система США. — К., 1992.
25. Зарубинский Е. А. Конспект лекций по теории государства и права.-М., 1995.
26. Ильин И.А. Теория права и государства / Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. — М.: Издательство "Зерцало", 2003.-400 с.
27. История политических и правовых учений. - М., 1988.
28. Источники права. - М., 1985.
29. Калинин Ю. А., Лубский В. И. Ислам. - К., 1992.
30. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие. -М.: Юрист, 1999. - 335 с.
31. Кельман М. С. Мурашин О. Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами): Підручник. - К.: Кондор, 2002.
32. Керимов Д.А. Методология права. М.: Аванта +, 2000. - 560 с.
33. Кнапп Б. Крупные системы права в современном мире. Мусульманское право. Структура и основные понятия. - М., 1984.
34. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. - К.: Юрінком Інтер, 2003.
35. Комаров С. А. Общая теория государства и права: Курс лекций. - М., 1995.
36. Кондратьев Р. І. Локальні норми права. — Хмельницький, 2001.
37. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. -М., 1993.
38. Котюк В. О. Основы держави і права. - К., 1998.
39. Котюк В. О. Теорія права. - К.; Вентурі, 1996.
40. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник. – К.: Атіка, 2005.
40. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. - М.: "Зерцало-М", 2002.
41. Лубський В. І., Борис В. Д. Мусульманське право: навчальний посібник для студентів факультетів юридичного, міжнародного права, міжнародних відносин. - К.: Вілбор., 1997. — 256 с.
42. Любашиц В. Я. Мордовцев А. Ю., Тимошенко И. В. Теория государства и права: Учебное пособие. - Ростов н/Д: Издательский центр "Март", 2002.
43. Мартыненко П. Ф. Сравнительное конституционное право. - К., 1987.
44. Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. Учебное пособие. - М.: ИКД "Зерцало-М" ,2001.
45. Масюкевич О. П. Теория государства и права. - М.: Дашков и К", 2002.
46. Морозова Л. А. Теория государства и права: Учебник. - М.: Юристь, 2002.
47. Молдован В.В. Судові органи: Україна, Велика Британія, Російська Федерація, США, ФРН, Франція. Судові органи ООН. Опорні конспекти. К., Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2002.
48. Нечитайленко А. А. Основы теории права: Уч. пособие. -Харьков: Фирма «Консум», 1998.
49. Оборотов Ю. М. Традиції та новації у правовому розвитку: Монографія. - Одеса: Юридична література, 2001. - 160 с.
50. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права): Монографія. - Одеса: Юридична література, 2002. - 280 с.

51. Общая теория государства и права. Академический курс в 2 х томах. Отв. ред. проф. М. Н.Марченко. - М., 1998.
52. Общая теория права и государства: Учебник/ Под ред. В. В. Лазарева. - М.: Юрист, 1996.
53. Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. - Мюнхен, 1987.
54. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. - Мюнхен: УВУ, 1954.
55. Очерки парламентского права (зарубежный опыт). — М., 1993.
56. Очерки сравнительного права. - М., 1981.
57. Папаян Р. А. Христианские корни современного права. - М.: Издательство НОРМА, 2002. - 416 с.
58. Политическая власть и конституция в развивающихся странах. - М., 1987.
59. Политические системы, государство и право в буржуазных и развивающихся странах: тенденции и проблемы. — М., 1988.
60. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. - К.: Генеза, 1997. - 400 с.
61. Правительство, министерства и ведомства в зарубежных странах. - М., 1994.
62. Право в независимых странах Африки (становление и развитие). —М., 1969.
63. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчик, О. Л. Копиленко, Н. М Онщенко; за заг. Ред. В. С. Журавського. - К.: Юрінком Інтер, 2003.-206с.
64. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник/ Отв. ред. - д. ю. н., проф. А. Я. Сухарев. - М. -Изд-во НОРМА, 2001. - 840 с.
65. Правознавство: навчальний посібник для підготовки до вступного іспиту / за редакцією к. ю. н., доцента, доктора права УВУ Кравчука М. В.. - Тернопіль, 2002.- 408 с.
66. Правознавство: Навчальний посібник / Кравчук М. В., Гладун З. С., Гришук В. К. та ін.; За ред. М. В. Кравчука. - 2-е вид., перероб. та доп. - Тернопіль: Карт-бланш, 2003. - 408 с.
67. Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов. Под общей ред. члена - корр. РАН, доктора юридических наук, проф. В. С. Нерсесянца. - М., 1999. - 832 с.
68. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти): Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів/ Авт.- упорядник Кравчук М. В. - К.: Професіонал ВД, 2004. - 408 с.
69. Проблемы теории государства и права. Учебное пособие /Под редакцией доктора юридических наук, профессора М. Н. Марченко. - М.: Проспект, 1999. - 504 с.
70. Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. - М.: Новый юрист, 1999. -240с.
71. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. -К., 1995.
72. Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира. Справочник. - М., 1993.
73. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. - К.: Тендем, 1996.
74. Садагдар М. І. Основи мусульманського права. - М., 1968.
75. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. — М., 1993.
76. Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення: Монографія . - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. - 220 с.
77. Скакун А. П., Подберезький А. Ф. Теорія держави і права. -Х., 1996.

78. Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. - Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. - 704 с.
79. Скакун О. Ф. Теория держави і права: Підручник/ Пер. з рос. - Харків: Консум, 2001.
80. Скакун О.Ф. Правова система України на правовій карті світу. - Харків, 2004.
81. Сорокин В.В. Понятие правовой системы. - М., - 2003.
82. Словарь терминов по теории государства и права: Учеб. пособие. Рук. авт. кол. Н. И. Панов. - Х.: Основа, 1997.
83. Советский энциклопедический словарь/ Гл. ред. А. М. Прохоров. - 4-е изд. - М.: Сов. энциклопедия, 1986. -1600 с.
84. Соловьев В. Магомет. Его жизнь и религиозное учение. — СПб., 1992.
85. Спиридонов Л. И. Теория государства и права. - М.: «Фирма Гардарика», 1996.
86. Сравнительное правоведение. - М., 1978.
87. Сурілов О. В. Теорія держави і права. - Одеса, 1998.
88. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право. — М., 1986.
89. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред.О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. - К.: Юрінком Інтер. - 2006.
90. Теория государства и права /Под ред. А. В. Венгерова. - М., 1995.
91. Теория государства и права /Под ред. Курицина. - М.: Юр. лит., 1989.
92. Теория государства и права /Под ред. С. С. Алексеева. - М.: Юр. лит., 1985.
93. Теория государства и права /Под ред. Васильева А. М. - М.: Юр. лит., 1983.
94. Теория государства и права /Под ред. Денисова А. И. - М.: Юр. лит., 1980.
95. Теория государства и права /Под ред. Королева А. И. и ЯвичаЛ. С.-Л., 1987.
96. Теория государства и права: Учебник для вузов/ Под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. - М.: ЮНИТИ -ДАНА, Закон право, 2000. - 640 с.
97. Теория государства и права. Курс лекций/ Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. - М.: Юристь, 1997.
98. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник для підготовки до державного іспиту/ автор-упорядник Кравчук М. В. - Тернопіль, 2001. - 168с.
99. Теорія держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. зал / Авт.—упоряд. Кравчук М.В.. - К.: Атіка, 2005. -288с.
100. Теорія державні права. Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник. — 3-те вид., змін, й доп. / автор-упорядник Кравчук М. В. — Тернопіль: Карт-бланш 2002. - 247 с.
100. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения, - М., 1996.
- Тихомиров О. Юридична компаративістика як сучасний етап порівняльного правознавства // Право України. - 2006. - № 5. - С. 26-29.
101. Максимов та ін.; За заг. Ред. О.Г. Данільяна. - К.: Юрінком Інтер, 2002.
102. Философский энциклопедический словарь/ Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. - 2-ое. -М.: Сов. энциклопедия, 1989. - 815 с
103. Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991- 2001 рр. -К.: Юрінком Інтер, 2001.-288 с.
104. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений/ Под ред. профессора В. Г. Стрекозова. - М., 1995.

105. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. - М.: Юрайт, 1999. - 432с.
106. Черниловский З. М. Лекции по римскому частному праву. - М., 1991.
107. Четвернин В. А. Понятия права и государства. Введение в курс теории права и государства. - М.: Дело, 1997. - 120 с.
108. Четвернин В. А. Понятия права и государства. Введение в курс теории права и государства. - М.: Дело, 1997.
109. Чиркин В. Е. Мусульманская концепция права. Мусульманское право. - М., 1984.
110. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. — К., 1993.
111. Шаповал В. М. Конституційні системи зарубіжних країн / Навчальний посібник. - К., 1992.
112. Шишкін В. І. Судові системи країн світу: Навч. посіб. (У 3-х кн.). - К.: Юрінком Інтер, 2001.
113. Юрченко О. Чинне право в Україні. Нарис основних засад. - Мюнхен: УВУ, 1953.
114. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса, 2000.
115. Явич Л. С. Общая теория права. - Л., 1976.

3. Спеціальна література з окремих проблем теорії держави та права

1. Азімов Ч. Про приватне і публічне право// Право України. -1995.-№1.
2. Андрієж В. Теоретико-методологічні проблеми юридичного прогнозування// Право України. - 2002. - № 10.
3. Бигич О. Л. Місце порівняльного методу в правовій методології// Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави; і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 13.-К, 2002.
4. Білас І. Право, суспільство, держава: від тоталітаризму до демократії// Розбудова держави. - 1994. - № 3.
5. Білий П. Правова держава і правова культура: взаємозв'язок та результативність// Право України. - 1997. - № 12.
6. Богущкий П. Поняття правової держави та методологічний підхід до проблеми її формування// Право України. - 1996. - № 4.
7. Бойко В. Нова Конституція і судова влада// Право України. -1997.-№ 1.
8. Братасюк М. До проблеми герменевтичного аналізу права// Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. - Тернопіль, 2002. - С. 7-17.
9. Братасюк М. Право як втілення метасоціальної та соціокультурної сутності людини. Гуманістичний вимір у праві/ / Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. - Тернопіль, 2001. - С. 6-18.
10. Бульба О. Законодавча влада як один з елементів принципу розподілу влади // Право України. - 2002. - № 6.
11. Бутрименко В. Правове регулювання нормотворчої діяльності // Юридичний вісник України. - 2003. - 22-28 лютого. - № 8 (400).
12. Варфоломеева Т. Правова освіта: критерії професійності// Юридичний вісник України. - 2000. - 18-24 листопада. - № 46.
13. Василюк С. Теорія поділу влади і судова влада в Україні// Право України. - 2002. - № 5.
14. Васькович Й. Державність і правова культура// Розбудова держави. -1996. - № 5, 6.

15. Веніславський Ф. Взаємодія гілок державної влади як принцип основ конституційного ладу України// Право України. - 1998. - № 4.
16. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права: Монографія. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2001.
17. Волович В., Юрченко О. Україна: тенденції соціального розвитку// Політологічні читання. - 1992. - № 2.
18. Гавриленко Д. А. Правовое государство и дисциплина. - Минск, 1991.
19. Гавриленко І. Чи потрібна державі ідеологія?// Віче. 1996. - № 4.
20. Гаврилишин Б, Основні елементи теорії ринкової системи. - К., 1992.
21. Гегель Г. Государство// Философия права. - М., 1990.
22. Гегель Г. Гражданское общество// Философия права. - М., 1990.
23. Гегель Г. Философия права. - М., 1992.
24. Гоббс Т. Сочинения. В 2-х Т. - М., 1989.
25. Головатий С. Конституція України в системі європейського конституціоналізму// Право України. - 1997. - № 8.
26. Головченко В. Формування правової свідомості як напрям державної політики// Юридичний вісник України. - 1999. - 23-29 вересня.-№38.
27. Головченко В., Черней В. Правова та політична культура в українському суспільстві // Юридичний вісник України. -2002. - 2-8 березня. - № 9 (349).
28. Гражданское общество: истоки и современность/ Науч. ред. проф. И. И. Калькой. 2-е изд., доп. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002.
29. Грошевий Ю. М., Марочкін Т. Є. Органи судової влади в Україні.-К., 1997.
30. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 1-8. - К., 1991-1996.
31. Гумплович Л. Общее учение о государстве. СПб, 1910.
32. Давидов Р., Данилюк Ю. Питання теорії конституційних правовідносин. // Право України. – 2006. – № 1. С. 16– 19.
33. Дмитров Ю. Правова держава: перспектива чи сьогоднішній день?// Право України. -1995. - № 5,6.
34. Дністрянський С. Погляд на теорію права та держави. - Львів: НТШ, 1925.
35. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. - М: "ЧеРо", Издательство МГУ, 2000. -344с.
36. Дьомін О. Ефективність діяльності Верховної Ради - необхідна передумова побудови правової держави// Право України. -1995. -№ 12.
37. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства// Маркс К.,Энгельс Ф. Соч., Т. 21.
38. Євдокимов В. О. Право як феномен соціального регулювання та його вплив на розвиток суспільства і держави// Адвокат. -1997.-№ 2.
39. Євдокимов В. Розвиток ідей правової держави в умовах тоталітаризму та переходу суспільства до демократії// Право України. - 1997. -№ 7.
40. Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права. - СПб.: Издательство "Лексикон", 2001.- 272с.
41. Еськов Г. Гражданское общество: к истории зарождения и развития идеи// Власть. - 2000. - № 2.
42. Жуковська О. Л. Захист прав людини - проблема неплинна// Адвокат. -1996. - № 1.
43. Задорожній Ю. Західна традиція права у контексті формування кодифікованих актів на теренах України // Право України. – 2006. – № 9. – С. 42-47.
44. Завальнюк В. Принцип історизму в право- і державознавстві// Право України. - 1998. - № 2.

45. Заворотченко Т. Система конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні// Право України.-2002.-№5.
46. Загальноукраїнська декларація основних прав і свобод людини і громадянина// Віче. - 1993. - № 7.
47. Зайчук О. В. Правовая система США. - К., 1992.
48. Зайчук О., Оніщенко Н. Середовище права та формування правових систем сучасності // Право України. – 2003. – №12. – С. 37-40.
49. Захаров Є. Громадянське суспільство в Україні // Юридичний вісник України. - 2003. -26 липня - 1 серпня. - №30 (422).
50. Заєць А. Світоглядні основи праворозуміння// Вісник Акад. прав, наук України. - 1997. - № 2.
51. Заяць Н. Місце органів внутрішніх справ у реалізації прав людини// Право України. - 1999. - № 9.
52. История политических и правовых учений XX века. - М., 1995.
53. Історія української Конституції/ Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. - К., 1997.
54. Ковальський В., Ларін М. Право - це добро та правда// Юридичний вісник України. - 2000. - 6 - 12 квітня. - № 14.
55. Ковальський В. Охоронна функція держави / Юридичний вісник України. - 2003. - 15-21 листопада. -№ 46 (438).
56. Кампо В. Місце самоврядування в Україні. - К., 1997.
57. Кампо В. Проблеми еволюції урядової влади// Українське право.-1995.-№ 1.
58. Кампо В. Українські реформи: політика і право. - К., 1995.
59. Капустинський В. Теоретико-методологічні аспекти управління розвитком національної законодавчої системи. // Юридична Україна: Юрінком Інтер. – 2005. – № 3. – С.4-11.
60. Касьян В. Суверенітет: від бажаного до дійсного// Віче. - 1994. - № 2.
61. Кельман М. Аналіз традицій і новацій у розвитку теорії держави і права // Право України. – 2006. – № 9. – С.38– 42.
62. Кельман М. Шлях до громадянського суспільства - соціальна основа держави, влади і демократії// Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. - Тернопіль, 2002.
63. Кистяковский Б. А. В защиту права // Вехи. - М., 1990.
64. Кін Джон. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення/ Пер. з англ. Олександр Гриценко; Літ. ред. О. Гриценко. - К.: К.І.С., 2000.
65. Кістяківський Б. О. Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі». - К.: Абрис, 1996.
66. Кистяковский Б. Реальность объективного права. -1910.
67. Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес// Право України. - 2000. - № 2.
68. Козюбра М. І. Права і свободи людини і громадянина в новій Конституції України// Адвокат. -1996. - № 2.
69. Колесниченко З. Узгодження законодавства України з вимогами Конвенції ООН про права дитини - вимога часу // Право України. - 1997. - № 6.
70. Колісник В. Повага до національної гідності особи як складова правової культури// Вісник Акад. правових наук України.-1997.-№ 2.
71. Комаренко А. Захист трудових прав громадян у світлі Конституції України// Право України. - 1997. - № 12.

72. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу)// Незалежний культурологічний часопис. Громадянське суспільство. 2001. -Число 21.
73. Колодій А. Принципи права в Україні. - К., 1999.
74. Кондратьев Р., Гернего О. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин// Право України.- 2000. -№2.
75. Конституція і державне будівництво. Питання реалізації Конституції України// Право України. - 1997. - № 9.
76. Коробань В. Правозастосовчі аспекти системи права. // Право України. – 2006. – № 5. С. 48-53.
77. Коростей В. Каким быть профессиональному национальному законодательству?// Предпринимательство, хозяйство и право.- 1999.-№ 9.
78. Коростей В. Якою бути національній теорії держави і права// Право України. - 2001. - № 7; Копейчиков В., Цвік М., Заєць А., Петришин О., Козюбра М., Рабінович П. Замість рецензії//7 Право України. - 2001. - № 10.
79. Короткова Л., Віхров О. Правознавство для неповнолітніх - дисципліна обов'язкова// Право України. - 1995. - № 11.
80. Костенко Л. Право звичаїв // Юридичний журнал. – 2006. – № 8 (50). – С. 91-97.
81. Кравчук В. Правові ознаки юридичної особи// Предпринимательство, хозяйство и право. - 1999. - № 9.
82. Кравчук М. Методологічні та загальнотеоретичні аспекти наукової розвідки правових засад розбудови Збройних сил України // Право України. – 2006. – № 7. – С. 110-114.
83. Кравчук М. Організаційно-правові основи формування армії України на початку ХХ ст.: загальнотеоретичний аспект // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 6. – С. 159-163.
84. Кресін О. Розвиток методології порівняльного правознавства: історичний аспект// Право України. – 2006. – № 5. – С. 128-131.
85. Кресін О. Розвиток порівняльного правознавства в Україні в межах школи соціологічного позитивізму // Право України. – 2006. – № 5. – С. 162-167.
86. Линецький С. Методологічні засади осмислення місця і ролі державного режиму в структурі державного ладу України// Право України. - 2000. - № 6.
87. Литвак О. Правовий заслін - політичному нігілізму// Право України. - 2002. - № 9.
88. Литвиненко А. Право та культура: теорія і практика// Право України.- 1997.- №6.
89. Луць Л. Структура правової системи суспільства: загальнотеоретичні аспекти// Право України. - 2002. — № 9.
90. Ляскова М. Про культуру правотворчої діяльності// Право України.- 1994.- №5,6.
91. М. Дженіс, Р. Кей, Е Бредлі. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. Пер. з англ. - К.: «Артек», 1997.
92. Магновський І. Конституційно-правовий статус особи (її громадянські права і свободи) // Право України. - 2002. - № 7.
93. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.:
- Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. - К.: Довіра: Генеза, 1996.
94. Матузов Н. Й. Правовая система и личность. - Саратов, 1987.

95. Медведчук В. Від системної правотворчості до систематизації національного законодавства// Юридичний вісник України. -1999.- 21-27 жовтня. - № 42.
96. Медведчук В. Держава в умовах перехідного суспільства// Право України. - 1998. - № 3.
97. Мельник З. Поняття "правова система": теоретичні питання // Юридична Україна: Юрінком Інтер. – 2005. – № 3. – С. 8-14.
98. Мірошнеченко М. Право: терміно-поняття, поняття, категорія // Право України. – 2006. – № 3. – С. 29– 32.
99. Мірошнеченко М. Системно-інформаційний підхід у дослідженні правової системи // Право України. – 2006. – №8. – С.35-39.
- 100.Монтескьє Ш. Дух законів. - М., 1968.
- 101.Мурашин О. До питання про поняття правового акта// Підприємництво, господарство і право. - 2002. - № 12.
- 102.Мурашин О. Сучасна юридична наука: проблеми і пріоритети// Підприємництво, господарство і право. -2003. -№ 1.
103. Мудзяновська В. Судовий прецедент: структура, види // Право України. – 2006. – № 6. – С. 119-124.
- 104.Назаренко Е. До питання про конституційну реформу державної влади в Україні// Право України. - 1996. - № 10.
- 105.Наумов А. Судебний прецедент - источник права?// Адвокат,- 1993.-№3-4.
- 106.Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. -К., 1971.
- 107.Неновски Нено. Право и ценности. - М., 1987.
- 108.Нерсисянц В. С. Концепция Советского правового государства. -М., 1989.
- 109.Нерсисянц В. С. Право в системе социальной регуляции. - М.,1986.
- 110.Ніколаєв В. Про інститут юридичної особи// Право України. - 1997. -№ 7.
111. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания. - М., 1996.
- 112.Нор В., Стецюк П. Конституція - Основний Закон України. В запитаннях і відповідях. Навчальний посібник з основних положень Конституції України. - Львів - Київ, 1996.
- 113.Общая теория прав человека. - М., 1996.
- 114.Оксамигный В. В. Правомерное поведение личности. - К., 1989.
- 115.Омелянко П. Нова Конституція України і питання судової влади та судочинства// Право України. - № 10, 1996.
- 116.Омелянко П. Питання захисту конституційних прав людини у кримінальному судочинстві України// Право України. - 1997. -№3.
- 117-Ониськів М. Глобалізація і правотворення// Право України. - 2002.-№9.
- 118.Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. - К., 2002.
119. Оніщенко Н. М. Кодифікація та інкорпорація як методи систематизації законодавства // Правова держава. - 1997. - №8.
- 120.Оніщенко О. С. Шляхи формування в Україні громадянського суспільства// Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 13.-К., 2002.
- 121.Опришко В. Державно-правова реформа в Україні: основні напрямки// Право України. - 1998. - № 11.
- 122.Опришко В. Конституція - фундаментальна основа подальшого розвитку законодавства і правової системи України. //Право України. - 1996. - № 8.
- 123.Опришко В. Питання гармонізації законодавства України з міжнародним правом і національними правовими системами// Право України. -1999. - № 8.

124. Основи конституційного права України/ За ред. акад. АПРН України, проф. Копейчикова В. В. - К.: Юрінком, 1997.
125. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. - Мюнхен, 1993.
126. Пеньков В. Д. Социальные нормы. - М., 1990.
127. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. - Т. I. - СПб, 1907.
128. Петрова Л. Думки щодо підручника проф. С. С. Алексеева // Право України. - 1995. - № 2.
129. Плавич В. П. Проблема колізій та шляхів їх подолання в сучасному законодавстві України// Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. Вип. 13. - К., 2002.
130. Погорілко В., Малишко М. Стратегія і тактика законотворення// Віче. -1993. - № 4.
131. Погорілко В. Основні засади теорії безпосередньої демократії// Право України. - 2001. - № 8.
132. Погребняк С. Про колізії в законодавстві// Вісник Академії правових наук України. - 2003. - № 1 (32).
133. Полешко А. Методології правової думки і правозастосовчої практики - належну увагу// Право України. -1996. - № 12.
134. Політологія/ За ред. О. І. Семківа. - Львів, 1994.
135. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. - К.: Генеза, 1997.
136. Полякова О. М. Політичний режим як загальнотеоретична категорія// Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. Вип. 13. - К., 2002.
137. Попеску І. Нова Конституція і права національних меншин в Україні// Нова політика. -1996. - № 5.
138. Потебенько М. Прокуратура України: проблеми сьогодення і майбутнього// Юридичний вісник України. -1999. - 22-28 липня. - № 29.
139. Платон. Диалогі. - 1986.
140. Прохорова Н. Робесп'єр проти Монтеस्क'є, або знову про розподіл влад// Віче. -1995. - № 2.
141. Правова держава: Щорічник наукових праць. - К.: Наукова думка. - 1994. - № 5; 1995. -№ 6; 1996. -№ 7; 1997. -№ 8.
142. Правовая система социализма. Понятие, структура. социальные связи / Под ред. А. М. Васильева. — М., 1986. -Т.1.
143. Примут В. Правова регламентація ідеологічних та організаційних засад політичних партій // Право України. - 2000.-№11.
144. Приходько С. Держава і соціальний захист громадян// Право України. - 1999. - № 9.
145. Пронюк Н. Проблеми і перспективи законотворчості в Україні// Підприємництво, господарство і право. - 2002. - № 10.
146. Рабінович П. Сучасне європейське праворозуміння. // Право України. – 2006. – № 3. – С. 4–7.
147. Рабінович П., Лобода Ю. Соціальна сутність держави: теоретико-методологічні засади дослідження// Право України. -2001.-№8.
148. Розвиток громадянського суспільства в Україні/ Укл. Л. Шара, І. Підлуська та ін. - К., 2002.
149. Ромовська З. Закон України про політичні партії (Бути чи не бути? Бути! Але яким?)// Право України. - 1999. - №8,

- 150.Ромовська З. Цивільна дієздатність громадянина// Право України. -1995. - № 2.
- 151.Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. - М., Огиз - Совдкгиз, 1938.
- 152.Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і "розбудова держави". - К.: Критика, 2000.
- 153.Саміло Г. Політичні партії як складова частина політичної системи демократичної держави// Підприємництво, господарство і право. - 2003. - № 4.
- 154.Савченко А. Особливості структури кримінального законодавства України та США (на рівні федерації): порівняльний аналіз // Право України. – 2006. – № 3. – С.90– 94.
- 155.Світова класична думка про державу і право: Навч. посібник/ Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. - К.: Юрінком Інтер, 1999.
- 156.Селіванов В. Нетотожність права і закону (методологічні аспекти) // Право України. – 2005. – № 5. – С. 7-12.
- 157.Селіванов В. Методичні проблеми запровадження конституційних принципів «верховенства права» і «верховенства закону»// Право України. -1997. - № 6.
- 158.Селіванов В. Проблеми методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства та юридичної практики// Право України.-1998.-№12.
- 159.Селіванов А. Теоретичні і практичні погляди на тлумачення Конституційним судом України норм законодавства// Право України. - 1999.-№10.
- 160.Селіванов В. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки// Право України. - 2001. - № 7.
- 161.Селіванов В. Приватно-правові засади розвитку вітчизняної юридичної науки// Право України. - 2001. - № 3.
- 162.Селіванов В. Демократичний вимір конституційної реформи в Україні: обумовленість і необхідність // Право України. - 2003. -№8.
- 163.Скомороха В. Зміцнювати конституційний правопорядок у державі// Право України. - 2002. - № 8.
- 164.Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України. Монографія. - К.: Інститут держави і права ім. Корещького НАН України, 2000.
- 165.Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму// Право України. - 2001. - № 5.
- 166.Соколов А. Конституційне право на опір в дзеркалі порівняльного правознавства// Право України. - 1994. - № 11, 12.
- 167.Спиридонов Л. И. Теория государства и права. - М.: Фирма Гардарика, 1996.
- 168.Стефанюк В. Судовий контроль за діяльністю органів державної влади// Право України. -1998. - № 3.
- 169.Стретович В. Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування// Право України. - 1998.-№2.
170. Сухонос В. Аналіз державного режиму: термінологія, класифікація та характеристика в постіндустріальну епоху// Підприємництво, господарство і право. - 2002. - № 12.
- 171.Сухонос В. Форма державно-територіального устрою: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи// Підприємництво, господарство і право. - 2003. - № 1.
- 172.США. Конституция и права граждан. - М., 1987.
- 173.Тацій В., Тодика Ю. Конституційне право України: критерії та сутність обґрунтованості // Віче. - 1995. - № 4.

174. Тацій В., Шемшученко Ю. Концепція розвитку юридичної науки і освіти в Україні// Право України. - 1994. - № 2.
175. Телятник Л. Проблема розширення логічного обсягу загального поняття держави/ Право України. - 1999. - № 9. - С. 20 - 21.
176. Теория права: новые идеи /третий выпуск/. - М., 1993.
177. Годика Ю., Серьогін В. Конституційний принцип гласності як гарантія основних прав і свобод громадян// Право України. - 1998.-№ 6.
178. Тригубенко Г. Джерела правового нігілізму в сучасній Україні// Підприємництво, господарство і право. - 2002. - № 11.
179. Тригубенко Г. Термін "нігілізм": історія та сучасність// Право України. -2002. - № 9.
180. Трипольский В. Демократія і влада// Віче. - № 1, 1997.
181. Туманов А. А. О развитии сравнительного правоведения // Советское государство и право. - 1982.- № 11.
182. Український часопис прав людини. - К., 1996-1999.
183. Философский энциклопедический словарь. - М., 1989.
184. Цветков В. В., Горбатенко В. П. Демократія - Управління - Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія. - К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.
185. Цицерон. Диалогі. О государстве – о законах. - М., 1966.
186. Чиркин В. Е. Разделение властей: социальные и юридические аспекты // Советское государство и право - 1990. - № 8.
187. Чубар Л. П. Захист прав і свобод громадянина у Конституційному судочинстві// Юридичний вісник України. -1999. - 29 липня - 4 серпня. - № 30.
188. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. - Мюнхен. - Київ, 1994.
189. Чушенко В., Волковецький С. Якою має бути влада// Голос України. - 2 червня, 1995.
190. Шакун В. Громадянське суспільство: моральність і злочинність// Юридичний вісник України. - 2002. - 23-29 березня.-№ 12(352).
191. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. - К., 1993.
192. Шаповал В. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз.-К., 1995.
193. Шаповал В. Президент в механізмі здійснення сучасної влади// Національний інститут стратегічних досліджень. Наукові доповіді. -Вип. 36. - 1995.
194. Шаповал В. Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади// Право України. - 1997. - № 1.
195. Шаповал В. Конституція України як нормативно-правовий акт (теоретичні проблеми кваліфікації)// Право України. - 1997. -№ 10.
196. Шаповал В. Феномен державного органу (органу держави) або органу державної влади: теоретико-правовий і конституційний аспекти // Право України. - 2003. - №8.
197. Шемшученко Ю. С. Академічна юридична наука: наука і сучасність// Право України. - 1998. - № 11.
198. Шемшученко Ю. С. Проблеми розбудови української державності// Право України. -1997. - № 1.
199. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади концепції розвитку законодавства України// Право України. -1996. - № 8.

- 200.Шемшученко Ю. С. Теоретичні проблеми формування правової держави// Право України. - 1995. - № 2.
- 201.Шемшученко Ю. С. Нові організаційні форми здійснення правознавчих наукових досліджень// Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 13. - К., 2002.
- 202.Шишкін В. Оскарженню підлягає// Віче. - 1996. - №1.
- 203.Шишкін В. Чи готова держава до захисту прав громадян?//Право України. - 1995. - № 2.
- 204.Шмельова Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини/ / Право України. - 1994. - № 10.
- 205.Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г. Історія вчень про державу і право. - К.: Юрінком Інтер, 1998.
- 206.Шумак І. Поняття громадянських прав і свобод людини в Україні// Право України. - 1999. - № 10.
- 207.Юзікова Н. Як захистити дітей від жорстокості батьків// Право України. - 1998.-№3.
- 208.Юридичний словник-довідник: За ред. Ю. С. Шемшученка. - К., 1996.
- 209.Юриста О. Види правоохоронних відносин// Право України. - 1997.-№ 12.
- 210 .Якубенко В. Принципи соціальної держави// Право України. - 2002. - № 6.
- 211.Якушик В. Типологізація держави// Політологічні читання. - 1995.-№2.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1.

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

ПРЕАМБУЛА

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і їх рівних та невід'ємних прав є основою свободи, справедливості та миру в усьому світі;

беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань, і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей;

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення;

беручи до уваги, що необхідно сприяти розвиткові дружніх відносин між народами;

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі;

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод;

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ

проголошує цю **ЗАГАЛЬНУ ДЕКЛАРАЦІЮ ПРАВ ЛЮДИНИ** як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню і 64 цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їхньою юрисдикцією.

Стаття 1. Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

Стаття 2. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Крім того, не повинно проводитися жодного розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядною, або як–небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3. Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4. Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5. Ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстоких, нелюдських, або таких, що принижують його гідність, поведження і покарання.

Стаття 6. Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7. Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь–якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до–такої дискримінації.

Стаття 8. Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9. Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10. Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків та для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням всіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11.1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, доки її винність не буде доведена в судовому порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь–якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване в час вчинення злочину.

Стаття 12. Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканість його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Стаття 13.1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14. Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину, або діяння, що суперечить меті і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15.1. Кожна людина має право на громадянство.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16.1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання.

2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

3. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17. 1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20.1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.

2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21. 1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.

3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22. Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23.1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, і має право на рівну оплату за рівну працю.

3. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людині існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24. Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25.1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.

Стаття 26.1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоч б початкова, загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма

народами, расовими або релігійними групами та повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 27.1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28. Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29.1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити меті і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30. Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.

Док. ООН A/PES/217 A

Прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю
в резолюції 217 A (III) від 10 грудня 1948 року

МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ І КУЛЬТУРНІ ПРАВА

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, беручи до уваги, що відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру,

визнаючи, що ці права впливають з властивої людській особі гідності,

визнаючи, що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними та політичними правами,

беручи до уваги, що за Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані заохочувати загальне поважання і додержання прав і свобод людини,

беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті, погоджуються про такі статті:

ЧАСТИНА І

Стаття 1.1. *Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.*

2. *Всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що впливають з міжнародного економічного співробітництва, ґрунтованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування.*

3. *Всі держави, які беруть участь у цьому Пакті, в тому числі ті, що несуть відповідальність за управління несамоверхніми і підопічними територіями, повинні, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право.*

ЧАСТИНА II

Стаття 2.1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема, в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів до того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються гарантувати, що права, проголошені в цьому Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

3. Країни, що розвиваються, можуть з належним урахуванням прав людини і свого народного господарства визначати, в якій мірі вони гарантуватимуть визнані в цьому Пакті економічні права особам, котрі не є їх громадянами.

Стаття 3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними і культурними правами, передбаченими в цьому Пакті.

Стаття 4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що відносно користування тими правами, що їх та чи інша держава забезпечує відповідно до цього Пакту, дана держава може встановлювати тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

Стаття 5. 1. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення будь-яких прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається у цьому Пакті.

3. Ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь країні на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються у меншому обсязі.

ЧАСТИНА III

Стаття 6. 1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується, і зроблять належні кроки до забезпечення цього права.

2. Заходи, яких повинні вжити держави-учасниці цього Пакту з метою повного здійснення цього права, включають програми професійно-технічного навчання і підготовки, шляхи і методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні і економічні свободи людини.

Стаття 7. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи, зокрема:

а) винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим:

I. справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, причому, зокрема, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю;

II. задовільне існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього Пакту;

б) умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни;

с) однакову для всіх можливість просування в роботі на відповідні більш високі ступені виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації;

д) відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку, так само, як і винагороду за святкові дні.

Стаття 8. 1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити:

а) право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них на свій вибір при єдиній умові додержання правил відповідної організації. Користування зазначеним правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших;

б) право професійних спілок утворювати національні федерації чи конфедерації і право цих останніх засновувати міжнародні професійні організації або приєднуватися до них;

с) право професійних спілок функціонувати безперешкодно без будь-яких обмежень, крім тих, які передбачаються законом і які є

необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших; d) право на страйки за умови його здійснення відповідно до законів кожної країни.

2. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цими правами для осіб, що входять до складу збройних сил, поліції або адміністрації держави.

3. Ніщо в цій статті не дає права державам, які беруть участь у Конвенції Міжнародної організації праці 1948 року щодо свободи асоціацій і захисту права на організацію, приймати законодавчі акти на шкоду гарантіям, передбаченим у зазначеній Конвенції, або застосовувати закон так, щоб завдавалося шкоди цим гарантіям.

Стаття 9. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування.

Стаття 10. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що:

1. Сім'я, яка є природним і основним осередком суспільства, повинні надаватися по можливості якнайширша охорона і допомога, особливо при її утворенні і поки на її відповідальності лежить турбота про несамотійних дітей та їх виховання. Шлюб повинен укладатися за вільною згодою тих, хто одружується.
2. Особлива охорона повинна надаватися матерям протягом розумного періоду до і після пологів. Протягом цього періоду працюючим матерям повинна надаватися оплачувана відпустка або відпустка з достатньою допомогою по соціальному забезпеченню.
3. Особливих заходів охорони і допомоги має вживатися щодо всіх дітей і підлітків без будь-якої дискримінації за ознакою сімейного походження чи за іншою ознакою. Дітей і підлітків має бути захищено від економічної і соціальної експлуатації. Застосування їх праці в галузі, шкідливій для їх моральності і здоров'я чи небезпечній для життя або такій, що може завдати шкоди їх нормальному розвитку, повинно бути каране за законом. Крім того, держави повинні встановити межі віку, нижче яких користування платною дитячою працею забороняється і карається законом.

Стаття 11. 1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя. Держави-учасниці вживуть належних заходів до забезпечення здійснення цього права, визнаючи важливе значення в цьому відношенні міжнародного співробітництва, оснований на вільній згоді.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнаючи основне право кожної людини на свободу від голоду, повинні вживати необхідних заходів індивідуально і в порядку міжнародного

співробітництва, які б включали проведення конкретних програм, для того щоб:

а) поліпшити методи виробництва, зберігання і розподілу продуктів харчування шляхом широкого використання технічних і наукових знань, поширення знань про принципи харчування і вдосконалення або реформи аграрних систем так, щоб досягти найбільш ефективного освоєння і використання природних ресурсів, і

б) забезпечити справедливий розподіл світових запасів продовольства відповідно до періоду з урахуванням проблем країн як тих, що імпортують, так і тих, що експортують харчові продукти.

Стаття 12. 1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я.

2. Заходи, яких повинні вжити держави–учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для:

а) забезпечення скорочення мертвонароджуваності та дитячої смертності і здорового розвитку дитини;

б) поліпшення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища і гігієни праці в промисловості;

в) запобігання і лікування епідемічних, ендемічних, професійних та інших хвороб і боротьби з ними;

г) створення умов, які б забезпечували всім медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби.

Стаття 13. 1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на освіту. Вони погоджуються, що освіта повинна спрямовуватись на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності і повинна зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод. Вони, далі, погоджуються в тому, що освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що для повного здійснення цього права:

а) початкова освіта повинна бути обов'язковою і безплатною для всіх;

б) середня освіта в її різних формах, включаючи професійно–технічну середню освіту, повинна бути відкрита і зроблена доступною для всіх шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти;

в) вища освіта повинна бути зроблена однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти;

d) елементарна освіта повинна заохочуватися або інтенсифікуватися по можливості для тих, хто не проходив чи не закінчив повного курсу своєї початкової освіти;

e) має активно проводитися розвиток мережі шкіл усіх ступенів, повинна бути встановлена задовільна система стипендій і повинні постійно поліпшуватися матеріальні умови викладацького персоналу.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів, обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державними властями школи, а й інші школи, що відповідають тому мінімуму вимог для освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань.

4. Ніяка частина цієї статті не повинна тлумачитись у розумінні припинення свободи окремих осіб та установ створювати навчальні заклади і керувати ними при незмінній умові додержання принципів, викладених у пункті 1 цієї статті, і вимоги, щоб освіта, яку дають у таких закладах, відповідала тому мінімуму вимог, що його може бути встановлено державою.

Стаття 14. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті і яка на час свого вступу до числа учасників не змогла встановити на території своєї метрополії або на інших територіях, що перебувають під її юрисдикцією, обов'язкової безплатної початкової освіти, зобов'язується протягом двох років виробити і прийняти докладний план заходів для поступового втілення у життя – протягом розумної кількості років, яка повинна бути зазначена в цьому плані, – принципу обов'язкової безплатної загальної освіти.

Стаття 15. 1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на:

a) участь у культурному житті;

b) користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування;

c) користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є.

2. Заходи, яких повинні вживати держави–учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для охорони, розвитку і поширення досягнень науки та культури.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу, безумовно необхідну для наукових досліджень і творчої діяльності.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають користь, що їй дають заохочення і розвиток міжнародних контактів та співробітництва в науковій і культурній галузях.

ЧАСТИНА IV

Стаття 16. 1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються подавати відповідно до цієї частини даного Пакту доповіді про вживані ними заходи і про прогрес на шляху до досягнення додержання прав, визнаних у цьому Пакті.

2. а) Всі доповіді подаються Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй, який надсилає їх примірники на розгляд в Економічну і соціальну раду відповідно до положень цього Пакту.

б) Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй також пересилає спеціалізованим установам примірники доповідей або будь-які відповідні частини доповідей держав-учасниць цього Пакту, які також є членами цих спеціалізованих установ, оскільки такі доповіді або частини цих доповідей стосуються якихось питань, що входять до рамок обов'язків вищезазначених установ відповідно до їх конституційних актів.

Стаття 17. 1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, подають свої доповіді по етапах відповідно до програми, що повинна бути встановлена Економічною і соціальною радою протягом одного року після набрання чинності цим Пактом по консультації з державами-учасницями і заінтересованими спеціалізованими установами.

2. У доповідях можуть зазначатися фактори та утруднення, що впливають на ступінь виконання обов'язків за цим Пактом.

3. Коли відповідні відомості були раніше передані Організації Об'єднаних Націй або якійсь спеціалізованій установі якою-небудь державою-учасницею цього Пакту, то немає потреби відтворювати ці відомості, і буде достатнім точне посилання на відомості, передані таким чином.

Стаття 18. На виконання своїх обов'язків за Статутом ООН у галузі прав людини та основних свобод Економічна і соціальна рада може вступати в угоди з спеціалізованими установами про надання ними їх доповідей про прогрес на шляху до досягнення додержання постанов цього Пакту, що належать до сфери їх діяльності. Ці доповіді можуть включати подробиці прийнятих їх компетентними органами рішень і рекомендацій про таке здійснення.

Стаття 19. Економічна і соціальна рада може передавати в Комісію по правах людини для розгляду і дачі загальних рекомендацій або, у відповідних випадках для відома доповнень стосуються прав людини і подаються державами відповідно до статей 16 та 17, і доповіді, що стосуються прав людини і подаються спеціалізованими установами відповідно до статті 18.

Стаття 20. Заінтересовані держави-учасниці цього Пакту і спеціалізовані установи можуть подавати Економічній і соціальній раді зауваження щодо будь-якої загальної рекомендації згідно з

статтю 19 чи щодо посилання на таку загальну рекомендацію в будь-якій доповіді Комісії по правах людини або в будь-якому документі, що на нього там дається посилання.

Стаття 21. Економічна і соціальна рада може подавати час від часу Генеральній Асамблеї доповіді з рекомендаціями загального характеру і з коротким викладом відомостей, одержуваних від держав-учасниць цього Пакту і від спеціалізованих установ, про вжиті заходи і досягнуті результати в галузі забезпечення загального додержання прав, визнаних у цьому Пакті.

Стаття 22. Економічна і соціальна рада може звертати увагу інших органів Організації Об'єднаних Націй, її допоміжних органів і спеціалізованих установ, які займаються поданням технічної допомоги, на будь-які питання, що виникають у зв'язку з доповідями, згаданими в цій частині даного Пакту, які можуть бути корисні цим органом при винесенні кожним з них у межах своєї компетенції рішень щодо доцільності міжнародних заходів, що могли б сприяти ефективному поступовому втіленню у життя цього Пакту.

Стаття 23. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, погоджуються, що до числа міжнародних заходів, які сприяють здійсненню прав, визнаних у цьому Пакті, належить застосування таких засобів, як укладення конвенцій, прийняття рекомендацій, подання технічної допомоги та проведення регіональних нарад і технічних нарад з метою консультацій, а також дослідження, організовані спільно з заінтересованими урядами.

Стаття 24. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як пониження значення установ Статуту Організації Об'єднаних Націй і статутів спеціалізованих установ, що визначають відповідні обов'язки різних органів Організації Об'єднаних Націй і спеціалізованих установ щодо питань, яких стосується цей Пакт.

Стаття 25. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як пониження невід'ємного права всіх народів повністю і вільно володіти і користуватися своїми природними багатствами та ресурсами.

ЧАСТИНА V

Стаття 26. 1. Цей Пакт відкрито для підписання будь-якою державою – членом Організації Об'єднаних Націй або членом будь-якої з її спеціалізованих установ, будь-якою державою-учасницею Статуту Міжнародного Суду та будь-якою іншою державою, запрошеною Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй до участі в цьому Пакті.

2. Цей Пакт підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти депонуються у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

3. Цей Пакт відкрито для приєднання будь-якої держави, зазначеної в пункті 1 цієї статті.

4. Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

5. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, які підписали цей Пакт або приєдналися до нього, про депонування кожної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 27. 1. Цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Пакт або приєднається до нього після депонування тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування її власної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 28. Постанови цього Пакту поширюються на всі частини федеративних держав без будь-яких обмежень чи винятків.

Стаття 29. 1. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті, може пропонувати поправки і подавати їх Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар пересилає потім будь-які запропоновані поправки державам-учасникам цього Пакту з проханням повідомити його, чи висловлюються вони за скликання конференції держав-учасниць з метою розгляду цих пропозицій і проведення по них голосування. Якщо принаймні третина держав-учасниць висловиться за таку конференцію, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю держав-учасниць, що були присутні і брали участь у голосуванні на цій конференції, подається Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй на затвердження.

2. Поправки набирають чинності після затвердження їх Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй і прийняття їх більшістю в дві третини держав-учасниць цього Пакту відповідного до їх конституційних процедур.

3. Коли поправки набирають чинності, вони стають обов'язковими для тих держав-учасниць, які їх прийняли, а для інших держав-учасниць залишаються обов'язковими постанови цього Пакту і всі попередні поправки, ними прийняті.

Стаття 30. Незалежно від повідомлень, зроблених згідно з пунктом 5 статті 26, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, про які йдеться в пункті 1 тієї ж статті, про таке:

- а) підписання ратифікації і приєднання згідно з статтею 26;
- б) дату набрання чинності цим Пактом згідно з статтею 27 і дату набрання чинності будь-якими поправками згідно з статтею 29.

Стаття 31.1. Цей Пакт, англійський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якого є цілком автентичними, підлягає здачі на зберігання в архів Організації Об'єднаних Націй.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає засвідчені копії цього Пакту всім державам, зазначеним у статті 26.

На посвідчення чого нижчепідписані, належним чином уповноважені відповідними урядами, підписали цей Пакт, відкритий для підписання в Нью-Йорку, дев'ятнадцятого грудня тисяча дев'ятсот шістдесят шостого року.

Док. ООН A/ RES/ 2200 A (XXI)

Прийнятий і відкритий для підписання,
ратифікації
та приєднання резолюцією 2200 A (XXI)
Генеральної Асамблеї від 16 грудня 1966 р.

Ратифікований Україною 19 жовтня 1973 року з такою заявою, що була зроблена при підписанні: “Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє, що положення пункту 1 статті 26 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права та пункту 1 статті 48 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, згідно з якими ряд держав не може стати учасниками цих пактів, мають дискримінаційний характер, і вважає, що пакти відповідно до принципу суверенної рівності держав повинні бути відкриті для участі всіх заінтересованих держав без будь-якої дискримінації або обмеження”.

Набув чинності для України 3 січня 1976 року.

ДОДАТОК 3.

МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ І ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, беручи до уваги, що відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості загального миру,

визнаючи, що ці права випливають з властивої людській особі гідності, визнаючи, що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами,

беручи до уваги, що за Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані заохочувати загальне поважання і додержання прав і свобод людини,

беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті, погоджуються про такі статті:

ЧАСТИНА І

Стаття 1. 1. Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

2. Всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного економічного співробітництва, ґрунтованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування.

3. Всі держави, які беруть участь у цьому Пакті, в тому числі ті, що несуть відповідальність за управління несамоверхніми і підопічними територіями, повинні, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право.

ЧАСТИНА II

Стаття 2. 1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією особам, права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

2. Якщо це вже не передбачено існуючими законодавчими чи іншими заходами, кожна держава-учасниця цього Пакту зобов'язується вжити необхідних заходів відповідно до своїх конституційних процедур і положень цього Пакту для вжиття таких законодавчих або інших заходів, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті.

3. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується:

а) забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні;

б) забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту;

с) забезпечити застосування компетентними властями засобів правового захисту, коли вони надаються.

Стаття 3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма громадянськими і політичними правами, передбаченими в цьому Пакті.

Стаття 4. 1. Під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави – учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, за умови, що такі заходи не є сумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження.

2. Це положення не може бути підставою для якихось відступів від статей 6, 7, 8 (пункти 1 і 2), 11, 15 16 і 18.

3. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті і використовує право відступу, повинна негайно інформувати інші держави, що беруть участь у цьому Пакті, за посередництвом Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про положення, від яких вона

відступила, і про причини, що спонукали до такого рішення. Має бути також зроблено повідомлення через того ж посередника про дату, коли вона припиняє такий відступ.

Стаття 5. 1. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті.

2. Ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь державі-учасниці цього Пакту на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються в меншому обсязі.

ЧАСТИНА ІІІ

Стаття 6. 1. Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя.

2. В країнах, які не скасували смертної кари, смертні вироки можуть виноситись тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить постановам цього Пакту і Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом.

3. Коли позбавлення життя становить злочин геноциду, слід мати на увазі, що ніщо в цій статті не дає державам-учасникам цього Пакту права яким би то не було шляхом відступати від будь-яких зобов'язань, прийнятих згідно з постановами Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього.

4. Кожен, кого засуджено до смертної кари, має право просити про помилування чи про пом'якшення вироку. Амністія, помилування або заміна смертного вироку можуть бути даровані в усіх випадках.

5. Смертний вирок не виноситься за злочини, вчинені особами, молодшими за вісімнадцять років, і не виконується щодо вагітних жінок.

6. Ніщо в цій статті не може бути підставою для відстрочення або недопущення скасування смертної кари будь-якою державою-учасницею цього Пакту.

Стаття 7. Нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поведженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим дослідям.

Стаття 8. 1. Нікого не можуть держати в рабстві: рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

2. Нікого не можуть держати в підневільному стані.

3. а) Нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці;

б) в тих країнах, де у вигляді покарання за злочин може призначатися позбавлення волі, зв'язане з каторжними роботами, пункт 3 (а) не вважається перешкодою для виконання каторжних робіт за вироком компетентного суду, що призначив таке покарання;

с) терміном «примусова чи обов'язкова праця» в цьому пункті не охоплюються:

- 1) будь-яка не згадана в підпункті (б) робота чи служба, котру, як правило, повинна виконувати особа що перебуває в ув'язненні на підставі законного розпорядження суду, або особа, умовно звільнена від такого ув'язнення;
- 2) будь-яка служба військового характеру, а в тих країнах, де визнається відмовлення від військової служби з політичних чи релігійно-етичних мотивів, будь-яка служба, передбачена законом для осіб, що відмовляються від військової служби з таких мотивів;
- 3) будь-яка служба, обов'язкова у випадках надзвичайного становища або лиха, що загрожують життю чи благополуччю населення;
- 4) будь-яка робота чи служба, що входять до звичайних громадських обов'язків.

Стаття 9.1. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою. Нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на таких підставах і відповідно до такої процедури, які встановлено законом.

2. Кожному заарештованому повідомляються при арешті причини його арешту і в терміновому порядку повідомляється будь-яке пред'явлене йому обвинувачення.

3. Кожна заарештована або затримана за кримінальним обвинуваченням особа в терміновому порядку доставляється до судді чи до іншої службової особи, якій належить за законом право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення. Тримання під вартою осіб, які чекають судового розгляду, не має бути загальним правилом, але звільнення може ставитись у залежність від подання гарантій явки на суд, явки на судовий розгляд у будь-якій іншій його стадії і, в разі необхідності, явки для виконання вироку.

4. Кожному, хто позбавлений волі внаслідок арешту чи тримання під вартою, належить право на розгляд його справи у суді, щоб цей суд міг невідкладно винести постанову щодо законності його затримання і розпорядитися про його звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто був жертвою незаконного арешту чи тримання під вартою, має право на компенсацію, якій надано позовної сили.

Стаття 10. 1. Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі.

2. а) Обвинувачені у випадках, коли немає виняткових обставин, поміщаються окремо від засуджених, і їм надається окремий режим, що відповідає їх статусу незасуджених осіб.

б) обвинувачені неповнолітні відокремлюються від повнолітніх і в найкоротший строк доставляються в суд для винесення рішення.

3. Пенітенціарною системою передбачається режим для ув'язнених, істотною метою якого є їх виправлення і соціальне перевиховання. Неповнолітні правопорушники відокремлюються від повнолітніх, і їм надається режим, що відповідає їх віку і правовому статусу.

Стаття 11. Ніхто не може бути позбавлений волі на тій лише підставі, що він не в змозі виконати якийсь договірне зобов'язання.

Стаття 12. 1. Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання.

2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи свою власну.

3. Згадані вище права не можуть бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, які передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших і є сумісними з іншими правами, визначеними в цьому Пакті.

4. Ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд у свою власну країну.

Стаття 13. Іноземець, що законно перебуває на території будь-якої держави-учасниці цього Пакту, може бути висланий тільки на виконання рішення, винесеного відповідно до закону, і, якщо імперативні міркування державної безпеки не вимагають іншого, має право на подання доводів проти свого вислання, на перегляд своєї справи компетентною владою чи особою або особами, спеціально призначеними компетентною владою, і на те, щоб бути представленим для цієї мети перед цією владою, особою чи особами.

Стаття 14. 1. Всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або частину його з міркувань моралі, громадського порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві, або коли того вимагають інтереси

приватного життя сторін, або – в тій мірі, в якій це, на думку суду, є строго необхідним, – при особливих обставинах, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя; однак будь-яка судова постанова в кримінальній або цивільній справі повинна бути публічною, за винятком тих випадків, коли інтереси неповнолітніх вимагають іншого чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми.

2. Кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом.

3. Кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії на основі цілковитої рівності:

а) бути терміново і докладно повідомленим мовою, яку він розуміє, про характер і підставу пред'явленого йому обвинувачення;

б) мати достатній час і можливості для підготовки свого захисту і зноситися з обраним самим ним захисником;

с) бути судженим без невинуватої затримки;

д) бути судженим в його присутності і захищати себе особисто або за посередництвом обраного самим ним захисника; якщо він не має захисника, бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника в будь-якому разі, коли інтереси правосуддя того вимагають, безплатно для нього в усякому такому випадку, коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника;

е) допитувати свідків, які дають проти нього показання, або мати право на те, щоб цих свідків було допитано, і мати право на виклик і допит його свідків на тих самих умовах, які існують для свідків, що дають показання проти нього;

ф) користуватися безплатною допомогою перекладача, якщо він не розуміє мови, використовуваної в суді, або не говорить цією мовою;

г) не бути приневоленним до давання свідчень проти самого себе чи до визнання себе винним.

4. Щодо неповнолітніх закон повинен бути таким, щоб враховувались їх вік і бажаність сприяння їх перевихованню.

5. Кожен, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищестоящою судовою інстанцією згідно з законом.

6. Коли будь-яку особу остаточним рішенням було засуджено за кримінальний злочин і коли винесений їй вирок був потім скасований або їй було даровано помилування на тій підставі, що якась нова чи нововиявлена обставина незаперечно доводить наявність судової помилки, то ця особа, котра зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує компенсацію згідно із законом, коли не буде

доведено, що зазначена невідома обставина не була свого часу виявлена виключно або частково з її вини.

7. Ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він уже був остаточно засуджений або виправданий відповідно до закону і кримінально–процесуального права кожної країни.

Стаття 15. 1. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь–якого злочину внаслідок якоїсь дії чи упущення, що, згідно з діючим на момент його вчинення внутрідержавним законодавством або міжнародним правом, не були злочином. Так само не може призначатися більш тяжке покарання, ніж те, яке підлягало застосуванню на момент вчинення злочину. Якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш легке покарання, дія цього закону поширюється на даного злочинця.

2. Ніщо в цій статті не перешкоджає відданню під суд і покаранню будь–якої особи за будь–яке діяння чи упущення, що на момент вчинення були злочином згідно з загальними принципами права, визнаними міжнародним товариством.

Стаття 16. Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 17. 1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його життя або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію.

2. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань.

Стаття 18. 1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконання релігійних ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів, забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань.

Стаття 19. 1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів.

2. Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір.

3. Користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними:

- a) для поважання прав і репутації інших осіб;
- b) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Стаття 20. 1. Будь-яка пропаганда війни повинна бути заборонена законом.

2. Будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом.

Стаття 21. Визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб.

Стаття 22. 1. Кожна людина має право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цим правом для осіб, що входять до складу збройних сил і поліції.

3. Ніщо в цій статті не дає права державам, які беруть участь у Конвенції Міжнародної організації праці 1948 року щодо свободи асоціацій і захисту прав на організацію, приймати законодавчі акти на шкоду гарантіям, передбаченим у зазначеній Конвенції, або застосовувати закон так, щоб завдавалося шкоди цим гарантіям.

Стаття 23. 1. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства і держави.

2. За чоловіками і жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на одруження і право засновувати сім'ю.

3. Жоден шлюб не може бути укладений без вільної і цілковитої згоди тих, що одружуються.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, повинні вжити належних заходів для забезпечення рівності прав і обов'язків обох з подружжя щодо одруження під час перебування в шлюбі і при його розірванні. В разі розірвання шлюбу має передбачатися необхідний захист усіх дітей.

Стаття 24. 1. Кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі як малолітньої з боку її сім'ї, суспільства і держави.

2. Кожна дитина повинна бути зареєстрована негайно після її народження і повинна мати ім'я.

3. Кожна дитина має право на набуття громадянства.

Стаття 25. Кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в статті 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;

б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців;

с) допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби.

Стаття 26. Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини.

Стаття 27. У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

ЧАСТИНА IV

Стаття 28. 1. Створюється Комітет по правах людини (іменований нижче в цьому Пакті «Комітет»). Він складається з вісімнадцяти членів і виконує функції, передбачені нижче.

2. До складу Комітету входять особи, які є громадянами держав-учасниць цього Пакту і мають високі моральні якості та визнану

компетентність у галузі прав людини, причому береться до уваги корисність участі кількох осіб, що мають юридичний досвід.

3. Члени Комітету обираються і працюють як такі.

Стаття 29. 1. Члени Комітету обираються таємним голосуванням із списку осіб, що відповідають вимогам, передбаченим у статті 28, і були висунуті для цієї мети державами-учасниками цього Пакту.

2. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, може висунути не більше двох осіб. Ці особи повинні бути громадянами держави, що їх висуває.

3. Будь-яка особа має право на повторне висунення.

Стаття 30. 1. Перші вибори проводяться не пізніше як через шість місяців з дня набрання чинності цим Пактом.

2. Принаймні за чотири місяці до дня кожних виборів до Комітету, крім виборів для заповнення тих вакансій, про відкриття яких оголошується відповідно до статті 34, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй звертається з письмовим запрошенням до держав-учасниць цього Пакту подати протягом трьох місяців кандидатури в члени Комітету.

3. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй складає в алфавітному порядку список усіх висунутих таким чином осіб із зазначенням держав-учасниць цього Пакту, які висунули даних осіб, і подає цей список державам, що беруть участь у цьому Пакті, не пізніше як за один місяць до дати проведення кожних виборів.

4. Обрання членів Комітету провадиться на засіданні держав-учасниць цього Пакту, яке скликає Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй. На цьому засіданні, для якого кворумом є присутність двох третин держав-учасниць цього Пакту, обраними до Комітету є ті особи, кандидатури яких дістають найбільше число голосів та абсолютну більшість присутніх і голосуючих представників держав-учасниць.

Стаття 31. 1. До Комітету не може входити більш як по одному громадянину однієї і тієї ж держави.

2. При виборах до Комітету береться до уваги справедливий географічний розподіл членів і представників різних форм цивілізації та основних правових систем.

Стаття 32. 1. Члени Комітету обираються на трирічний строк. Вони мають право бути переобраними при повторному висуненні їх кандидатур. Однак строк повноважень дев'яти з тих членів, яких обрано на перших виборах, минає в кінці дворічного періоду; негайно після перших виборів імена цих дев'яти членів визначає за жеребом голова засідання, про яке згадується в пункті 4 статті 30.

2. По закінченні повноважень вибори проводять відповідно до попередніх статей даної частини цього Пакту.

Стаття 33. 1. Якщо на одностайну думку інших членів якийсь член Комітету припинив виконання функцій з будь-якої причини, крім тимчасової відсутності, Голова Комітету повідомляє Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який оголошує потім місце цього члена вакантним.

2. У разі смерті або виходу у відставку якогось члена Комітету Голова негайно повідомляє Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який оголошує це місце вакантним з дня смерті або з того дня, коли вихід у відставку стає дійсним.

Стаття 34. 1. Коли оголошується відкриття вакансії відповідно до статті 33 і коли строк повноважного члена, що його має бути замінено, не скінчується протягом шести місяців після оголошення цієї вакансії, генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє кожну державу-учасницю цього Пакту, яка може протягом двох місяців подати відповідно до статті 29 кандидатуру для заповнення цієї вакансії.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй складає в алфавітному порядку список висунутих таким чином осіб і подає цей список державам, які беруть участь у цьому Пакті. Вибори для заповнення вакансії проводяться потім згідно з відповідними положеннями даної частини цього Пакту.

3. Член Комітету, обраний для зайняття вакансії, оголошеної відповідно до статті 33, займає посаду протягом решти частини строку повноважень члена, який звільнив місце в Комітеті, згідно з положеннями зазначеної статті.

Стаття 35. Члени Комітету одержують затверджену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй винагороду з коштів Організації Об'єднаних Націй в порядку і на умовах, встановлених Генеральною Асамблеєю з урахуванням важливості обов'язків Комітету.

Стаття 36. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй надає необхідний персонал і матеріальні засоби для ефективного здійснення функцій Комітету відповідно до цього Пакту.

Стаття 37. 1. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй скликає перше засідання Комітету в центральних установах Організації Об'єднаних Націй.

2. Після свого першого засідання Комітет збирається в такий час, який передбачено в його правилах процедури.

3. Комітет звичайно збирається в центральних установах Організації Об'єднаних Націй у Женеві.

Стаття 38. Кожний член Комітету до того, як почати виконання своїх обов'язків, робить урочисту заяву на відкритому засіданні Комітету про те, що здійснюватиме свої функції безсторонньо і сумлінно.

Стаття 39. 1. Комітет обирає своїх службових осіб на дворічний строк. Вони можуть бути переобрані.

2. Комітет встановлює свої власні правила процедури, але ці правила повинні, зокрема, передбачати, що:

а) дванадцять членів Комітету утворюють кворум;

б) постанови Комітету приймаються більшістю голосів присутніх членів.

Стаття 40. 1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються подавати доповіді про здійснені ними заходи для втілення у життя прав, визнаних у цьому Пакті, і про прогрес, досягнутий у використанні цих прав:

а) протягом одного року після набрання чинності цим Пактом щодо відповідних держав–учасниць;

б) після цього в усіх випадках, коли того зажадає Комітет.

2. Всі доповіді подаються Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй, який надсилає їх у Комітет для розгляду. В доповідях зазначаються фактори та утруднення, коли такі є, що впливають на втілення у життя цього Пакту.

3. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй після консультацій з Комітетом може послати заінтересованим спеціалізованим установам примірники тих частин доповідей, які можуть стосуватися сфери їх компетенції.

4. Комітет вивчає доповіді, подані державами, які беруть участь у цьому Пакті. Він надсилає державам–учасникам свої доповіді і такі зауваження загального порядку, які він вважатиме доцільними. Комітет може також послати Економічній і соціальній раді ці зауваження разом з примірниками доповідей, одержаними ним від держав, які беруть участь у цьому Пакті.

5. Держави–учасниці цього Пакту можуть подавати до Комітету свої міркування щодо будь–яких зауважень, що їх може бути зроблено відповідно до пункту 4 цієї статті.

Стаття 41. 1. Відповідно до цієї статті держава, яка бере участь у цьому Пакті, може в будь–який час заявити, що вона визнає компетенцію Комітету одержувати і розглядати повідомлення про те, що якась держава–учасниця твердить, що інша держава–учасниця не виконує своїх зобов'язань за цим Пактом. Повідомлення, передбачені цією статтею, можуть прийматися і розглядатися тільки в тому разі, коли їх подала держава–учасниця, яка зробила заяву про визнання для себе компетенції цього Комітету. Комітет не приймає ніяких повідомлень, коли вони стосуються держави–учасниці, яка не зробила такої заяви. Повідомлення, одержані згідно з цією статтею, розглядаються відповідно до такої процедури:

а) коли якась держава–учасниця цього Пакту вважає, що інша держава–учасниця не втілює в життя постанов цього Пакту, то вона

може письмовим повідомленням довести це питання до відома зазначеної держави–учасниці. Протягом трьох місяців після одержання цього повідомлення держава, яка одержала його, подає в письмовій формі тій державі, яка надіслала таке повідомлення, пояснення чи будь–яку іншу заяву з роз'ясненням у цьому питанні, де має бути, наскільки це є можливим і доцільним, зазначено внутрішні процедури і заходи, яких було вжито, буде вжито або може бути вжито в цьому питанні;

b) коли питання не вирішено на задоволення обох заінтересованих держав–учасниць протягом шести місяців після отримання державою першого повідомлення, будь–яка з цих держав має право передати це питання в Комітет, повідомивши про це Комітет і другу державу;

c) Комітет розглядає передане йому питання тільки після того, як він переконається, що відповідно до загальновизнаних принципів міжнародного права всі доступні внутрішні засоби було випробувано і вичерпано в даному разі. Це правило не діє в тих випадках, коли застосування цих засобів не виправдано затягується;

d) при розгляді повідомлень, передбачених цією статтею Комітет проводить закриті засідання;

e) з додержанням постанов підпункту (c) Комітет надає свої добрі послуги заінтересованим державам–учасницям з метою дружнього вирішення питання на основі поважання прав людини та основних свобод, визнаних в цьому Пакті;

f) в будь–якому переданому на його розгляд питанні Комітет може звернутися до заінтересованих держав–учасниць, згаданих у підпункті (b), з проханням подати будь–яку інформацію, що стосується справи;

g) заінтересовані держави–учасниці, згадані в підпункті (b), мають право бути представленими при розгляді в Комітеті питання і робити заяви усно і (або) письмово;

h) Комітет подає протягом дванадцяти місяців з дня одержання повідомлення відповідно до підпункту (b) доповідь:

1) коли досягається вирішення в рамках постанов підпункту (e), то Комітет обмежується в своїй доповіді коротким викладом фактів і досягнутого вирішення;

2) коли вирішення в рамках постанов підпункту (e) не досягнуто, то Комітет обмежується в своїй доповіді коротким викладом фактів; письмові заяви і запис усних заяв, що їх виклали заінтересовані держави–учасниці, додаються до доповіді.

У кожному питанні доповідь надсилається заінтересованим державам–учасницям.

2. Постанови цієї статті набувають чинності, коли десять держав, які беруть участь у цьому Пакті, зроблять заяву відповідно до пункту 1 цієї статті. Такі заяви депонуються державами–учасницями у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який надсилає

їх копії решті держав–учасниць. Заява може бути в будь–який час взята назад повідомленням Генерального секретаря. Така дія не перешкоджає розглядові будь–якого питання, що є предметом повідомлення, вже переданого відповідно до цієї статті, ніякі подальші повідомлення будь–якої держави–учасниці не приймаються після одержання Генеральним секретарем повідомлення про взяття заяви назад, якщо заінтересована держава–учасниця не зробила нової заяви.

Стаття 42. 1. а) Коли будь–яке питання, передане Комітету відповідно до статті 41, не вирішено на задоволення заінтересованих держав–учасниць, Комітет може за попередньою згодою заінтересованих держав–учасниць призначити спеціальну Погоджувальну комісію (далі іменовану «Комісія»). Добрі послуги Комісії надаються заінтересованим державам–учасникам з метою полюбовного вирішення даного питання на основі додержання положень цього Пакту;

б) Комісія складається з п'яти осіб, прийнятних для заінтересованих держав–учасниць. Якщо заінтересовані держави–учасниці не досягнуть протягом трьох місяців згоди щодо всього складу або частини складу Комісії, то ті члени Комісії, про призначення яких не було досягнуто згоди, обираються шляхом таємного голосування більшістю в дві третини голосів Комітету із складу його членів.

2. Члени Комісії як такі виконують свої обов'язки. Вони не повинні бути громадянами заінтересованих держав–учасниць або держави, що не бере участі в цьому Пакті, чи держави–учасниці, яка не зробила заяви відповідно до статті 41.

3. Комісія обирає свого Голову і встановлює свої власні правила процедури.

4. Засідання Комісії звичайно проводяться в центральних установах Організації Об'єднаних Націй або у Відділенні Організації Об'єднаних Націй у Женеві. Однак вони можуть проводитися в інших місцях, які може визначити Комісія в консультації з Генеральним секретарем Організації Об'єднаних Націй і відповідними державами–учасницями.

5. Секретаріат, наданий відповідно до статті 36, також обслуговує комісії, що призначаються на підставі цієї статті.

6. Одержана і вивчена Комітетом інформація надається в розпорядження Комісії, і Комісія може звернутися до заінтересованих держав–учасниць з проханням подати будь–яку інформацію, що стосується справи.

7. Коли Комісія повністю розгляне питання, але в усякому разі не пізніше ніж через дванадцять місяців після того, як їй було передано це питання, вона подає Голові Комітету доповідь для надіслання її заінтересованим державам–учасникам:

- а) якщо Комісія не може завершити розгляд даного питання в межах дванадцяти місяців, вона обмежує свою доповідь коротким викладом про стан розгляду нею даного питання;
- б) якщо досягається полюбовне вирішення даного питання на основі додержання прав людини, визнаних у цьому Пакті, Комісія обмежує свою доповідь коротким викладом фактів і досягнутого вирішення;
- с) якщо вирішення, зазначене в підпункті (б), не досягається, доповідь Комісії містить її висновки в усіх питаннях фактичного характеру, що стосується спору між заінтересованими державами–учасницями, та її міркування про можливості полюбовного врегулювання цього питання. Ця доповідь також містить письмові заяви і запис усних заяв, зроблених заінтересованими державами–учасницями;
- д) якщо доповідь Комісії подається згідно з підпунктом (с), заінтересовані держави–учасниці протягом трьох місяців після одержання цієї доповіді повідомляють Голову Комітету про те, чи згодні вони зі змістом доповіді Комісії.

8. Постанови цієї статті не припиняють обов'язків Комітету, передбачених у статті 41.

9. Заінтересовані держави–учасниці рівною мірою несуть усі витрати членів Комісії відповідно до кошторису, що подається Генеральним секретарем Організації Об'єднаних Націй.

10. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй має право оплачувати витрати членів Комісії, коли необхідно, до їх відшкодування заінтересованими державами–учасницями відповідно до пункту 9 цієї статті.

Стаття 43. Члени Комітету і спеціальних погоджувальних комісій, яких може бути призначено згідно зі статтею 42, мають право на пільги, привілеї та імунітети експертів, що посилаються Організацією Об'єднаних Націй у відрядження, як це передбачено у відповідних розділах Конвенції про привілеї та імунітети Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 44. Положення про здійснення цього Пакту застосовуються без шкоди для процедур у галузі прав людини, визначених установчими актами і конвенціями Організації Об'єднаних Націй та спеціалізованих установ або відповідно до них, і не перешкоджають державам, які беруть участь у цьому Пакті, вдаватися до інших процедур вирішення спору на підставі діючих між ними загальних і спеціальних міжнародних угод.

Стаття 45. Комітет подає Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй через Економічну і соціальну раду щорічну доповідь про свою роботу.

ЧАСТИНА V

Стаття 46. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як приниження значення постанов Статуту Організації Об'єднаних Націй і статутів спеціалізованих установ, що визначають відповідні обов'язки різних органів Організації Об'єднаних Націй і спеціалізованих установ щодо тих предметів, яких стосується цей Пакт.

Стаття 47. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як ущемлення невід'ємного права всіх народів володіти і користуватися повною мірою і вільно своїми природними багатствами та ресурсами.

ЧАСТИНА VI

Стаття 48. 1. Цей Пакт відкрито для підписання будь-якою державою – членом Організації Об'єднаних Націй або членом будь-якої з її спеціалізованих установ, будь-якою державою–учасницею Статуту Міжнародного Суду та будь-якою іншою державою, запрошеною Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй до участі в цьому Пакті.

2. Цей Пакт підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти депонуються у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

3. Цей Пакт відкрито для приєднання будь-якої держави, зазначеної в пункті 1 цієї статті.

4. Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

5. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, які підписали цей Пакт або приєдналися до нього, про депонування кожної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 49. 1. Цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Пакт або приєднається до нього після депонування тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування її власної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 50. Постанови цього Пакту поширюються на всі частини федеративних держав без будь-яких обмежень чи винятків.

Стаття 51. 1. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті, може пропонувати поправки і подавати їх Генеральному секретареві

Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає потім будь-які запропоновані поправки державам-учасникам цього Пакту з проханням повідомити його, чи висловлюються вони за скликання конференції держав-учасниць з метою розгляду цих пропозицій і проведення по них голосування. Якщо принаймні третина держав-учасниць висловиться за таку конференцію, Генеральний секретар скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю держав-учасниць, що були присутні і брали участь у голосуванні на цій конференції, подається Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй на затвердження.

2. Поправки набирають чинності після затвердження їх Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй і прийняття їх більшістю в дві третини держав-учасниць цього Пакту відповідно до їх конституційних процедур.

3. Коли поправки набирають чинності, вони стають обов'язковими для тих держав-учасниць, які їх прийняли, а для інших держав-учасниць залишаються обов'язковими постанови цього Пакту та будь-які попередні поправки, ними прийняті.

Стаття 52. Незалежно від повідомлень, зроблених згідно з пунктом 5 статті 48, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, про які йдеться в пункті і тієї ж статті, про таке:

- a) підписання, ратифікації і приєднання згідно з статтею 48;
- b) дату набрання чинності цим Пактом згідно з статтею 49 і дату набрання чинності будь-якими поправками згідно з статтею 51.

Стаття 53. 1. Цей Пакт, англійський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якого є цілком автентичними, підлягає здачі на зберігання в архів Організації Об'єднаних Націй.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає засвідчені копії цього Пакту всім державам, зазначеним у статті 48.

На посвідчення чого нижчепідписані, належним чином уповноважені відповідними урядами, підписали цей Пакт, відкритий для підписання в Нью-Йорку дев'ятнадцятого грудня тисяча дев'ятсот шістдесят шостого року.

Док. ООН A/ RES/ 2200 A (XXI)

Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 2200 A (XXI) Генеральної Асамблеї від 16 грудня 1966 року.

Ратифікований Україною 19 жовтня 1973 року із заявою, що процитована в кінці попереднього додатку. Набув чинності для України 23 березня 1976 року.

ДОДАТОК 4.

ФАКУЛЬТАТИВНИЙ ПРОТОКОЛ ДО МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

Держави–сторони цього Протоколу, беручи до уваги, що для подальшого досягнення мети Пакту про громадянські та політичні права (далі – Пакт) і здійснення його постанов було доцільно надати Комітетові з прав людини, створюваному на підставі частини IV Пакту (далі – Комітет), можливість приймати і розглядати, як передбачено в цьому Протоколі, повідомлення від окремих осіб, які твердять, що вони є жертвами порушень якогось із прав, викладених у Пакті, погодилися про таке:

Стаття 1. Держава–сторона Пакту, яка стає стороною цього Протоколу, визнає компетенцію Комітету приймати і розглядати повідомлення від осіб, які підпадають під його юрисдикцію і які твердять, що вони є жертвами порушень певною державою–стороною якогось із прав, викладених у Пакті. Жодне повідомлення не приймається Комітетом, якщо воно стосується держави–сторони Пакту, яка є стороною цього Протоколу.

Стаття 2. За умов додержання положення статті 1 особи, які твердять, що якась із їхніх прав, перелічених у Пакті, було порушене, і які вичерпали всі наявні внутрішні засоби правового захисту, можуть подати на розгляд Комітету письмові повідомлення.

Стаття 3. Комітет може визнати неприйнятним кожне подане згідно з цим Протоколом повідомлення, що є анонімним або яке, на його думку, являє собою зловживання правом на подання таких повідомлень чи несумісне з положенням Пакту.

Стаття 4. 1. За умови додержання положення статті 3 Комітет доводить кожне подане йому згідно з цим Протоколом повідомлення до відома держави–сторони Протоколу, що як твердиться, порушує якась з положень Протоколу.

2. Держава, яка одержала оповіщення, протягом шести місяців подає Комітетові письмове пояснення чи заяву, що роз'яснюють це питання і будь–які заходи, якщо такі мали місце, яких могла вжити ця держава.

Стаття 5. 1. Комітет розглядає одержані згідно з цим Протоколом повідомлення з урахуванням усіх письмових даних, поданих йому окремою особою та заінтересованою державою–стороною.

2. Комітет не розглядає ніяких повідомлень від осіб, поки не переконається в тому, що:

- a) це саме питання не розглядається згідно з іншою процедурою міжнародного розгляду чи врегулювання;
- b) ця особа вичерпала всі доступні внутрішні засоби правового захисту.

Це правило не діє у тих випадках, коли застосування таких засобів не виправдано затягується.

3. При розгляді повідомлень, передбачуваних цим Протоколом, Комітет проводить закриті засідання.

4. Комітет повідомляє свої міркування відповідній державі-стороні і особі.

Стаття 6. Комітет включає до своєї щорічної доповіді, передбаченої статтею 45 Пакту, короткий звіт про свою діяльність згідно з цим Протоколом.

Стаття 7. Надалі до досягнення мети резолюції 1514 (XV), прийнятої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 14 грудня 1960 року щодо Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, положення цього Протоколу ніяким чином не обмежують права подавати петиції, наданого цим народам Статутом Організації Об'єднаних Націй та іншими міжнародними конвенціями і документами Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованих установ.

Стаття 8.1. Цей Протокол відкритий для підписання будь-якою державою, що підписала Пакт.

2. Цей Протокол підлягає ратифікації будь-якою державою, що ратифікувала Пакт або приєдналася до нього. Ратифікаційні грамоти передаються на зберігання Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй.

3. Цей Протокол відкритий для приєднання будь-якої держави, що ратифікувала Пакт або приєдналася до нього.

2. Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

3. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, що підписали цей Протокол або приєдналися до нього, про депонування кожної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 9.1. За умови набуття Пактом чинності цей Протокол набуває чинності через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй десятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Протокол або приєднається до нього після депонування десятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, цей Протокол набуває чинності через три місяці з дня депонування її власної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 10. Постанови цього Протоколу поширюються на всі частини федеративних держав без будь-яких обмежень чи винятків.

Стаття 11.1. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Протоколі, може пропонувати поправки і подавати їх Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар повідомляє потім про будь-які запропоновані поправки державам-сторонам цього Протоколу з проханням сповістити його, чи висловлюються вони за скликання конференції держав-сторін з метою розгляду цієї пропозиції та проведення щодо неї голосування. Якщо за скликання такої конференції висловиться не менш як одна третина держав-сторін, Генеральний секретар скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю держав-сторін, що присутні на цій конференції та беруть участь у голосуванні, подається Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй на затвердження.

2. Поправки набувають чинності після затвердження їх Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй та прийняття більшістю у дві третини держав-сторін Протоколу відповідно до їх конституційних процедур.

3. Коли поправки набувають чинності, вони стають обов'язковими для тих держав-сторін, які їх прийняли, а для інших держав-сторін залишаються обов'язковими постанови цього Протоколу та будь-які попередні поправки, прийняті ними.

Стаття 12.1. Кожна держава-сторона може в будь-який час денонсувати цей Протокол шляхом письмового повідомлення на ім'я Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй. Денонсація набуває чинності через три місяці з дня одержання цього повідомлення Генеральним секретарем.

2. Денонсація не перешкоджає продовженню застосування положень цього Протоколу до будь-якого повідомлення, поданого згідно зі статтею 2 до дати набуття денонсацією чинності.

Стаття 13. Незалежно від повідомлень, зроблених згідно з пунктом 5 статті 8 цього Протоколу, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй сповіщає всі держави, про які йдеться в пункті 1 статті 48 Пакту, про

- a) підписання, ратифікації та приєднання згідно зі статтею 8;
- b) дату набуття чинності цим Протоколом згідно зі статтею 9 і дату набуття чинності будь-якими поправками згідно зі статтею 11;
- c) денонсації згідно зі статтею 12.

Стаття 14.1. Цей Протокол, англійський, іспанський, китайський, російський та французький тексти якого є цілком автентичними, підлягає здачі на зберігання в архів Організації Об'єднаних Націй.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй надсилає засвідчені копії цього Протоколу всім державам, зазначеним у статті 48 Пакту.

Док. ООН A/RES/2200 A (XXI)

Прийнятий і відкритий для підписання,
ратифікації та приєднання резолюцією 2200 A(XXI)
Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй
від 16 грудня 1966 року.

Набув чинності 23 березня 1976 року, для України – 25 жовтня
1991 року.

ДОДАТОК 6.

**ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ
ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД**

із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу №11 (Рим, 4. 11. 1950)

До тексту Конвенції було внесено поправки відповідно до положень Протоколу № 3, який набрав чинності 21 вересня 1970 року, Протоколу № 5, який набрав чинності 20 грудня 1971 року, і Протоколу № 8, який набрав чинності 1 січня 1990 року, і цей текст також включив текст Протоколу № 2, який відповідно до пункту 3 статті 5 цього Протоколу був складовою частиною Конвенції з моменту набрання ним чинності 21 вересня 1970 року. Всі положення, що їх було змінено або доповнено згідно з цими протоколами, замінюються Протоколом №11 з 1 листопада 1998 року — дати набрання ним чинності. З цієї дати Протокол № 9, який набрав чинності 1 жовтня 1994 року, скасовується.

Переклад здійснено спільно Міністерством закордонних справ України та Українською Правничою Фундацією. Текст офіційного перекладу затверджено Міністерством закордонних справ України, Міністерством юстиції України та Українською комісією з питань правничої термінології.

Уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року,

враховуючи, що ця Декларація має на меті забезпечити загальне та ефективне визнання і дотримання прав, які в ній проголошені,

враховуючи, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і подальше здійснення прав людини та основних свобод,

знову підтверджуючи свою глибоку віру в ті основні свободи, які складають підвалини справедливості і миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки загальному розумінню і дотриманню прав людини, від яких вони залежать,

сповнені рішучості, як уряди європейських країн, що є єдиним думцями і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи та верховенства права, зробити перші кроки до колективного забезпечення певних прав, проголошених у Загальній декларації, домовилися про таке:

Стаття 1

Зобов'язання поважати права людини

Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі 1 цієї Конвенції.

Розділ I. Права і свободи

Стаття 2

Право на життя

1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який законом передбачене таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що його вчинено на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- a) при захисті будь-якої особи від незаконного насильства;
- b) при здійсненні законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно тримається під вартою;
- c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Стаття 3

Заборона катування

Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Стаття 4

Заборона рабства та примусової праці

1. Ніхто не може триматися в рабстві або в підневільному стані.
2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю.
3. Для цілей цієї статті значення терміна «примусова чи обов'язкова праця» не поширюється на:

a) будь-яку роботу, виконання якої звичайно вимагається під час тримання під вартою, призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції, або під час умовного звільнення з-під варти;

b) будь-яку службу військового характеру або – у випадку, коли особа відмовляється від неї з релігійних чи політичних мотивів у країнах, де така відмова визнається, – службу, яка має виконуватися замість обов'язкової військової служби;

c) будь-яку службу, яка має виконуватися у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, що загрожує життю чи благополуччю суспільства;

d) будь-яку роботу чи службу, яка входить у звичайні громадянські обов'язки.

Стаття 5

Право на свободу та особисту недоторканність

1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, і в таких випадках, як:

а) законне ув'язнення особи після її засудження компетентним судом;

б) законний арешт або затримання особи за невиконання законної вимоги суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом;

в) законний арешт або затримання особи, здійснені з метою припровадження її до встановленого законом компетентного органу на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо є розумні підстави вважати за необхідне запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;

г) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою припровадження його до встановленого законом компетентного органу;

д) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічно хворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;

е) законний арешт або затримання особи, здійснені з метою запобігання її незаконному в'їзду в країну, чи особи, щодо якої вживаються заходи з метою депортації або екстрадиції.

2. Кожного заарештованого має бути негайно поінформовано зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення проти нього.

3. Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту с пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в судові засідання.

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або затримання, має право на судовий розгляд, при якому суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання на порушення положень цієї статті, має захищене позовом право на відшкодування.

Стаття 6

Право на справедливий судовий розгляд

1. Кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть не допускатися в зал засідань протягом усього судового розгляду або якоїсь його частини в інтересах збереження моралі, громадського порядку або національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін чи в разі крайньої необхідності, якщо, на думку суду, в особливих випадках публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено згідно із законом.

3. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, має щонайменше такі права:

а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причину обвинувачення проти нього;

б) мати достатньо часу і можливостей для підготовки свого захисту;

в) захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або – якщо він не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя;

г) допитувати свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

д) якщо він не розуміє мову, яка використовується у суді, або не розмовляє нею, — отримувати безоплатну допомогу перекладача.

Стаття 7

Ніякого покарання без закону

1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії або бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення за національними законами або за міжнародним правом. Не може також призначатися покарання, тяжче від того, яке застосовувалося на час вчинення кримінального правопорушення.

2. Ця стаття не стоїть на перешкоді судовому розглядові і покаранню будь-якої особи за будь-які дії чи бездіяльність, які на час їх вчинення становили кримінальне правопорушення згідно із загальними принципами права, визнаними цивілізованими націями.

Стаття 8

Право на повагу до приватного і сімейного життя

1. Кожен має право на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції.

2. Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права інакше ніж згідно із законом і коли це необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 9

Свобода думки, совісті і віросповідання

1. Кожен має право на свободу думки, совісті і віросповідання; це право включає свободу змінювати свою релігію або свої переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватно, в богослужінні, ученні, виконанні та дотриманні релігійних і ритуальних обрядів.

2. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10

Свобода вираження поглядів

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду і є необхідними в демократичному суспільстві.

Стаття 11

Свобода зібрань та об'єднання

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом в інтересах національної або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб і є необхідними в демократичному суспільстві. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції або органів державного управління.

Стаття 12

Право на шлюб

Чоловіки та жінки, які досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права.

Стаття 13

Право на ефективний засіб правового захисту

Кожен, чий права і свободи, викладені в цій Конвенції, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, що діяли як офіційні особи.

Стаття 14

Заборона дискримінації

Здійснення прав і свобод, викладених у цій Конвенції, гарантується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин.

Стаття 15

Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації

1. Під час війни або іншої надзвичайної ситуації в державі, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вжити заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, – за умови, якщо такі заходи не суперечать іншим її міжнародно-правовим зобов'язанням.
2. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, або від статей 3, 4 (пункт 1) і 7.
3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка використовує це право відступу від своїх зобов'язань, повною мірою інформує Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і про причини їх вжиття. Вона також інформує Генерального секретаря

Ради Європи про те, коли такі заходи було припинено і з якого часу положення Конвенції знову повністю виконуються.

Стаття 16

Обмеження щодо політичної діяльності іноземців

Ніщо в статтях 10, 11 і 14 не може розглядатися як таке, що перешкоджає запровадженню Високими Договірними Сторонами обмежень щодо політичної діяльності іноземців.

Стаття 17

Заборона зловживання правами

Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитися як таке, що надає будь-якій державі, групі або особі будь-яке право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, що викладені в цій Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж передбачено в Конвенції.

Стаття 18

Обмеження у застосуванні обмежень на права

Обмеження, які дозволяються цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, можуть застосовуватися тільки з тією метою, для якої вони передбачені.

Розділ II. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття 19

Створення Суду

Для забезпечення додержання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини (далі «Суд»), який функціонує на постійній основі.

Стаття 20

Кількісний склад суддів

Суд складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості Високих Договірних Сторін.

Стаття 21

Критерії добору суддів

1. Судді повинні мати високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу судову посаду, чи бути юристами з визнаним авторитетом.

2. Судді засідають у Суді у своїй особистій якості.

3. Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися ніякою діяльністю, що є несумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або вимогами виконання посадових обов'язків на постійній основі; усі питання, які виникають у зв'язку із застосуванням цього пункту, вирішуються Судом.

Стаття 22

Вибори суддів

1. Судді обираються Парламентською Асамблеєю від кожної Високої Договірної Сторони більшістю поданих голосів із трьох кандидатів, представлених Високою Договірною Стороною.

2. Така сама процедура застосовується під час довиборів до Суду у випадку приєднання нових Високих Договірних Сторін, а також при заповненні вакансій, що виникають.

Стаття 23

Строк повноважень

1. Судді обираються строком на шість років. Вони можуть бути переобрані. Однак строк повноважень половини складу суддів, обраних на перших виборах, спливає через три роки.

2. Судді, строк повноважень яких спливає через перші три роки, визначаються Генеральним секретарем Ради Європи за жеребом одразу ж після їх обрання.

3. З метою забезпечення, наскільки це можливо, поновлення повноважень половини складу суддів кожні три роки, Парламентська Асамблея може до початку будь-яких наступних виборів вирішити, що тривалість строку або строків повноважень одного або кількох суддів, які мають бути обрані, буде іншою ніж шість років, але не більшою дев'яти і не меншою трьох років.

4. У випадках, коли йдеться про більше ніж один строк повноважень і коли Парламентська Асамблея застосовує попередній пункт, розподіл строків повноважень здійснюється Генеральним секретарем Ради Європи за жеребом одразу ж після виборів.

5. Суддя, обраний для заміни судді, строк повноважень якого не спливає, обіймає посаду протягом решти строку повноважень свого попередника.

6. Строк повноважень суддів спливає, коли вони досягають 70-річного віку.

7. Судді обіймають свою посаду до їх заміни. Проте після заміни вони продовжують розгляд тих справ, які вже є в їхньому провадженні.

Стаття 24

Звільнення з посади

Жоден суддя не може бути звільнений з посади, якщо тільки рішення про його невідповідність встановленим вимогам не буде ухвалене іншими суддями більшістю у дві третини голосів.

Стаття 25

Канцелярія та судові секретарі

Суд має канцелярію, функції та організація якої визначаються в Регламенті Суду. Суду в його діяльності надають допомогу судові секретарі.

Стаття 26

Пленарні засідання Суду

На пленарних засіданнях Суду:

- a) обираються його Голова та один або два заступники Голови строком на три роки; вони можуть бути переобрані;
- b) створюються палати на встановлений строк;
- c) обираються голови палат Суду; вони можуть бути переобрані;
- d) приймається Регламент Суду; та
- e) обираються Секретар Суду та один або кілька заступників Секретаря.

Стаття 27

Комісії, палати та Велика палата

1. Для розгляду переданих йому справ Суд засідає в комісіях у складі трьох суддів, у палатах у складі семи суддів та у Великій палаті у складі сімнадцяти суддів. Палати Суду створюють комісії на встановлений строк.

2. Як член палати та Великої палати за посадою засідає суддя, обраний від заінтересованої держави–учасниці, або, за відсутності такого чи в разі неспроможності такого взяти участь у засіданні, особа, яка визначається на вибір такої держави і засідає як суддя.

3. До складу Великої палати входять також Голова Суду, заступники Голови, голови палат та інші судді, які визначаються відповідно до Регламенту Суду. Якщо справа передається до Великої палати згідно зі статтею 43, у Великій палаті не може засідати жоден суддя з палати, яка постановила судові рішення, за винятком голови палати та судді, який засідав від заінтересованої держави–учасниці.

Стаття 28

Заяви комісії про неприйнятність скарги (заяви)

Комісія може – одностайним голосуванням – визнати непринятною або вилучити з реєстру справ індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо така ухвала може бути винесена без додаткового вивчення. Ухвала комісії є остаточною.

Стаття 29

Ухвали палат щодо прийнятності та суті заяв

1. Якщо згідно зі статтею 28 жодної ухвали не винесено, палата приймає рішення щодо прийнятності та суті індивідуальних заяв, поданих згідно зі статтею 34.

2. Палата приймає рішення щодо прийнятності та суті міждержавних заяв, поданих згідно зі статтею 33.

3. Ухвала щодо прийнятності виноситься окремо, якщо Суд, у виняткових випадках, не вирішить інакше.

Стаття 30

Відмова від юрисдикції на користь Великої палати

Якщо справа, яку розглядає палата, порушує серйозне питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може призвести до результату, несумісного з рішенням, постановленим Судом раніше, палата може в будь-який час до прийняття свого рішення відмовитися від своєї юрисдикції на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього.

Стаття 31

Повноваження Великої палати

Велика палата:

а) приймає рішення щодо заяв, поданих згідно зі статтею 33 або статтею 34, якщо палата відмовилася від своєї юрисдикції згідно зі статтею 30 або якщо справу було передано їй на розгляд згідно зі статтею 43; та

б) розглядає запити про надання консультативних висновків, подані згідно зі статтею 47.

Стаття 32

Юрисдикція Суду

1. Юрисдикція Суду поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї і які передаються йому на розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47.

2. У випадку виникнення спору щодо юрисдикції Суду спір вирішується Судом.

Стаття 33

Міждержавні справи

Будь-яка Висока Договірна Сторона може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї, яке, як вона вважає, було допущене іншою Високою Договірною Стороною.

Стаття 34

Індивідуальні заяви (скарги)

Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, що вважають себе потерпілими від порушення однією з Високих Договірних Сторін прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати ніяким чином ефективному здійсненню цього права.

Стаття 35

Критерії прийнятності

1. Суд може прийняти питання до розгляду тільки після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту – відповідно до загально визнаних норм міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати прийняття остаточного рішення.

2. Суд не розглядає жодної заяви, поданої згідно зі статтею 34, якщо вона:

а) є анонімною; або

б) за своєю суттю порушує питання, що вже було розглянуте Судом або вже подане на розгляд за іншою процедурою міжнародного розслідування чи врегулювання, і якщо вона не містить відповідної нової інформації.

3. Суд визнає неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо він вважає, що ця заява є несумісною з положеннями Конвенції або протоколів до неї, явно необґрунтованою або є зловживанням правом на подання заяви.

4. Суд відхиляє будь-яку заяву, якщо він вважає її неприйнятною згідно з цією статтею. Він може зробити це на будь-якій стадії провадження у справі.

Стаття 36

Участь третьої сторони

1. У всіх справах, які розглядаються палатою або Великою палатою, Висока Договірна Сторона, громадянин якої є заявником, має право подати свої міркування у письмовій формі і брати участь у слуханнях.

2. Голова Суду може, в інтересах належного відправлення правосуддя, запропонувати будь-якій Високій Договірній Стороні, яка не є стороною в судовому розгляді, або будь-якій заінтересованій особі, яка не є заявником, подати свої міркування у письмовій формі або брати участь у слуханнях.

Стаття 37

Вилучення заяв із реєстру справ

1. Суд може на будь-якій стадії провадження у справі вилучити заяву з реєстру справ, якщо обставини дозволяють дійти висновку, що:

а) заявник не має наміру далі підтримувати свою заяву; або

б) спір уже вирішено; або

с) на будь-якій іншій підставі, встановленій Судом, подальший розгляд заяви не є виправданим.

Однак Суд продовжує розгляд заяви, якщо цього вимагає повага до прав людини, визначених у Конвенції та протоколах до неї.

2. Суд може знову поновити заяву в реєстрі справ, якщо, на його думку, обставини це виправдовують.

Стаття 38

Розгляд справи та процедура дружнього врегулювання

1. Якщо Суд визнає заяву прийнятною, він:

а) розглядає справу разом із представниками сторін і, в разі необхідності, проводить розслідування, для ефективного здійснення якого заінтересовані держави створюють усі необхідні умови;

б) надає себе у розпорядження заінтересованих сторін з метою забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, визначених у Конвенції та протоколах до неї.

2. Переговори, які здійснюються згідно з підпунктом (б) пункту 1, є конфіденційними.

Стаття 39

Досягнення дружнього врегулювання

У разі досягнення дружнього врегулювання Суд вилучає справу з реєстру, прийнявши відповідне рішення, яке містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення.

Стаття 40

Слухання у відкритому засіданні та доступ до документів

1. Слухання проводяться у відкритому засіданні, якщо Суд у виняткових випадках не вирішить інакше.

2. Доступ до документів, які здаються на зберігання Секретареві, має бути відкритим, якщо Голова Суду не вирішить інакше.

Стаття 41

Справедлива сатисфакція

Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткову компенсацію, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію.

Стаття 42

Рішення палат

Рішення палат стають остаточними відповідно до пункту 2 статті 44.

Стаття 43

Передання справ на розгляд Великої палати

1. Упродовж трьох місяців від дати постановлення рішення палатою будь-яка сторона у справі може, у виняткових випадках, звернутися з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати.

2. Колегія у складі п'яти суддів Великої палати приймає таке клопотання, якщо справа порушує серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї або важливе питання загального значення.

3. Якщо колегія приймає клопотання, Велика палата вирішує справу шляхом постановлення судового рішення.

Стаття 44

Остаточні судові рішення

1. Рішення Великої палати є остаточним.

2. Рішення палати стає остаточним:

а) якщо сторони заявляють про те, що вони не звертатимуться із клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати; або

б) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлено; або

с) якщо колегія Великої палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої палати згідно зі статтею 43.

3. Остаточне судове рішення опублікується.

Стаття 45

Умотивування судових рішень та ухвал

1. Судові рішення та ухвали про прийнятність або неприйнятність заяв мають бути вмотивовані.

2. Якщо судове рішення цілком або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

Стаття 46

Обов'язкова сила судових рішень та їх виконання

1. Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточне рішення Суду в будь-якій справі, в якій вони є сторонами.

2. Остаточне рішення Суду надсилається Комітетові міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням.

Стаття 47

Консультативні висновки

1. Суд може, на запит Комітету міністрів, надавати консультативні висновки з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї.

2. Такі висновки не поширюються на питання, які стосуються змісту чи обсягу прав і свобод, визначених у розділі I Конвенції та протоколах до неї, або на будь-яке інше питання, яке Суд чи Комітет міністрів можуть розглядати внаслідок будь-якого провадження, що може бути порушене відповідно до Конвенції.

3. Рішення Комітету міністрів про подання запиту щодо консультативного висновку Суду ухвалюються більшістю голосів представників, які мають право засідати в Комітеті.

Стаття 48

Консультативна компетенція Суду

Суд вирішує, чи належить до його компетенції, визначеної у статті 47, запит Комітету міністрів про надання консультативного висновку.

Стаття 49

Умотивування консультативних висновків

1. Консультативні висновки Суду мають бути вмотивовані.

2. Якщо консультативний висновок цілком або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

3. Консультативні висновки Суду передаються Комітетові міністрів.

Стаття 50

Витрати Суду

Витрати Суду покладаються на Раду Європи.

Стаття 51

Привілеї та імунітети суддів

Судді під час виконання своїх обов'язків користуються привілеями та імунітетами, передбаченими у статті 40 Статуту Ради Європи і в угодах, укладених згідно з цією статтею Статуту.

Розділ III. Інші положення

Стаття 52

Запити Генерального секретаря

На запит Генерального секретаря Ради Європи будь-яка Висока Договірна Сторона надає роз'яснення щодо того, яким чином її внутрішнє законодавство забезпечує ефективне виконання будь-якого з положень цієї Конвенції.

Стаття 53

Гарантії існуючих прав людини

Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує або порушує будь-які права людини та основні свободи, які можуть гарантуватися законами будь-якої Високої Договірної Сторони або будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є.

Стаття 54

Повноваження Комітету міністрів

Ніщо в цій Конвенції не стоїть на перешкоді повноваженням Комітету міністрів, наданим йому Статутом Ради Європи.

Стаття 55

Відмова від інших засобів врегулювання спорів

Високі Договірні Сторони погоджуються, що без спеціальної домовленості вони не користуватимуться існуючими між ними чинними договорами, конвенціями або деклараціями для вирішення, шляхом оскарження, спору, який виникає внаслідок тлумачення або застосування цієї Конвенції, засобами врегулювання спорів, не передбаченими цією Конвенцією.

Стаття 56

Територіальне застосування

1. Будь-яка держава може при ратифікації або будь-коли після цього заявити в повідомленні на ім'я Генерального секретаря Ради Європи про те, що дія цієї Конвенції поширюється – з урахуванням пункту 4 цієї статті – на всі або деякі з територій, за міжнародні відносини яких вона є відповідальною.

2. Дія Конвенції поширюється на територію або території, визначені в повідомленні, з тридцятого дня після отримання цього повідомлення Генеральним секретарем Ради Європи.

3. Однак положення цієї Конвенції застосовуються до таких територій з належним урахуванням місцевих вимог.

4. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 цієї статті, може будь-коли після цього заявити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 цієї Конвенції.

Стаття 57

Застереження

1. Будь-яка держава при підписанні цієї Конвенції або здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти може зробити застереження стосовно будь-якого окремого положення Конвенції з огляду на те, що той чи інший закон, чинний на той час на її території, не відповідає цьому положенню. Застереження загального характеру згідно з цією статтею не дозволяються.

2. Будь-яке застереження, зроблене згідно з цією статтею, має містити стислий виклад відповідного закону.

Стаття 58

Денонсація

1. Висока Договірна Сторона може денонсувати цю Конвенцію тільки зі спливом п'яти років з дати, коли вона стала її стороною, і через шість місяців після подання відповідного повідомлення на ім'я Генерального секретаря Ради Європи, який інформує про це інші Високі Договірні Сторони.

2. Така денонсація не звільняє заінтересовану Високу Договірну Сторону від її зобов'язань за цією Конвенцією стосовно будь-якого діяння, яке могло бути порушенням таких зобов'язань і могло бути здійсненим нею до дати, від якої денонсація набрала чинності.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка перестає бути членом Ради Європи, перестає бути її стороною цієї Конвенції на тих самих умовах.

4. Відповідно до положень попередніх пунктів, Конвенція може бути денонсована стосовно будь-якої території, на яку було поширено її дію згідно із заявою, зробленою на підставі статті 56.

Стаття 59

Підписання та ратифікація

1. Ця Конвенція відкрита для підписання членами Ради Європи. Вона підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

2. Ця Конвенція набирає чинності після здачі на зберігання десяти ратифікаційних грамот.

3. Для тих держав, які підписали цю Конвенцію і які ратифікуватимуть її після набрання нею чинності, Конвенція набирає чинності з дня здачі на зберігання їхніх ратифікаційних грамот.

4. Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всіх членів Ради Європи про набрання Конвенцією чинності, про Високі Договірні Сторони, які ратифікували її, і про здачу на зберігання усіх подальших ратифікаційних грамот.

Вчинено в Римі четвертого дня листопада місяця 1950 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії цієї Конвенції кожній державі, яка її підписала.

"Голос України", 10 січня 2001 року.

№ 3 (2503) стр. 6 – 8.

ДОДАТОК 7.

ПРОТОКОЛ № 1 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД

(Париж, 20. 03. 1952)

Уряди держав — членів Ради Європи, які підписали цей Протокол, сповнені рішучості вжити заходів для колективного забезпечення здійснення деяких прав і свобод, які не включені до розділу I Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі «Конвенція»), домовилися про таке:

Стаття 1

Захист права власності

Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

Стаття 2

Право на освіту

Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.

Стаття 3

Право на вільні вибори

Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечуватимуть вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу.

Стаття 4

Територіальне застосування

Будь-яка Висока Договірна Сторона може при підписанні або ратифікації чи будь-коли після цього надіслати Генеральному секретареві Ради Європи заяву, в якій зазначаються межі застосування нею положень цього Протоколу до територій, що зазначені в цій заяві і за міжнародні відносини яких вона несе відповідальність.

Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка надіслала заяву на підставі попередньої частини, може час від часу робити інші заяви про зміну умов будь-якої попередньої заяви чи про припинення застосування положень цього Протоколу щодо будь-якої території.

Заява, зроблена згідно з цією статтею, вважається такою, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

Стаття 5

Зв'язок із Конвенцією

Високі Договірні Сторони розглядають положення статей 1, 2, 3 і 4 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 6

Підписання та ратифікація

Цей Протокол відкритий для підписання членами Ради Європи, які підписали Конвенцію; він ратифікується одночасно з ратифікацією Конвенції або після її ратифікації. Протокол набирає чинності після здачі на зберігання десяти ратифікаційних грамот. Для тих держав, які підписали цей Протокол і які ратифікуватимуть його після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності з дня здачі на зберігання їхніх ратифікаційних грамот.

Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи, який повідомляє всіх членів Ради про тих, хто здійснив ратифікацію.

Вчинено в Парижі двадцятого дня березня місяця 1952 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії цього Протоколу кожному урядові, який його підписав.

ДОДАТОК 8.

**ПРОТОКОЛ № 4 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
ТА ОСНОВНИХ СВОБОД, ЯКИЙ ГАРАНТУЄ ДЕЯКІ ПРАВА І
СВОБОДИ, ЩО НЕ ВКЛЮЧЕНІ ДО КОНВЕНЦІЇ ТА ПЕРШОГО
ПРОТОКОЛУ ДО НЕЇ**

(Страсбург, 16. 09. 1963)

Уряди держав — членів Ради Європи, які підписали цей Протокол, сповнені рішучості вжити заходів для колективного забезпечення здійснення деяких прав і свобод, які не включені до розділу I Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі «Конвенція»), і в статтях 1–3 Першого протоколу до Конвенції, підписаного в Парижі 20 березня 1952 року, домовилися про таке:

Стаття 1

Заборона ув'язнення за борг

Нікого не може бути позбавлено волі лише на підставі неспроможності виконати своє договірне зобов'язання.

Стаття 2

Свобода пересування

1. Кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, в межах цієї території має право на свободу пересування і свободу вибору місця проживання.

2. Кожен є вільним залишати будь-яку країну, включаючи свою власну.

3. На здійснення цих прав не встановлюються жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для забезпечення громадського порядку, запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб.

4. Права, викладені в пункті 1, також можуть у певних місцевостях підлягати обмеженням, що встановлені згідно із законом і виправдовуються суспільними інтересами в демократичному суспільстві.

Стаття 3

Заборона вислання громадян

1. Нікого не може бути вислано, шляхом застосування індивідуальних або колективних заходів, з території держави, громадянином якої він є.

2. Нікого не може бути позбавлено права в'їзду на територію держави, громадянином якої він є.

Стаття 4

Заборона колективного вислання іноземців

Колективне вислання іноземців заборонено.

Стаття 5

Територіальне застосування

1. Будь-яка Висока Договірна Сторона може при підписанні чи ратифікації цього Протоколу або будь-коли після цього надіслати Генеральному секретареві Ради Європи заяву, в якій зазначаються межі застосування нею положень цього Протоколу до територій, що зазначені в цій заяві і за міжнародні відносини яких вона несе відповідальність.

2. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка надіслала заяву на підставі попереднього пункту, може час від часу робити інші заяви про зміну умов будь-якої попередньої заяви чи про припинення застосування положень цього Протоколу щодо будь-якої території.

3. Заява, зроблена згідно з цією статтею, вважається такою, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

4. Територія будь-якої держави, до якої цей Протокол застосовується на підставі його ратифікації або прийняття цією державою, і кожна територія, до якої цей Протокол застосовується на підставі заяви, зробленої такою державою згідно з цією статтею, розглядаються як окремі території для цілей посилок у статтях 2 і 3 на територію держави.

5. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 чи 2 цієї статті, може будь-коли після цього заявити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції стосовно всіх або деяких зі статей 1–4 цього Протоколу.

Стаття 6

Зв'язок із Конвенцією

Високі Договірні Сторони розглядають положення статей 1–5 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 7

Підписання та ратифікація

1. Цей Протокол відкритий для підписання членами Ради Європи, які підписали Конвенцію; він ратифікується одночасно з ратифікацією Конвенції або після її ратифікації. Протокол набирає чинності після здачі на зберігання п'яти ратифікаційних грамот. Для тих держав, які підписали цей Протокол і які ратифікуватимуть його після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності з дня здачі на зберігання їхніх ратифікаційних грамот.

2. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи, який повідомляє всіх членів Ради про тих, хто здійснив ратифікацію.

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Вчинено у Страсбурзі шістнадцятого дня вересня місяця 1963 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії цього Протоколу кожній державі, яка його підписала.

ДОДАТОК 9.

**ПРОТОКОЛ № 6 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
ТА ОСНОВНИХ СВОБОД ЩОДО СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ
КАРИ**

(Страсбург, 28. 04. 1983)

Держави — члени Ради Європи, які підписали цей Протокол до Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі «Конвенція»),

вважаючи, що розвиток подій у кількох державах — членах Ради Європи відображає загальну тенденцію до скасування смертної кари, домовилися про таке:

Стаття 1

Скасування смертної кари

Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено.

Стаття 2

Смертна кара під час війни

Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни; таке покарання застосовується тільки у випадках, передбачених законом і згідно з його положеннями. Держава повідомляє Генерального секретаря Ради Європи про відповідні положення цього закону.

Стаття 3

Заборона відступу від зобов'язань

Жодні відступи від положень цього Протоколу на підставі статті 15 Конвенції не допускаються.

Стаття 4

Заборона застережень

Жодні застереження щодо положень цього Протоколу на підставі статті 57 Конвенції не допускаються.

Стаття 5

Територіальне застосування

1. Будь-яка держава при підписанні чи здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття чи схвалення може зазначити територію чи території, до яких застосовуватиметься цей Протокол.

2. Будь-яка держава може будь-коли після цього надіслати на ім'я Генерального секретаря Ради Європи заяву про поширення дії цього Протоколу на будь-яку іншу територію, зазначену в цій заяві. Щодо такої території Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

3. Будь-яка заява, зроблена на підставі двох попередніх пунктів, може бути відкликана щодо будь-якої території, зазначеної в цій заяві, у повідомленні на ім'я Генерального секретаря. Відкликання набирає

чинності в перший день місяця, що настає після дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

Стаття 6

Зв'язок із Конвенцією

Держави–учасниці розглядають положення статей 1–5 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 7

Підписання та ратифікація

Цей Протокол відкрито для підписання державами — членами Ради Європи, які підписали Конвенцію. Він ратифікується, приймається чи схвалюється. Держава — член Ради Європи не може ратифікувати, прийняти чи схвалити цей Протокол, якщо вона одночасно або раніше не ратифікувала Конвенцію. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття чи схвалення здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

Стаття 8

Набрання чинності

1. Цей Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати, коли п'ять держав — членів Ради Європи висловили свою згоду на обов'язковість для них цього Протоколу згідно з положеннями статті 7.

2. Для будь-якої держави–члена, яка висловить свою згоду на обов'язковість для неї цього Протоколу після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати здачі на зберігання ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи схвалення.

Стаття 9

Функції депозитарію

Генеральний секретар Ради Європи повідомляє держави – члени Ради про:

- a) будь-яке підписання;
- b) здачу на зберігання будь-якої ратифікаційної грамоти або будь-якого документа про прийняття чи затвердження;
- c) будь-яку дату набрання чинності цим Протоколом згідно зі статтями 5 і 8;
- d) будь-яку іншу дію, будь-яке повідомлення або сповіщення, які стосуються цього Протоколу.

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Вчинено у Страсбурзі двадцять восьмого дня квітня місяця 1983 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар Ради Європи надсилає

засвідчені копії цього Протоколу кожній державі — членів Ради Європи.

ДОДАТОК 10.

**ПРОТОКОЛ № 7 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
ТА ОСНОВНИХ СВОБОД
(Страсбург, 22. 11. 1984)**

Держави — члени Ради Європи, які підписали цей Протокол, сповнені рішучості вжити нових заходів для колективного забезпечення здійснення деяких прав і свобод за допомогою Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі «Конвенція»), домовилися про таке:

Стаття 1

Процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців

1. Іноземець, який законно проживає на території держави, не може бути висланий за її межі інакше ніж на виконання рішення, прийнятого відповідно до закону, і повинен мати можливість:

- a) наводити аргументи проти свого вислання;
- b) вимагати перегляду своєї справи;
- c) бути представленим з цією метою перед компетентним органом або перед особою чи особами, призначеними цим органом.

2. Іноземець може бути висланий до здійснення своїх прав, передбачених у підпунктах *a* та *c* пункту 1 цієї статті, якщо таке вислання є необхідним в інтересах публічного порядку або зумовлюється міркуваннями національної безпеки.

Стаття 2

Право на оскарження у кримінальних справах

1. Кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного йому вироку. Здійснення цього права, включаючи підстави, на яких воно може бути здійснене, регулюється законом.

2. Із цього права можуть робитися винятки для незначних правопорушень, як це передбачено законом, або в разі коли відповідну особу судив у першій інстанції найвищий суд, або коли її було визнано винною і засуджено після оскарження виправдувального вироку.

Стаття 3

Відшкодування в разі незаконного засудження

Якщо остаточним рішенням особу було засуджено за вчинення кримінального правопорушення і якщо винесений їй вирок було потім скасовано або її було помилувано на підставі нового чи нововиявленого факту, який беззаперечно доводить наявність судової помилки, то ця особа, яка зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує відшкодування згідно із законом або практикою відповідної держави, якщо тільки не буде доведено, що зазначений

невідомий факт не було свого часу виявлено повністю або частково з вини цієї особи.

Стаття 4

Право не бути притягненим до суду або покараним двічі

1. Нікого не може бути вдруге притягнуто до суду або покарано в порядку кримінального провадження під юрисдикцією однієї і тієї самої держави за правопорушення, за яке його вже було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону та кримінальної процедури цієї держави.

2. Положення попереднього пункту не перешкоджають повторному розгляду справи згідно із законом та кримінальною процедурою відповідної держави за наявності нових або нововиявлених фактів чи суттєвих недоліків у попередньому судовому розгляді, які могли вплинути на результати розгляду справи.

3. Жодні відступи від положень цієї статті на підставі статті 15 Конвенції не допускаються.

Стаття 5

Рівноправність кожного з подружжя

Кожен із подружжя має рівні цивільні права та обов'язки у відносинах між собою і зі своїми дітьми, а також щодо одруження, перебування в шлюбі та щодо його розірвання. Ця стаття не перешкоджає державам вживати таких заходів, що є необхідними в інтересах дітей.

Стаття 6

Територіальне застосування

1. Будь-яка держава при підписанні чи здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття чи схвалення може зазначити територію або території, на які поширюватиметься дія цього Протоколу, і встановити межі застосування нею його положень до такої території або таких територій.

2. Будь-яка держава може будь-коли після цього надіслати на ім'я Генерального секретаря Ради Європи заяву про поширення дії цього Протоколу на будь-яку іншу територію, зазначену в цій заяві. Щодо такої території Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку з дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

3. Будь-яка заява, зроблена на підставі двох попередніх пунктів, може бути відкликана щодо будь-якої території, зазначеної в цій заяві, або змінена у повідомленні на ім'я Генерального секретаря. Відкликання або зміна заяви набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку з дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

4. Заява, зроблена згідно з цією статтею, розглядається як така, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

5. Територія будь-якої держави, до якої цей Протокол застосовується на підставі його ратифікації, прийняття або схвалення цією державою, і кожна територія, до якої цей Протокол застосовується на підставі заяви, зробленої такою державою згідно з цією статтею, можуть розглядатися як окремі території для цілей посилення в статті 1 на територію держави.

6. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 чи 2 цієї статті, може будь-коли після цього заявити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції стосовно статей 1–5 цього Протоколу.

Стаття 7

Зв'язок із Конвенцією

Держави-учасниці розглядають положення статей 1–6 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 8

Підписання та ратифікація

Цей Протокол відкрито для підписання державами – членами Ради Європи, які підписали Конвенцію. Він підлягає ратифікації, прийняттю чи схваленню. Держава – член Ради Європи не може ратифікувати, прийняти або схвалити цей Протокол, якщо вона одночасно або раніше не ратифікувала Конвенцію. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття чи схвалення здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

Стаття 9

Набрання чинності

1. Цей Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку з дати, коли сім держав — членів Ради Європи висловили свою згоду на обов'язковість для них цього Протоколу згідно з положеннями статті 8.

2. Для будь-якої держави-члена, яка висловить свою згоду на обов'язковість для неї цього Протоколу, Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку з дати здачі на зберігання ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи схвалення.

Стаття 10

Функції депозитарію

Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всі держави – членів Ради Європи про:

- а) будь-яке підписання;

b) здачу на зберігання будь-якої ратифікаційної грамоти або будь-якого документа про прийняття чи схвалення;

c) будь-яку дату набрання чинності цим Протоколом згідно зі статтями 6 і 9;

d) будь-яку іншу дію, будь-яке повідомлення або будь-яку заяву, що стосуються цього Протоколу.

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Вчинено у Страсбурзі двадцять другого дня листопада місяця 1984 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар Ради Європи надсилає засвідчені копії цього Протоколу кожній державі – членові Ради Європи.

ДОДАТОК 11.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА ДЛЯ ОСІБ, КОТРІ БАЖАЮТЬ ЗВЕРНУТИСЯ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

I. Які справи розглядає Суд?

1. Європейський Суд з прав людини (далі – Суд) є міжнародним органом, який, за відповідних обставин, може приймати скарги (заяви) від осіб щодо порушення їхніх прав, гарантованих Європейською Конвенцією із захисту прав людини та основних свобод. Конвенція є міжнародним договором, згідно з яким значна частина європейських держав взяла на себе зобов'язання дотримуватися основних прав людини. Ці права деталізовані в додаткових Протоколах №№ 1, 4, 6, 7, котрі також підписані рядом держав.

2. Якщо Ви вважаєте, що будь-яка з нижче перерахованих держава порушила щодо Вас одне з цих основних прав, то Ви можете звернутися в Суд. Суд може розглядати тільки заяви щодо тих прав, які гарантовані Конвенцією і Протоколами, виключаючи всі інші. Суд не є вищестоящою інстанцією по відношенню до національних судів і не може відмінити чи змінювати їх рішення. Суд не може виступати на вашу підтримку проти владної інстанції, відносно якої подана Ваша скарга.

3. Суд розглядає тільки ті скарги, які спрямовані проти держав, вказаних у доданому переліку, і відносяться до подій, що сталися після визначених дат. Ці дати можуть змінюватися залежно від того, проти якої держави направлена скарга, і від того, чи стосується Ваша скарга права, проголошеного Конвенцією чи одним із Протоколів.

4. Ви можете направляти скарги (заяви) тільки проти дій чи рішень органів влади однієї з цих держав (органів законодавчої, виконавчої, судової влади і т.д.). Суд не може розглядати скарги спрямованих проти приватних осіб та недержавних організацій.

5. Перед тим, як звернутися в Суд ви повинні використати всі можливі внутрішні засоби захисту в державі, які могли б відновити право, порушення якого стало причиною Вашої скарги (заяви). Наприклад, Ви повинні звернутися у вищу судову інстанцію, під юрисдикцію якої підпадає Ваша справа. (Разом з тим, якщо Ваша скарга подана на судове рішення, зокрема, на звинувачувальний вирок, і якщо справа в порядку звичайної судової процедури пройшло стадію оскарження, немає необхідності нового звернення в судові інстанції). При використанні внутрішніх засобів захисту Ви повинні дотримуватися всіх процесуальних норм, зокрема, приписи законів щодо строків. Якщо, наприклад, Ваша скарга була відхилена через

поступлення із запізненням, чи подана Вами із порушенням процедури, швидше за все, Суд не зможе прийняти її до розгляду.

6. Після винесення рішення компетентним у Вашій справі вищим національним судовим органом чи владною інстанцією, Ви протягом шести місяців може звернутися до Суду. Якщо Ваша скарга стосується звинувачувального вироку, цей строк вираховується з моменту постановлення кінцевого рішення в порядку звичайної процедури, а не з моменту будь-якої наступної відмови у можливому перегляді або відновленні Вашої справи. У випадку, якщо після спливу шестимісячного терміну Ви не висловили Ваші вимоги хоча б коротко, Суд не зможе розглянути Вашу скаргу.

II. Як подати Вашу скаргу до Суду?

7. Якщо Ви вважаєте, що Ваша скарга (заява) стосується порушення одного з прав, гарантованих Конвенцією або Протоколами до неї, і задовольняє всім вище перерахованим вимогам, Ви повинні відіслати в Секретаріат Суду листа, який би містив наступну інформацію за такою адресою:

Au Greffier de la
Cour europeenne des Droits de l'Homme
Conseil de l'Europe
F-67075 Strasbourg Cedex

8. Ваш лист повинен містити наступні відомості:

- ❖ короткий виклад Вашої скарги;
- ❖ вказівка права чи прав, гарантованих Конвенцією чи Протоколами, які Ви вважаєте порушеними;
- ❖ засоби захисту, які Ви вже використали;
- ❖ список рішень, постановлених з Вашої справи офіційною владою, з вказівкою точної дати кожного рішення, короткого змісту і інстанцій, що їх винесли. Додайте до Вашого листа фотокопії вищезгаданих документів. (Ці документи Вам не повертатимуться, отже Ви зацікавлені надсилати тільки копії, а не оригінали документів.)

9. Секретар Суду відповідь на Вашого листа. Можливо Вас попросять надіслати додаткові документи, відомості чи роз'яснення з приводу Вашої скарги. Секретар Суду може інформувати Вас про застосування Конвенції у випадку, подібному на Ваш, і про те, чи існує очевидна перепона для того, щоб Вашу скаргу визнали прийнятною. При цьому Секретаріат Суду не може давати Вам рекомендації стосовно законодавства держави, проти якої ви спрямовуєте скаргу (заяву).

10. Якщо Ваше листування з Секретаріатом Суду свідчить про те, що Ваша заява може бути зареєстрована, за Вашим бажанням

Секретаріат Суду направляє Вам формуляр, для того щоб Ви могли представити Вашу офіційну скаргу (заяву). Після того, як Ви представите формуляр, скарга буде винесена на розгляд Суду.

11. Секретар Суду буде інформувати Вас про хід розгляду Вашої справи. Початкова стадія судочинства здійснюється у письмовій формі, отже, Ваша особиста присутність у Страсбурзі не є необхідною.

12. Якщо це можливо, доручіть адвокату бути Вашим представником у справі. Пізніше, у процесі судового розгляду, якщо Ви не маєте достатньо фінансів для оплати адвоката, Ви зможете отримати безоплатну юридичну допомогу. Однак така допомога не може бути забезпечена Вам з моменту подачі Вашої скарги (заяви).

Список держав: Австрія, Албанія, Андорра, Бельгія, Болгарія, Великобританія, Греція, Грузія, Данія, Ірландія, Іспанія, Ісландія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Ліхтенштейн, Люксембург, Македонія, Мальта, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Сан–Марино, Словаччина, Словенія, Туреччина, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чеська Республіка, Швейцарія, Швеція, Естонія.

**КРЕДО ЖИТТЯ,
знайдене у церкві Святого Павла у м. Балтиморі,
датоване 1692 роком**

Ходи спокійно у вирі життєвого галасу, суєти та поспішності і пам'ятай, який блаженний мир може бути в тиші. Наскільки можливо без компромісу будь у добрих стосунках з усіма. Говори правду спокійно і зрозуміло. Та слухай інших, навіть нудних і неосвічених, бо вони також мають що сказати. Уникай галасливих і агресивних людей, бо вони бентежать і дратують дух. Якщо ти будеш порівнювати себе з іншими, то станеш пихатим або розчарованим, тому що завжди будуть люди менш інтелектуальні або розумніші за тебе.

Радій своїм досягненням, як і планам. Будь зацікавленим своєю роботою, якою скромною вона б не була. Це справжній скарб у мінливі часи. Будь обережним у ділових справах, тому що світ повний обману. Але нехай це не розчарує тебе, тому що у світі є добродієність. Тому що багато людей прагнуть високих ідеалів і скрізь життя повне оптимізму. Будь завжди самим собою. Не удавай показухи в любові, а також не будь цинічним у любові, тому що всупереч всій сухості і розчаруванням у житті вона вічна, як світ. Спокійно сприймай нестримний рух років, милостиво віддаючи те, що належало молодості. Виховуй силу власного духу, щоб захистити себе при несподіваному нещасті. Але не втомлюй себе фантазуванням та уявними здобутками. Будь реалістом.

Багато страхів народжується від самотності, яка навіює втому. Дотримуйся здорової самодисципліни в усьому, але будь добрим і

лагідним до себе. Не обтяжуй себе самобичуванням. Бо ти дитина всесвіту не менш, ніж дерева і зірки. Бо ти маєш право бути тут. І зрозуміло це тобі чи ні, але, без сумніву, всесвіт розкривається для тебе. Для цього будь у мирі з Богом, як би ти не уявляв собі Його і якими б не були твої труди, і прагнення в галасливому безладді життя. Зберігай мир із своєю душею. При всякій омані, яка несподівано торкнулась твоєї долі чи в тяжкій роботі, чи в розбитих мріях, пам'ятай — це все ж прекрасний світ! І ти в ньому непохитно прагни бути щасливим. І будеш ним!

*З англійської переклала Валентина Прилюдько.
подав Олександр Бугай*

Текст цього життєвого кодексу під назвою **КРЕДО ЖИТТЯ** вивішено у Кафедральному соборі Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці, що належить УГКЦ, м. Тернопіль.